

З Ъ М Е С Т

Стар.

Астапенка—Вываленьне сіл (<i>раман</i>)	3
Б. Мікліч—Ускраіна (<i>працяг</i>)	43
М. Гельфэр—Агністы шлях (<i>апавяданьне</i>)	73
А. Зарыцкі—З паэмы „Піліп Анішчанка“	87
Я. Кохан—Рэйд (<i>верш</i>)	92
Сьц. Нортман—Надыйдзе бой апошні (<i>верш</i>)	97
Гайнрых Гайнэ—Донна Кляра (<i>пераклад Ю. Таўбіна</i>)	100

Мэтадалёгія і гісторыя літаратуры

П. Пратасеня—Літаратуразнаўчая спадчына Плеханава	103
Праф. А. І. Барычэўскі—Песьні Бэранжэ	122

К і н о

П. Скокаў—Камсамол—на кінофронт	147

Літаратурны фэльетон

С. Шущкевіч—Кавалачак з аўтабіяграфіі паэты Рэзекі	153

Б і б л і а г р а ф і я

П. Алешын—Гра „Марсэль“ Пасьлядовіча	158

ПРАЛЕТАРЫ УСІХ
КРАЁЎ, ЗЛУЧАЙЦЕСЯ!

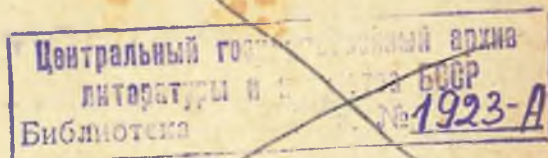
Маладняк

ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКАЯ І ГРАМАДЗКА-
ПАЛІТЫЧНАЯ ЧАСОПІСЬ —
ОРГАН АРГАНІЗАЦЫЙНАГА КАМІТЭТУ
САЮЗУ САВЕЦКІХ ПІСЬМЕНЬНІКАЎ БССР

ГОД ВЫДАНЫЯ ДЗЕСЯТЫ

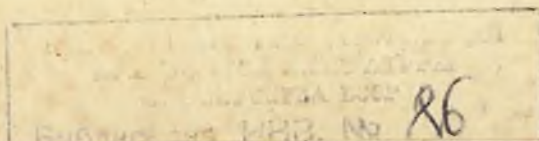
КНІЖКА

7

М Е Н С К
1932

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ

Надрукавана ў друкарні
„ПАЛЕСДРУК“, Гомель.
Зак. 3469—1600 экз.
Уп. Галоўлітбелу № 777

Вызваленне сіл

Раман

Частка першая

I

Дужы, агніста-рыжы аранг-утанг біў валасатымі кулакамі сабе ў грудзі.

Ад гэтых удараў плыло гулкае рэха і заціхала ў змроку. Здавалася, нехта б'е ў вялізны тугі бубен, і гул бубна плыве здалёк праз густы лес трывожны і ўзбуджаны. Так некаторыя дзікія плямёны, б'ючы ў волатны бубен, падаюць за некалькі вёрст іншаму племя сыгнал ваеннае трылогі.

Бух... бух... бух...

Гулі рыжыя валасатыя грудзі.

Бух... бух... Гар-р-р... р-р... Ёі-і-і-й-я-а-а!

Рыжая поўсьць стаўбурчылася на дужым загрыўку. Маленькія яркія вочкі бліскалі пад моцнымі надброўнымі дугамі.

А-а-а!.. Р-р-р!.. Гха!.. Кха!.. Мр-р-р!..

З ікластага чырвонага роту ярасна ірваліся глухія нявыразныя ўскрыкі.

Бух!.. бух!.. бух!..

Рыжы аранг-утанг быў нечым дужа раззлаваны. Яго калматыя ногі спружыніліся, нібы рыхтуючыся скокнуць, рукамі ён біў у грудзі. Гостры зьвярыны пах вісеў у паветры душным і парным.

Бух... бух...

Грудзі гулі настойліва і грозна. Недзе ў цёмным кутку палахліва ўскрыкнула маленькая малпа. Піскнула нейкая птушка.

Твар аранг-утанга быў скрыўлены ярасьцю. Нос разьёшана чмыхаў. Цякла, пырскала з роту ліпкая сьліна.

Бух... бух... бух...

Зграбная прыгожая дзяўчына з залатымі валасамі тулілася да мужчыны перад клеткаю з аранг-утангам.

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

Выходзячы з Бэрлінскага заасаду, яны спыніліся перад ім і вось ужо колькі часу глядзелі на разьятраную малпу.

— Чаму ён такі раззлаваны, любы?—запыталася дзяўчына.

— Нейкі дурань парнуў яго парасонам праз краты.

Мужчына гаварыў з моцным акцэнтам. Ён няправільна вымаўляў па-нямецку і, гаворачы, падшукваў патрэбных слоў. Відаць, гэта быў чужаземец. Паміж чорных, шэрых гарнітураў наведвальнікаў заасаду нязвычайна бялелася яго вышытая кашуля. Твар быў тонкі, кашчавы. На высокі лоб падалі русыя валасы.

Напэўна ў заасад ён пайшоў толькі дзеля дзяўчыны, бо зусім ня цікавіўся ім. Ён нецярпліва пазіраў на раззлаванага арангутанга і гладзіў загарэлаю грубаватаю рукою маленькую дзяўчыніну ручку, выглядаючы сам заклапочаным.

— Ну, пойдзем, Валер!—нарэшце сказала яна.

Яны вышлі разам з натоўпам на шумную вуліцу і пайшлі да вакзалу Зоо.

Па дарозе дзяўчына звонка сьмяялася і вясёла гаварыла са сваім спадарожнікам. Залатыя кучаравыя яе валасы рассыпаліся над лобам і яна лёгкай узмахам галавы папраўляла іх.

— Я не магла цябе дачакацца, Валер,—гаварыла яна.—Я лічыла кожны дзень, які заставаўся да твайго прыезду. А ты нядобры—спазьніўся на цэлы тыдзень!

— Ня мог, Эльза,—гаварыў мужчына.—Мяне затрымала віза. Але я таксама імкнуўся ў Бэрлін. Я сумаваў на радзіме па табе.

— І толькі адзін ліст за ўвесь час ад'езду?

— Я спадзяваўся хутка цябе ўбачыць, Эльза.

Савецкі інжынэр Валер Богуш, прысланы ў Бэрлін для паглыбленьня кваліфікацыі, толькі ўчора вярнуўся, адбыўшы кароткі водпуск у СССР. На радзіме, у беларускім калгасе, недзе на самай мяжы з Польшчай, ён прабыў толькі тры тыдні. За гэты час, ён бадай адвык ад руху, шуму Бэрліну і цяпер з цікавасьцю ўзіраўся ў яго шумныя вуліцы.

Нейкім бязмётным здаваўся гэты рух.

Горад шалёна імчаўся. Здавалася, вось ён адарвецца ў сваім буйным імпеце ад зямлі. Але і заўтра і паслязаўтра тыя-ж самыя пахмурныя канторы, высокія гатэлі, крыклівыя кафэ-шантаны, тэатры будуць стаяць на месцы, як стаялі. Тыя самыя людзі будуць праходзіць, імчацца па вуліцах, нясучы тыя-самыя клопаты, думкі. Богуш мацней сьціскаў Эльзіну руку. Ён ізноў адчуваў сябе самотным на гэтых вуліцах. Эльза нешта звонка расказвала яму. Аўто, пралятаючы па наглянсаваным асфальце, заглушала яе голас. Яна гаварыла галасей, сьмяялася і Богуш, слухаючы яе, шчасліва ўсьміхаўся.

Ён успомніў першае спатканьне з Эльзаю. Роўна год таму. Вялікая рабочая дэманстрацыя. Ён ужо ня помніць, з прычыны чаго яна была, бо трапіў туды выпадкова. Гэткі-ж сьветлы

сонечны дзень, гэткая-ж шырокая шумная вуліца. Але рух вуліцы меў тады інакшы сэнс. Гэта быў сэнс магутнага разьмеранага поступу.

Auf, auf zum Kampf,
zum Kampf!
Zum Kampf sind wir geboren...

Праходзілі Нэйкельнаўскія рабочыя. Іхныя калёны былі густыя, строгія. Былі твары старыя, суровыя. Былі маладыя, узрушаныя, захопленыя рытмам песні. Песня ірвалася з сотняў вуснаў, хвалявалася між пахмурых камяніц разам з яркімі чырвонымі сьцягамі.

Auf, auf zum Kampf, zum Kampf!.

Богуш ня помніў усіх слоў песні. Ён толькі помніць, што яе рытм і рытм хады цягнуў яго. Хацелася ўвайсьці ў самую гушчу дэманстрацыі, пайсьці разам, крычаць, сьпяваць чужыя і разам з тым блізкія словы суровай песні:

Auf, auf zum Kampf,
zum Kampf!
Zum Kampf sind wir geboren...

І раптам нешта парушыла хаду шэрагаў. Пярэднія калёны замарудзілі крок. Заднія наперлі, шэрагі згусьціліся, згубілі парадак. Рытм песні парушыўся. Спачатку Богуш не разумеў, у чым рэч. Нарасталі абураныя крыкі, выгукі. Песня змаўкала і зноў разрасталася, грозная, гучная. Сьцягі хваляваліся, зьнікалі ў натоўпе і зноў узьнімаліся над ім. Потым Богуш заўважыў наперадзе калёны, у натоўпе каля шэрагаў частыя фігуркі шуцманаў. Яны былі ўзброены гумавымі дубінкамі. Паліцыя разганяла дэманстрацыю.

Рабочыя адбіваліся, там-сям завязваліся бойкі. І вось Богуш убачыў... На гэты малюнак ён ніколі ня мог забыцца. Прысэдзісты, з чырвоным ад натугі тварам шупо стараўся адабраць у дзяўчыны сьцяг. Дэманстрантка з залатымі валасамі і гнеўным прыгожым тварам распачліва адбівалася, не аддавала сьцягу. Часам натоўп затуляў яе ад Богушава позірку, потым Богуш ізноў бачыў яе ўсё яшчэ са сьцягам у руках.

І раптам Богуш убачыў, як шупо дубінаю з размаху ўдарыў дзяўчыну ў твар. Раз... яшчэ раз... яшчэ... Натоўп на хвіліну

1) Паўстань, паўстань на змаганьне,
на змаганьне!
На змаганьне мы народжаны...
(з песні Рот Фронту).

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

затуліў яе, і потым ужо Богуш убачыў, як дзяўчынка з залатымі валасамі выйшла з шэрагаў і прытулілася да вулічнага дрэва. Кроў залівала ёй твар.

І тады Богуш кінуўся да яе. Вуліца грывела крыкамі распачы, злосьці, абурэння. Яе рытм поступу быў парушаны, абарваны. Людзі прабягалі, падалі, крычалі. А над імі падымаліся гумаваыя дубінкі.

Калі Богуш вёз у таксі дзяўчыну з залатымі валасамі, яму ў сэрца стукала гострая радасьць. Можна таму, што ён дапамог гэтай дзяўчыне? Але яна была зусім спакойна. Яна сказала яму свой адрас і ўсю дарогу маўчала, прыціскаючы да галавы хустачку.

У рабочым квартале Нэйкельну Богуш дапамог дзяўчыне ўзыйсьці па стромкай лесьвіцы да яе кватэры. Там ён разьвітаўся з ёй і працягнуў руку. Дзяўчына падзякавала за дапамогу і сказала сваё імя. І калі даведалася, што Богуш савецкі інжынэр, яна моцна паціснула яму руку і проста сказала:

— Я ўпэўнена, што мы будзем з вамі знаёмымі.

Так пачалося іхнае знаёмства. Дні Богушавы былі потым аб'яснены кароткімі сустрэчамі з ёю. Богуш хутка зразумеў, што пакахаў яе. Зразумела і яна. І недзе ў глыбіні душы Богуш расьціў надзею, што, вяртаючыся ў СССР, ён паедзе не адзін. Тым часам да ад'езду заставалася мала. Яго навучаньне ў Бэрліне ішло да канца.

Ідучы цяпер з ёю, ён хацеў сказаць пра гэта, але прамаўчаў. Хацелася ісьці моўчкі і слухаць жвавую Эльзіну гаворку. Час ад часу ён прасіў яе гаварыць павольней. Ён ня зусім яшчэ добра валодаў нямецкаю моваю.

На рагу яны ўзялі таксі і ўліліся ў жывы струмень вуліцы. Паляцелі міма аўто, трэмава. Замільгаў шумны натоўп.

Горад быў поўны нявыразным глухім гулам.

У кафэ на Кюрфюрстэндам грала музыка. Было поўна людзей.

Богуш ледзь знайшоў вольны столік. Зараз-жа падыйшоў і далікатна схіліўся белагруды кэльнэр.

— Кава. Шлагзанэ.

— Гэта табе шлагзанэ, Эльза!

І засьмяяўшыся Богуш сказаў:

— Здаецца, кожны прыстойны немец, калі ён захоча быць далікатным і шчодрым, заказвае яго для свае дзяўчыны. Што да мяне, дык я не асаблівы прыхільнік гэтых узбытых сьлівак.

— Ты занадта ўжо здэкеуешся з немцаў!—засьмяялася Эльза.

— І маю рацыю,—адказаў Богуш,—бо Нямецчына стварыла маю паважаную фэрау Амалію...

— Хто гэта?—са сьмехам запыталася Эльза.

— Гэта мая кватэрная гаспадыня. Калі я выходжу з дому, яна акуратна запытвае: „Куды, калі вярнуся“... і прымушае

вывешваць над дзвярыма цэтлік: „Дома няма. Вярнуся а такой вось гадзіне“. Ключы павінны заўсёды быць на сваім цэвіку, прычым не на шнурку, а на колцы ключа, бо шнурок ператрэцца і могуць пагубляцца ключы. Курыць яна мне дазваляе толькі на тым крэсьле, пад якім падасланы лінолеум. У госьці да мяне могуць прыходзіць толькі мужчыны, ды й тое не часцей як раз на тыдзень...

Богуш жартаўліва ўздыхнуў.

— „Расійцы—кажа яна—неакуратныя“. Я ёй казаў, што я беларус. Яна памаўчала і гэтак аўтарытэтна сказала: „Гэта ўсё роўна—ці белы, ці проста рус“.

Эльза адкінулася на сьпінку крэсла і залілася сьмехам.

Залатыя кудзеркі вясёла дрыжэлі над яе лобам.

Грала ў канцы залі музыка. Бравурны матыў ліўся, гойсаў і ніяк не запамінаўся.

— Добры вечар, гэр Богуш!

Да століка падыйшоў высокі, гладка паголены чалавек у шэрым. Ён працягнуў руку Богушу. Богуш стрымана паціснуў яе.

— Будзьце знаёмы, Эльза,—казаў Богуш,—гэр Оскар Штальман—мой калега па лябараторных занятках.

— Эльза Імэрман.

У Эльзы зьмяніўся твар, калі яна пачула прозьвішча Штальмана. Яна з няпрыязню зірнула на яго, але Штальман нічога не заўважыў. Ён сеў на прапанаванае крэсла і казаў Богушу:

— Я тут чакаю аднаго чалавека. Хутка ён павінен прыйсьці. Вы даўно прыехалі, гэр Богуш?

— Толькі ўчора.

Оскар Штальман быў яшчэ зусім малады чалавек. Але твар з падстрыжанымі нагала скронямі быў халодны, замкнёны. Паміж зьмяістых броў глыбока пралягала складка, і вочы глядзелі холадна, старожа і пільна. Абыякавыя тонкія вусны часта зьбягаліся ў сваясаблівую грымасу. У ёй была хцівасьць, захаваная насмешка. І ўсё ён быў стрыманы, замкнёна далікатны, да нечага падрыхтованы. Эльза стрэлася з ім позіркам і адразу адвяла вочы. Зрабілася няёмка, згубілася роўнавага, вясёласьць.

— Як прабавілі час, гэр Богуш?—пытаўся тым часам Штальман. Ён круціў у руках тоўсты чорны кіі і нецярпліва аглядаў кафэ. Чалавека, якога ён чакаў, усё яшчэ ня было.

Хутка яны распачалі гутарку на тэхнічныя тэмы, і Эльзе зрабілася сумна. Яна нічога не разумела ў незнаёмых тэрмінах, лічбах, разьліках. Шпаркі халодны позірк, які час ад часу кідаў на яе Штальман, трывожыў, пакідаў няпрыемныя пачуцьці.

— Між іншым, гэр Штальман,—раптам успомніў Богуш,—зусім забыўся сказаць вам пра адну рэч. Я прывёз з радзімы адзін цікавы навуковы дакумант. Там трактуецца пра атамы.

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

Здаецца, вы цікавіцеся гэтым. Сам я там не магу разабрацца, і быў-бы вельмі ўдзячны, калі-б вы дапамаглі.

Штальман зацікаўлена зірнуў на яго.

— Гэта частка нейкага навуковага трактату,—гаварыў далей Богуш,—які мне перадаў адзін мой таварыш на радзіме. Ён расказвае пра яго нязвычайныя рэчы, у якія я, сказаць па-праўдзе, ня веру. Але рукапіс цікавы...

І, раптам наважыўшыся, Богуш прапанаваў:

— Ведаеце, гэр Штальман, што? Зайдзеце калі-небудзь да мяне, я вам усё раскажу і мы разам разьбярэм рукапіс.

Штальман хвіліну падумаў і сказаў:

— Добра. Я зайду да вас пятнаццатага ўвечары. Дайце ваш адрас.

Богуш напісаў яму свой адрас і аддаў. Зноў пачалася гутарка нудная і няцікавая для Эльзы. Яна пачынала ўжо зважаць на Валера.

— „Чаго ён сябруе з ім?“—думала яна.

Эльза толькі зараз заўважыла ў руках у Штальмана тоўсты, з чорнага дрэва кій, які ён нэрвова круціў тонкімі пальцамі. Кій канчаўся срэбнаю галоўкаю зьмяі. Зьмяіная луска цьмяна бліскала на сьвятле. З разяўленае пасткі хціва высоўвалася джала. Блішчэлі ярка-чырвоныя рубінавыя вочкі.

Ёй зусім зрабілася не па сабе. Хацелася пайсьці ад халодных вачэй, ад хцівага твару Штальмана.

— Мне час ісьці, Валері!..—нарэшце сказала яна і ўстала.

Штальман абыякава зірнуў на яе і падняўся з крэсла. Богуш працягнуў яму руку і сказаў, разьвітваючыся:

— Пятнаццатага а дзевятай я вас чакаю, гэр Штальман.

— Так, я абавязкова прыду.

Штальман пакланіўся і далікатна паціснуў руку Эльзе.

II

На Потсдамэрпляцы, за люстранымі шклямі вялікае вежы, паліцыянт запальваў і тушыў круглыя агні—чырвоныя, сінія, белыя.

Машыны, аўтобусы, трамваі з трохзначнымі нумарамі наплывалі на плошчу, ціснуліся адзін на адзін, расштурхоўвалі натоўп. Паліцыянты сыгналавалі ім пераноснымі сэмафорчыкамі падобнымі да чыгуначных. Каля гэтых сэмафорчыкаў шуцманы былі неак менш грознымі і здаваліся клапатлівымі мірнымі стрэлачнікамі.

Выліваючыся на Потсдамэрпляц, лавіна машын расплывалася нястрымнаю паводкаю. Здавалася, вось-вось аўтобусы палезуць на ходнікі, людзі заблытаюцца ў колах трамваяў, усё пераблытаецца, саб'ецца ў клубок, якога да раніцы не разматаюць стрэлачнікі—шуцманы.

Але за люстранымі шкламі вежы міргаюць круглыя агні—сінія, белыя, чырвоныя—і возера машын выліваецца з пляцу ва ўсе бакі—на Потсдамэрштрасэ, на Кёнігрэтцэрштрасэ, на Ляйпцыгэрштрасэ, коўзаючыся па рэйках, націраючы пнэўматычнымі шынамі бліскучы асфальт.

Бясконца лавіна калыхалася на кароткай Будапэштштрасэ і, дайшоўшы да Брандэнбургскіх брам, рэзка паварочвала—адзін ручай у густую зеляніну Тіргартэну, другі—на Унтэр-дэн-Ліндэн. Там наглянсованы шынамі люстры асфальт раптам ператварыўся ў вэнэцыянскія воды і адлюстравалі ў сабе чатыры рады ліп і каштанаў, высокія гатэлі, арсэнал, унівэрсытэт, бывалешнія палацы кайзэра.

На Потсдамэрпляцы за люстранымі вокнамі вежы паліцыянт прымаў шумлівую плынь машын і выліваў яе ў вуліцы, што разыходзіліся з пляцу.

На трамвайных правадох, на драгах, працягнутых на перакрываўных вуліц павісьлі даўгаватыя трохкаляровыя ліхтарыкі з мноствам круглых бліскучых вочак. Кожнае вочка затулена чорнымі шчыткамі, як даўгімі вейкамі. Дванаццаць агнёў рознымі колерамі ўспыхваюць і гаснуць, падміргаючы натоўпу вячорных бэрлінскіх вуліц.

Каля Потсдамскага вакзалу Эльза падала Богушу руку, разьвітваючыся.

— Ты сёньня быў дужа няўважлівы да мяне,—сказала яна. Мы так доўга ня бачыліся, а ты гэтак заняўся гутаркаю са Штальманам, што забыўся на мяне, там, у кафэ.

— Ты злуешся?

Богуш шчыльней прыцягнуў яе да сябе і пачаў апраўдвацца:

— Я маю дужа цікавыя навуковы рукапісы, але сам не магу ў ім разабрацца. А Штальман у гэтай справе, пра якую гаворыць рукапіс, моцны.

— А ты ведаеш, хто гэты Штальман?

Эльза запыталася сур'ёзна, і Богуш здзіўлена зірнуў на яе.

— Не,—нерашуча сказаў ён,—мы з ім разам працуем і толькі. Звычайна, я ня маю з ім блізкіх адносін і зусім яго ня ведаю.

— А я ведаю,—няпрыязна сказала Эльза.—Гэта, калі я не памыляюся, сын Фрыдрыха Штальмана, аднаго з уладароў заводу, на якім працуе брат. Там цяпер якраз забастоўка.

— Праўда? Я гэтага ня ведаў!

— Раю табе быць асьцярожным, Валер,—сказала Эльза.—Навошта ты яго запрасіў да сябе? І што за рукапіс, які ты думаеш з ім разглядаць?

— Рукапіс гэты, я ўпэўнены, ня мае ніякае важнасьці,—сказаў Богуш.—Мне проста было-б цікава разгледзець яго з ім. Ён мне можа памагчы.

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

— Ты дужа даверлівы, Валер,—з дакорам сказала Эльза.— Але бывай, любы! Цягнік прыйшоў ужо. Мне трэба а дванаццатай быць у Нэйкельне. Брат будзе чакаць.

Богуш затрымаў яе маленькую руку ў сваёй.

— Чакай. Я маю табе сказаць сёння нешта дужа важнае... Я думаю пра гэта на радзіме ў СССР і наважыў, прыехаўшы, сказаць табе.

Эльза ўся падалася да Богуша, проста зірнула яму ў вочы. Па залатых валасох, па строга акрэсленых маленькіх вуснах бегалі зданьнёвыя бляскі вячорных агнёў.

— Праз тры месяцы я павінен паехаць назаўсёды туды, на радзіму, у Савецкі саюз,—паволі гаварыў Богуш.

Эльза ўздрыгнула і нізка схіліла галаву.

— Я ведаю гэта...—прашаптала яна,—і ня вырашыла яшчэ да канца, як зрабіць.

— Ты павінна паехаць! Гэта было-б недарэчна, калі-б ты не паехала!

— Тут так многа працы, Валер,—ціха сказала Эльза,—я адчуваю, што наперадзе будзе яшчэ больш. Ты ня ведаеш, Валер, што робіцца ў рабочих ваколіцах, у нас у Нэйкельне, у Вэдынгу.

І, памаўчаўшы, ціха дадала:

— Учора фашысты зьбілі Ганса Курта... Я табе забылася сказаць пра гэта. Яны злавілі яго з лістоўкамі. Нам трэба быць напaгaтoвe. Як-жа я паеду? Кінуць усіх нашых?

— У Савецкім саюзе ты ня будзеш чужою, Эльза!—упікнуў Богуш—І мне будзе цяжка без цябе,—цішэй дадаў ён.

— Ну вось і глупства! У цябе будзе шмат працы. Вам там патрэбны інжынэры. І наогул у нас яшчэ тры месяцы. Яшчэ шмат чаго можа быць...

— Напрыклад—рэвалюцыя ў Нямеччыне?—засьмяяўся Богуш. Тады я застаюся тут.

— Ты павінен ехаць. Ты патрэбен там. Гэтак-сама патрэбен, як я тут.

Богуш ласкава ўзяў Эльзіну руку і сьціснуў у сваёй.

— Ты гаварыла з братам?

— Не яшчэ. Ён сам даўно ўжо ведае.

— Ну і што?

Эльза, як-бы жартам, сказала:

— Ён неяк сказаў мне: „Мы тваё вясельле справім у чырвоным клюбе машынабудаўнічага заводу Фройнда. Толькі да таго часу завод будзе ня Фройндаў, а наш“. І дадаў, што ён, Макс Імэрман, пастараецца, каб гэта вясельле адбылося як хутчэй.

Богуш усміхнуўся.

— Я даўно ўжо ня бачыў Макса. Перадай яму вітаньне і скажы, што я днямі зайду да яго.

Ярка пыхнуў сыгнал. Каля вакзалу спыніўся электрацягнік. Забегалі людзі. Потсдамскі вакзал зрабіўся яшчэ шумнейшым. Ён напоўніўся да краю жаночым сьмехам, тлума, гамонкаю.

Эльза, разьвітваючыся, прытулілася да Богуша і адыйшла. Успыхнулі каляровыя агні. Прагучэлі званкі. Замітусіўся і пачаў раставаць натоўп. Тоўсты спакойны шуцман стаў пры выхадзе, паважны і нярухомы.

Над Бэрлінам плыў вячорны трывожны гул.

III

На заводзе Штальмана ўжо чацьвёргы дзень ішла забастоўка.

Стары Фрыдрых Штальман з нецярплівасьцю чакаў у асабняку на Кюрфюстэнштрасэ сына. Ён быў устрыжаны і ўзнэвованы. Становішча рабілася ўсё больш небясьпечным.

Стары Штальман падыходзіў да тэлефону і пытаўся ў трубку:

— Ну як?—І трывожна слухаў.

З трубки нечы лагодны голас адказваў:

— Бяз зьмен... Але ёсьць надзеі... Правадыры выяўлены... Мы дзейнічаем... Не хвалюцца.

І Фрыдрых Штальман ізноў пачынаў чакаць сына. Ён адчуваў сябе самотным. Аркуш „Berliner Börsen Zeitung“ нярухома ляжаў на тоўстых мяккіх каленях. У роце гасла сыгара (Фрыдрых Штальман заўсёды выпісвае іх з Гамбургу).

Ён хацеў бы пагаварыць зараз з сынам. Расказаць пра новыя ўчынкі нахабных Нэйкельнаўскіх камуністаў. Пахваліць слаўных малайцоў са Штальгольму. Даведацца пра біржавыя навіны. Распытваць пра сынавы навуковыя заняткі.

Калісьці Фрыдрых Штальман быў зусім ня тым, чым ён ёсьць цяпер.

Да 1914 г. ён працаваў нікому невядомым асыстэнтам у хэмічнай лябараторыі ў Нэйкельне. Чыгуначныя склады, вадакачкі Гляйздрайку, цяжкія сыцены фабрычнага Моабіргу праходзілі праз яго жыцьцё. Тады Штальман ня марыў нават пра асфальтавае люстра Унтэр-дэн-Ліндэн, пра пыхлівыя вільы і асабнякі. Беднасьць жорстка заціскала сям'ю Штальманаў. Але сын упарта вучыўся, рыхтуючыся ў інжынэры. Фрыдрых Штальман збіраў пфэніг да пфэніга і... у чатырнаццатым годзе раптоўнае багацьце, нечаканае шчасьце. Праўда, яно здабыта было ня зусім сумленна, але хто пра гэта ведае?

Фрыдрых Штальман ня любіць успамінаць пра гэты год. А тым часам тады пачаўся ягоны рост. Гады вайны толькі дапамаглі. Вайну людзі звыклі ўспрымаць як страшэннае пудзіла, крываваю вакханалю, развал, зьбядненьне. Дарэмна, зусім дарэмна! Праўда, за час вайны Нямецчына згубіла амаль усё. Голад сьці-

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

снуў рабочыя ваколіцы. Але разумнаму чалавеку можна было пажывіцца з вайны. Вайна дала Фрыдрыху Штальману ўсё, што ён цяпер мае.

З 1914 году пачаўся яго рост. У гэтым годзе Фрыдрых Штальман, нікому невядомы працаўнік хэмічнае лябараторыі ў Нэйкёльне, зрабіў выдатную вынаходку. Яна дала яму першы капітал, першую цагліну ў падмурак, з якога пачаўся буйны настрыманы рост Фрыдрыха Штальмана.

У 1914 годзе ў хэмічнай лябараторыі, дзе марнеў Фрыдрых Штальман, працаваў адзін дзівакаваты стары прафэсар. Казалі, што ён працуе над вялікаю навуковаю праблемаю. Калі-б прафэсар развязаў яе, дык ён перавярнуў-бы ўвесь сьвет.

Быў ён надзвычай маўклівы і замкнёны. Шмат хто лічыў яго за вар'ята. Але былі чуткі, што ў навуковых колах прафэсарава імя вымаўляюць з павагаю і яшчэ часцей са спачуваньнем. Сваю маёмасьць прафэсар усю патраціў на шалёныя досьледы, і ніхто больш не хацеў яму дапамагаць. Мабыць таму ён прапанаваў свае паслугі хэмічнай лябараторыі ў Нэйкёльне.

Дык вось гэты прафэсар зрабіў выдатную каштоўную вынаходку. З прафэсарава падзёртага партфэлю яна трапіла ў рукі будучага волата Фрыдрыха Штальмана, каб пакласьці першую цагліну яго росту. Хутка Штальман узяў патэнт на сваю вынаходку. Стары прафэсар прышоў у лябараторыю змучаны і яшчэ больш замкнёны. Фрыдрых Штальман стараецца не ўспамінаць пра тую цяжкую гутарку, якая адбылася паміж ім і старым дзіваком-прафэсарам. Прафэсараў твар пакутліва крывіўся і дрыжаў. Ён быў больш здзіўлены, чым прыбыты прапайай вынаходкі.

— Вам ніхто не паверыць! Зразумейце гэта—ніхто не паверыць, што вы вынайшлі!—гаварыў ён Фрыдрыху Штальману.

Але-ж паверылі. Прафэсар ня здолеў давесці свайго права на вынаходку, а можа не захачеў. Неўзабаве пасля гэтага ён выехаў з Бэрліну кудысьці ў свой мізэрны маёнтчак у расійскай Польшчы. Больш пра яго ніхто ня чуў. Жалезнаю ступою прайшла вайна і зьмяла старога прафэсара.

У прафэсара застаўся сын. Гаварылі, што яго ўзяў да сябе вядомы бэрлінскі вучоны Стронг, бацькаў таварыш. Фрыдрых Штальман не хацеў успамінаць пра гэта. Усякія думкі пра мінулае ён упарта адганяў. Няма ніякага мінулага! Ёсць сьгонешні славыты Фрыдрых Штальман:

І зноў зьнімаў стары Штальман слухавую трубку. Узнэрвована і злосна пытаўся.

І чуў лагодны адказ:

— Яны здорава трымаюцца... Але дарэ—мы дзейнічаем.

А палове на дзесятую пад'езды гранітнага кіно-тэатру „Уфа-Палас“ распухлі ад натоўпу. Ён сыходзіў па каменных сходках, расплываўся на плошчах, урываўся звонкаю гамонкаю ў вячэрнюю мітусню вуліц. Трамваі, аўто, таксі навывперадкі разьбіралі людзей. Панэлі прынялі новыя ручаі і пагусьцелі ад гэтага, а вуліца зрабілася яшчэ шумнейшаю, жвавейшаю, поўная да краёў вячорным гулам.

І дрыготка трымцелі над ёю—сінія, белыя, апэльсінавыя агні—контурны гранітнага кіно. Агністыя зігзагі літараў беглі ўспышкамі па шчыце даху. Яны, здавалася, хацелі адарвацца, разгнаўшыся, паплысці над вячорным Бэрлінам бадзягаю—рэклямаю, жартаўліваю гульнёю сьвятла.

Але, разгнаўшыся, згасалі і йзноў нараджаліся, жоўтыя, сінія, апэльсінныя. Спакойна над уваходам палала назва фільму.

Оскар Штальман выбіўся з густога натоўпу і паклікаў таксі. Запальваючы сыгару, сказаў шофэру адрас і дадаў:

— Кафэ Вільгельма... Хутка!

Мякка зашумелі шыны. Замільгалі вячорныя агні.

У кафэ Вільгельма, насустрач Оскару Штальману, падняўся з-за століка ў кутку прысадзісты пахмуры чалавек. Ён далікатна выцягнуўся перад ім і сказаў:

— Усе ў зборы, гэр Штальман. Даўно чакаюць вас.

Гэр Штальман адчыніў дзьверы ў асобны кабінэт кафэ. Адтуль вырваўся шум галасоў і спрэчак, але дзьверы зачыніліся і звонка бразнуў ключ.

У кафэ мяккай грала музыка. З вуліцы ўрываўся гоман, сырэнны аўто.

Бэрлін пачаў жыць ночным жыцьцём.

IV

У той самы дзень у сям'і Імэрманаў здарылася няшчасьце.

Эльза вярнулася з работы позна і не застала ў дварэ брата Стары Імэрман быў у кватэры адзін... Ён моўчкі курыў сваю люльку, устаўшыся сьляпымі вачыма ў падлогу.

Вочы стары Імэрман згубіў на франтах пад Вэрдэнам. З вайны ён вярнуўся зранены, атручаны газамі.

На рып дзьвярэй Імэрман павярнуўся і абыякава сказаў:

— А, гэта ты, дачка? А Макса няма...

І зноў пачаў цягнуць люльку, нешта ўважліва разглядаючы за вакном нявідучымі вачыма.

— Ён сказаў, што вернецца позна...

Эльза клапацілася каля газавых пліткі, гатуючы вячэру. На жоўтай камодзе ляжалі, неахайна кінутыя, яе шапачка і рабочая блюзка.

У пакой убегла гаманлівая суседка Марта, жонка мэталіста Тэо.

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

— Вечар добры, дзядзя Імэрман! А Макс пайшоў разам з маім да старога Фуса. Там сёння мае быць сход. Бадай што вернуцца позна.

— Яны зусім ачмурэлі, гэтыя чэрці!—сказала яна Эльзе праз нейкі час.—Пачалі ўжо высаляць за нявыплат кватэрных грошай. Можа яны гэтым думаюць сарваць забастоўку?

— Ну, гэта ім ня ўдасца!—кінула ў адказ Эльза.

Марта паківала галавою і сказала:

— Ня ведаю, што будзе. Яны нешта рыхтуюць. Гэта ўсе нашы ведаюць.

Эльза клапацілася каля вячэры і на хаду адказвала Марце.

— Крывого Крафта ўчора высалялі! Ты ведаеш пра гэта Эльза? З чатырма малымі выкінулі на вуліцу! Нічога не дапамагло—ні просьбы, ні сьлёзы.

— Яны ведаюць, каго высаляюць!—прахрыпеў з крэсла стары Імэрман.

Эльза раптам ускінула твар і закрычала на Марту:

— Так, яны ведаюць, каго высаляць! Крафта арыштавалі першага мая? Курт за выступленьне сядзеў? Вось, глядзі!—Іх ужо няма ў Нэйкёльне. Іх выселілі за нявыплат кватэрных грошай! Дурная ты, Марта! Ня ў тым рэч! Яны хочуць ачысьціць Нэйкёльн ад камуністаў! Яны баяцца ўзяць адразу, ловяць, вырываюць па частках.

Эльза расчырванелася, валасы ў яе раскідаліся, і ўся яна зрабілася злоснаю і суроваю.

— Я-ж ведаю!—загаварыла Марта:—у Вэдынгу тое самае. На рабочы Вэдынг яны даўно ўжо востраць іклы. Там так проста бяз прычыны выкідваюць і на месца выселеных усяляюць фашыстаў.

Марта доўга яшчэ гаварыла, і стары Імэрман, схіліўшыся над сталом, прыслухоўваўся да яе выкрыкаў. Ён усё глядзеў сьляымі вачыма на агонь. На стале перад ім стыгла, спускаючы белую пару, шклянка кавы.

Калі Марта зьбіралася ўжо выходзіць, на сходках лесьвіцы за дзьвярыма пачуўся цяжкі тупат ног, прыглушаныя галасы і гоман. Людзі марудна ўзьбіраліся па сходках, нібы несьлі нешта цяжкае. Былі чутны заглушаныя галасы:

— Цішэй ты... Асьцярожна!

Калі адчыніліся дзьверы, у пакой увайшоў стары Фус і, зьняўшы шапку, прывітаўся.

— Добрага вечару, Імэрман! Ты пазнаеш мяне? Гэта я, Фус.

І неяк вінавата, з-пад ілба, зірнуў на Эльзу. Але каля яго ўжо стаяў высокі кашчавы Тэо і гарача гаварыў:

— Ты ня бойся, Эльза... Страшнага нічога няма... Проста была сутычка... Напалі фашысты. Ну і... Макса крыху таго...

Эльза з крыкам кінулася да людзей. Яны асьцярожна ўнесьлі ў пакой і паклалі на ложка Макса.

Ён быў няпрытомны. На разьбітай скроні запякліся згусткі крыві. Вопратка была падзёрта і з пашматованага правага рукава, сыцякаючы па пальцах, капала на падлогу кроў.

Марта з размаху кінула на падлогу чайнічак і закрычала на Эльзу:

— Хутчэй! Давай цёплае вады! Трэба перавязачь—ён крывёю сходзіць!

Ад яе крыкаў зрабілася ў пакоі трывожна і страшна. Стары Ёмэрман устаў з крэсла і, хістаючыся, пільна ўзіраючыся сьляпым тварам, паўтараў:

— Макс, што здарылася? Макс...

Рабочыя шчыльным кругам сталі вакол ложка і маўчалі. Мэталіст Тэо падышоў да вакна і глядзеў у густую цемру начы.

Сход у старога Фуса падыходзіў да канца, калі ў пакой ўвайшлі два паліцыянты. Нехта сказаў пра сход, нехта здрадзіў. Але паліцыянты нічога не рабілі. Яны слухалі да канца, нікога не чапалі. Потым выйшлі. І калі пачаў гаварыць Макс Ёмэрман, у пакой уварваліся малайцы са Штальгольму. Яны адразу пачалі бойку. У пакоі зрабілася цёмна—нехта табурэтам шыбануў у лямпу і яна са званам разьбілася. Ніхто ня ведаў, колькі іх там было. Білі бязьлітасна—бутэлькамі, крэсламі, ботамі, кастэтамі, нажамі. Але фашыстам не шанцавала—іх хутка выціснулі з пакою і, пасьля кароткае бойкі на лесьвіцы, выштурхнулі на вуліцу. Тут, як заўсёды запозна, падасьпела паліцыя. Кінулася арыштоўваць. Макс Ёмэрман ляжаў на сходках, і Тэо, выцягнуўшы яго на вуліцу, павалок. На рагу дагналі астатнія рабочыя і, ратуючыся ад паліцыі, прынесьлі.

— Сволачы...

Рыпнулі дзьверы, і ў пакой увайшоў доктар. Ён быў дужа раззеваны, што яго патрывожылі гэтак позна. Нездаволеная мармычачы, ён сарваў бінты, агледзеў раны, паслухаў пульс. Аглядаючы, незадаволеная ківаў галавою.

— Так. Рана ў галаву... Пашкоджаны чэрап... Пералом рукі. Нажовая рана ў тую-ж самую руку. Так...

Устаў зусім хмуры і, наклаўшы апошнія бінты, прабурчэў:

— Небясьпечнага няма нічога. Хаця, гм... месяцы паўтары давядзецца праляжаць.

Ён зьвярнуўся да Эльзы:

— Вы сястра параненага?

Эльза кінула галавою.

Доктар паглядзеў на сьляпога Ёмэрмана, на групу рабочых і ўжо мякчэй сказаў Эльзе:

— Заўтра раніцою пашлеце па мяне.

І выходзячы з пакою, зноў напамніў:

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

— Добры дагляд... Заўтра абавязкова пашлеце па мяне.

Калі на сходах заціхлі крокі, да Эльзы падыйшоў, хмурачыся, Тэо і сказаў:

— Гэтаю вось штукаю ўдарылі па Максавай руцэ. Мне так-сама пашанцавала...

Тэо падняў левую руку. Яна была закручана шматкамі кашулі, на якіх густа чырванела цёмная пляма.

— Я ўсё-ж такі вырваў гэту штуку ў яго... і пакінуў што-кольвечы яму на ўспамін.

Тэо пахмура ўсміхнуўся, крывячыся ад болю, і працягнуў Эльзе кароткі, бліскучы штылет. На ім яшчэ ня высахла кроў. Замест тронка штылет меў срэбную галоўку зьмяі з вынутым джалам. Ярка блішчэлі на агні рубінавыя вочкі.

— Гэта каштоўныя камяні. Я не памыляюся!..—прахрыпеў стары Фус, узяўшы штылет.

Нейкая думка прышла ў галаву Эльзе.

— Я недзе бачыла гэта!—шаптала яна.

Эльза вырвала ў Фуса штылет і паднесла да агню.

Рубінавыя вочкі срэбнае зьмяі хітра гарэлі, бліскаючы ад сьвятла. Яны міргалі Эльзе, і, здавалася, тонкае джала дрыжыць у зьмяіным роце.

І раптам Эльза ўспомніла: музыка, кафэ. Тонкія выпешчаныя пальцы круцяць тоўсты чорны кій. За цьмяным пэіснэ туманяцца халодныя вочы. Сьціснуты ў хцівай складцы тонкія вусны. І ў тонкіх выпешчаных пальцах—тонкім джалам да Эльзы—срэбная галоўка зьмяі з рубінавымі вочкамі.

— Штальман!—ускрыкнула яна:—Оскар Штальман.—

І памкнулася бегчы. Стары Фус затрымаў яе, а высокі кашчавы Тэо радасна засьмяяўся і здаволена сказаў:

— Ну, вось і ўсё добра. Я нядарма адбіраў гэту штуку. Маём рэч—знойдзем і гаспадара. Я яму скажу, што ў мяне чартоўскі баліць мая левая рука.

V

Увечары да Богуша прышоў Оскар Штальман.

Богуш канчаў пісаць ліст і, прывітаўшыся, папрасіў пра-бачэньня.

— Пачакайце крыху мяне—я зараз скончу, і тады пагаворым.

Оскар Штальман паклаў на крэсла капялюш і прысеў на канапу, закурывшы сыгару. Абыякавым позіркам ён аглядаў сьцены пакою. Яны былі бадай што пустыя. Толькі над сталом у драўлянай рамцы вісела невялічкая карціна, напітаная алеем. На карціне было грузкае непраходнае балота. Па „вакне“—маленькім вазярку, якое прабівалася з балота, на хісткім чаўне стаяў селянін. У роце ў селяніна была кароткая люлька. Ён касіў

з чаўна зялёную асаку. Бурая багна хлюпала навакол. Штальман доўга глядзеў на карціну і думаў:

„Мабыць гэта ляндшафт з Богушавае радзімы“.

І запытаўся ў Богуша:

— Гэта ў якой краіне?

— Палесьсе. Мазыршчына.

Богуш шпарка дапісваў апошнія радкі. Скончыўшы, надпісаў на канвэрце адрас і запрасіў Штальмана бліжэй да стала. Ён выцягнуў са століка дзесятак сьпісаных аркушыкаў паперы.

— Вось гэта,—сказаў Богуш,—тое, што перадаў мне мой таварыш на радзіме. Гісторыя гэтага дакуманту дужа цікавая...

Штальман падсунуўся бліжэй да стала і нарыхтаваўся слухаць.

— Вось, паслухайце,—пачаў Богуш.—Прыблізна ў пачатку сусьветнае вайны мой таварыш, які жыве цяпер там на маёй радзіме, робячы рамонт у адным касьцёле на Палесьсі, выпадкова знайшоў захаваную пад плітамі касьцёлу скрыню. У гэтай скрыні была машына. Як расказваў мой таварыш, тая машына мела нязвычайную сілу. Яна пускала тонкія праменьні блакітнага колеру, якія без перашкод праходзілі праз мэталі і камень. Мала таго, паводле гаворкі таго чалавека, праменьні мелі здольнасьць разбураць і рабіць на попел жывую арганічную матэрыю. Так, напрыклад, калі ён там, у касьцёле, неасьцярожна абыходзіўся са сваёю знаходкаю, блакітныя праменьні, зьнянацку ўпаўшы на голуба, што ляцеў за вокнамі, ператварылі яго ў попел, які рассыпаўся па ветры. Сыдзены касьцёлу, расказваў мне таварыш, былі прабіты праменьнямі наскрозь... Ён мне расказваў шмат дзіўнага пра гэту машыну. Скажаць па праўдзе, я да гэтага часу яму ня веру. Ня ведаю нават, чым можна растлумачыць такую фантастычную выдумку. Але ён перадаў мне гэтыя паперы. Ён захапіў іх тады з касьцёлу. І, ведаеце, у мяне зьявілася фантастычная думка. Тут гаворыцца пра атамны апарат.

Штальман здзіўлена падняў бровы і ў неразуменьні зірнуў на Богуша.

— Ён нармальны, той ваш таварыш?

— Зусім здаровы чалавек,—сказаў Богуш.—Калі-б гэта мне сказаў хто іншы, я не паверыў-бы яму і не зьвярнуў-бы на гэту справу ніякае ўвагі. Але цяпер я павінен разабраць гэтыя паперы.

— Пачнем...—коратка сказаў Штальман.—О, ды тут напісана па-нямецку!

Штальман аглядзеў уккрытыя рысункамі і формуламі балонкі і пачаў голасна чытаць.

Вось як пачынаўся ўрываек нямецкага рукапісу: *)

*) Тут выкінуты амаль усе формулы і рысункі, якія-б былі цяжкімі і нуднымі для чытача.

„...Такім чынам выходзіць, што вызваленне ўнутрыатамнае энергіі, асновае на прымусовым, падначаленым чалавецтву распадзе атамнага ядра, немагчымая рэч.

Я быў у адчал, бо сам сабе давеў, што тое, да чаго я ўсё жыццё імкнуўся, немагчыма. Уся мая шматгадовая праца, на якую я паклаў усе сілы, маемасьць і энергію, была дарэмнаю. Вынікі гэтае вялізарнае працы давалі мне, што працаваць было няварта.

Дурны! Я стаяў ужо на парозе разгадкі вялікае таямніцы.

Праца ня была дарэмнаю. Яна, разам са сваім вынікам, дала мне глыбокія веды аб тым атаме, які я дарэмна стараўся разбіць, каб вызваліць яго вялізарную энергію. Яна дала мне веданне складу гэтых атамаў, іхных камбінацый, з якіх складаецца сьвет і ўсё, што ў ім ёсць. Гэта праца дала мне разгон для новых адважных думак, якія прывялі мяне да перамогі. Яна, нарэшце, дала мне магчымасьць вынайсьці шэраг удасканаленых прылад, што дапамаглі мне перамагчы канчаткова.

На працягу мае працы я пераканаўся, што маса і энергія, па-першае, эквівалентны адно аднаму і, па-другое, здольны ператварацца адна ў другую. Маса можа ператварацца ў энергію. Калі ў якой небудзь замкнёнай сыстэме адбываюцца працэсы, у выніку якіх памяншаецца агульная маса целаў, якія складаюць гэту сыстэму, дык такая зьмена масы павінна весці за сабою вылучэньне адпаведнае колькасьці энергіі.

Гэтыя тэарэтычныя высновы вялі мяне да перамогі.

Неяк, зусім выпадкова, я пераглядаў ужо даўнюю гіпотэзу Проўта, які даводзіў, што ўсе элементы зьяўляюцца пабудоваю з аднаго першапачатковага элементу—вадароду. Я ведаў, напрыклад, што чатыры атамы вадароду складаюць сабою гелій.

І вось у часе досьледу над вызначэньнем атамнае вагі гелію і вадароду я напаткаў цікавую зьяву.

Я ўбачыў, што атамная вага вадароду роўна 1,008. Гэта было мне вядома і раней, але цяпер мне кінулася ў вочы тое, што атамная вага гелію, які складаецца з 4 атамаў вадароду, роўна толькі 4,000. Яна павінна была быць роўнай $4 \times 1,008 = 4,032$. Але-ж бясспрэчным фактам зьяўляецца тое, што атамная вага гелію роўна 4000. Значыцца, недастатковыя 0,032 адзінкі атамнае вагі зьніклі ў працэсе стварэньня з атамаў вадароду гелію. Скажам, пры ўтварэньні 4.000 грам гелію з 4,032 грамы вадароду зьнікае 0,032 грамы масы.

Як я ўжо ведаў, маса і энергія эквівалентны. Маса можа ператварацца ў энергію. Значыць, гэта маса ў 0,032 грамы ператварылася ў энергію, якая і вылучылася ў часе ўтварэньня гелію, у часе сынтэзу*) элементаў—гелію з вадародам, як вылучаецца цяплыня пры гарэньні запалкі. Гэта перавярнула ўсе мае думкі.

*) Злучэньня.

Для мяне было ўжо лёгка падлічыць гэту вызваленую энэргію. Гэта колькасьць энэргіі (Е), выражаная ў эргах, будзе роўна колькасьці масы, якая зьнікла (дэфэкт масы) у грамах (Т), памножанай на квадрат хуткасьці сьвятла, выражаная ў сантымэтрах за сэкунду (С) *)

Значыцца, калі адбываецца сынтэз—утварэньне 4,000 грам гелія з 4,032 грамы вадароду, дык пры дэфэкте масы ў 0,032 грамы Е (энэргія) будзе роўна:

$E=0,032 \cdot (3 \cdot 10^{10})^2=2,9 \cdot 10^{19}$ эрга, або 700.000.000 вялікіх калёрыі **).

Гэта азначае—столькі цяпліні, колькі атрымліваецца, калі спаліць 80.000 кг. лепшага каменнага вугалю.

Калі-ж дэфэкт масы будзе роўны 1 гр, дык—

$E=1 \cdot (3 \cdot 10^{10})^2=9 \cdot 10^{20}$ эргаў, або 20,000,000,000 (20 мільярдаў) вялікіх калёрыі. Гэта роўна энэргіі, якая атрымаецца, калі спаліць 2 500.000 кг. вугалю.

Гэта вялізарная энэргія далёка перавышае тую, якая вылучаецца пры распадзе атамаў.

Гэта перавярнула ўсе мае думкі. Значыць, энэргія вызваляецца ня толькі пры распадзе атамаў, які (распад), як я пераканаўся, не падначалены чалавеку, але і сынтэзам іх.

Трэба было вынайсьці спосаб сынтэзу элемэнтаў.

Далей я скажу ў гэтым маім рукапісе, як я вынайшаў спосаб сынтэзу гелію з вадароду і ў чым ён заключаецца. Гэта было дужа простаю рэччу, як бываюць простымі большасьць вялікіх вынаходак. Паўтараю, што толькі шматгадовая праца над гэтым пытаньнем дазволіла мне зрабіць гэта. Скажу на гэтых балонках адно, што мой спосаб сынтэзу дазваляе вылучаць вадарод непасрэдна з вады і адначасова сынтэзаваць яго ў гелій, вызваляючы пры гэтым энэргію. Вада павінна быць пры гэтым хэмічна чыстаю. Далей, паводле апісаньня і рысункаў майго апарату вы ўбачыце, што яна павінна падавацца строга дакладнымі порцыямі, для чаго ў апарате зроблена адпаведная прылада.

Я вынайшоў спосаб сынтэзу элемэнтаў, вымераў колькасьць энэргіі, якая вызваляецца ў часе сынтэзу. Але я ня ведаў аднаго. Я ня ведаў, у якім выглядзе будзе вылучацца энэргія пры сынтэзе. Я ня ведаў, ці дазваляць чалавецтву формы, у якія выльецца гэта нявычэрпная энэргія, аддаць яе на карысьць усяго чалавецтва. Я ня ведаў, ці здолее чалавек падначаліць сабе вызваленую ім сілу, накіраваць яе на мільёны рухавікоў, фабрык, заводаў, машын...

*) Хуткасьць сьвятла—300.000 км. за сэк. У сантымэтрах— $3 \cdot 10^{10}$ (трыццаць мільярдаў).

**) Адна вялікая калёрыя роўна $4,2 \cdot 10^{10}$ эргаў.

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

Гэта грандыёзная нявычэрпная колькасьць энэргіі дала-б чалавецтву надзвычайныя магчымасьці. Яна дазволіла-б яму перарабіць зямлю, узянца над тэю жакліваю хаотычнасьцю, у якой яно марнее. Яна-б перайначыла ўсе грамадзкія суадносіны на нашай плянэце ці можа зусім-бы адкінула іх, стварыўшы новы лад, вызваліўшы чалавецтва ад усяго, што дагэтуль замінала яму расьці, ісьці да росквіту...

Мае наступныя досьледы паказалі, што энэргія, якая вызвалалася пры маім спосабе сынтэзу элемэнтаў, вылучаецца ў выглядзе асаблівых электрамагнітных ваганьняў. Гэта былі праменьні, якія знаходзіліся недзе далёка ў недасьледванай яшчэ частцы спектару ўправа ад ультрафіялковых праменьняў...

— Чорт ладзяры!!—тут не хапае некалькіх балонак!!.

Штальман спыніўся і пачаў перакідваць балонкі рукапісу.

Але патрэбных балонак ня было.

— Чалавек, які перадаў мне гэты рукапіс,—сказаў Богуш,—помніцца, казаў, што яму нехта перашкодзіў, калі ён быў у касьцёле з атамнаю машынаю. Сьпяшаючыся, ён хаваў машыну і рукапіс на старое месца, а гэта—паасобныя старонкі, якія выпалі з рукапісу і былі згублены на касьцельнай падлозе. Ён потым сабраў што мог і зьбярог да гэтага часу. Але давайце чытаць далей...

„...Такім чынам мой апарат мог быць толькі страшнаю прыладаю разбурэньня. Гэткую нязвычайную сілу чалавек яшчэ не сустракаў. Дзеяньне гэтых праменьняў жудаснае. Яны праходзяць праз усё і ня ведаюць перашкод. Гэта была-б самая страшная машына разбурэньня, якую чалавецтва магло вынайсьці за час свайго існаваньня.

Гэта вырашыла лёс майго апарату.

Цяпер я пераходжу да пабудовы першага ў чалавечай гісторыі атамнага апарату, пабудаванага на аснове вызваленьня энэргіі пры сынтэзе элемэнтаў (у дадзеным выпадку пры ўтварэньні гелію з вадароду) Я раскажу пра пабудову апарату, які, на жаль, мае толькі сілу зьнішчаць, апарату, які я назваў па праву вынаходцы Атамірам прафэсара...

Два галасы разам ускрыкнулі, выгукваючы праклёны і лаянкі на дзвюх мовах.

— Donner wetter!!!

— Каб цябе пяруном спаліла!!!

— Адзін... Адзін толькі радок!—нібы прасіў у некага Богуш...

Ён вырваў у Штальмана рукапіс і, нанова перачытаўшы яго канец, запытаўся:

— Што гэта азначае: „Гэта вырашыла лёс майго апарату?“ Які лёс прызначыў свайму „атаміру“ вынаходца?

Штальман нічога не адказаў. Ён застыў у задуменні. Яго твар зрабіўся лятучым, мёртвым. Думкі яго луналі недзе далёка. Нібы сам сабе ён гаварыў:

— Калі толькі гэта праўда... тады гэта—разгадка таго, што дарэмна стараюцца разгадаць найбуйнейшыя людзі сьвету. Калі толькі гэта не містыфікацыя, дык гэта—адкрыццё, роўнага якому ў сьвеце яшчэ ня было. Калі атамір існуе ў сапраўднасьці, ён адкрывае новую эру тэхнікі.

І раптам ён устаў і ўпэўнена сказаў Богуш:

— Але я ўпэўнены, што гэта хлусьня! Сучаснаю навукаю даведзена, што вызваліць нутрыатамную энэргію нельга. Гэта немагчыма! Праўда, наколькі я ведаю, тут некаторыя новыя думкі, але ўсё-ж гэта немагчыма. Вы зрабіліся ахвяраю містыфікацыі.

Богуш задумна перагартаў пажоўклыя дробна сьпісаныя балонкі.

За сьцяною імпэтным тэмпам заграў раяль. Сын фрау Амаліі, што прыехаў на вакацыі, развучваў новы факстрот.

— Аўтар рукапісу,—гаварыў далей Штальман,—відаць, мае багатую эрудыцыю. Я-б хацеў ведаць яго. Магчыма, гэта маньяк—вучоны, які звар'яцеў на сваей „вынаходцы“... Ваш таварыш не сказаў адрасу касьцёлу, дзе ён знайшоў рукапіс?

— Гэта недзе ў Польшчы,—адказаў Богуш.—Адразу ён мне не сказаў ніякага, ён нікому ня хоча давяраць свае тайны. Гэты рукапіс ён даверыў мне першаму. Я павінен паслаць яму навуковую ацэнку ўсяго гэтага.

— Напішэце яму, што гэта ўсё—хлусьня і немагчымая рэч,—параіў Штальман.

— Але-ж ён сам бачыў апарат!—сказаў Богуш.

Штальман нічога не сказаў. Ён моўчкі паціснуў плячыма і насунаў капялюш.

— Да пабачэньня, гэр Богуш!—сказаў ён.—Мне няма часу. Дужа ўдзячны, што вы даверылі мне „тайну“ вашага таварыша. Але мая думка—усё гэта містыфікацыя. Да пабачэньня!

Богуш паклаў у шуфлядку рукапіс і моўчкі раскланяўся.

Дома Оскара Штальмана чакаў бацька. Ён падняўся з крэсла насустрач яму і ўсхвалёвана сказаў:

— Забастоўка спынена, Оскар! Мы пайшлі па ўступкі рабочым

— Што-о?!

Сын стаяў перад бацькам раззлаваны і гнеўны. Замяшаны, зьбянтэжаны стары Штальман гаварыў:

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

— Таварыства несла вялікія страты. Так доўга працягвацца не магло.

Оскар Штальман некаторы час гнеўна глядзеў на бацьку, потым махнуў рукою і выйшаў з пакою. У прыхожай ён кінуў пакаёўцы капялюш і бразнуў дзвярыма габінэту. Доўгі час ён задумны хадзіў па габінэце, потым рашуча сеў за стол і ўзяўся за трубку тэлефону.

VI

Валер Богуш радасны выйшаў з шырокіх дзвярэй савецкага паўпрэдства і шпарка збег па сходках ганку. Сёння яму трэба было яшчэ зайсьці ў Вышэйшую тэхнічную школу і ён баяўся спазніцца туды.

Цудоўная раніца сьвяжыла над шырокай геамэтрычна прастай Унтэр-дэн-Ліндэн і бліскала ў шэрагах кволых ліп і каштанаў. Яна адлюстроўвалася ў кожным квадраце наглянцованага асфальту, у кожнай пакрышцы аўто, у кожным цыліндры пасольскае, музэйнае, гатэльнае Унтэр-дэн-Ліндэн.

Унтэр-дэн-Ліндэн азначае— „Пад ліпамі“. Сапраўды, уся шырокая вуліца плыла машынамі, натоўпамі пад чатырма шарамаі высокіх ліп і каштанаў. Яны беглі аднекуль здалёк, ад замковага мосту на Шпрэе, ад багатых музэяў на Unsel-museum, міма велічнага гмаху арсеналу, міма бывалешніх палацаў Вільгельма і вялікага тэатру Мэтраполь. Яны прабягалі паміж будынкаў францускага і ангельскага пасольства і тут, за Брандэнбургскімі брамамі, выбягалі натсўпамі на асфальтавыя дарожкі вялізнага зялёнага Тіргартэн.

Калісьці ў цэнтры сучаснага Бэрліну быў шырокі зялёны лес. Ён аддзяляў сабою сярэднявечны Бэрлін ад суседніх фэўдальных палацаў і вёсак. Цяпер гэтыя даўнейшыя сельбішчы ператварыліся ў лепшыя кварталы Бэрліну. Даўнейшы лес зрабіўся куды радзейшым, перарэзаўся па ўсіх кірунках асфальтовымі дарогамі і набыў сабе імя—Тіргартэн.

Цяпер з тае дзічыны, што вадзілася ў калішнім Тіргартэн, застаўся толькі адзін бронзавы алень—помнік легендарнаму жыхару калішняга лесу. І замест сярэднявечных паляўнікоў са звонкімі паляўнічымі сурмамі ў засені Зігэс-алее (Алея перамог) нязграбна застылі 32 мармуровыя статуі прускіх і брандэнбургскіх заваёўнікаў. І завуць бэрлінцы гэту алею кліва і гіранічна Руреп-Алсе*), лічачы за лялькі мармуровыя постаці застыглых сярэднявечных паляўнікоў.

Усё, што ляжыць на захад і поўдзень ад Тіргартэн—Бэрлін-Вэстэн. Горад геамэтрычна простых шырокіх вуліц. Вуліцы—пры-

Руреп—лялька.

сады. За прысадамі гэтых вуліц цяжка ўзьняліся незразумелаю гарэзьлівасьцю форм, грубаю сымболікаю дэталей, шэрыя аднастайныя, як калёны нямецкіх салдат, дамы, асабнякі, віллы буржуазіі. Бэрлін-Вэстэн—горад буржуазіі.

Буйна, нястрымана растуць дрэвы. Часам процілеглыя шэрагі вулічных прысадаў сплятаюцца ў дрыготкі зялёны сад. Пад ім па асфальце бегаюць стракатыя зайкі. Сонечныя блікі скачуць па тварах людзей, па аўто, па трамваях, якія, мякка пазвонваючы, праносяцца пад дрэвамі.

Па галоўнай артэрыі Бэрлін-Вэстэн—вуліцы Кюрфюрстэндам, падзеленай на пяць панэляў чатырма шэрагамі дрэў, шумею на-тоўп. З вечару Кюрфюрстэндам гарыць агнямі лепшых бэрлінскіх рэстаранаў, магазынаў мод, пад'ездаў вар'етэ, вітрын. Вуліца хвалюецца, імчыцца далей на захад, да Грунвальду. Там, далей, радзеюць начныя кабарэ, цямнее Кюрфюрстэндам. Там—голькі асабнякі і віллы.

З усходу, з поўначы, з паўдня бліскучы, шумлівы, зялёны Бэрлін Вэстэн ахапілі, цяжка сьціснулі індустрыяльныя рабочыя кварталы: Нэйкёльн, Чырвоны Вэдынг Моабіт... Бэрлін-Вэстэн душыцца ў іхных абнімках. Праз шум кабарэ, вар'етэ, праз дрыготкую цішу віллаў ён чуе цяжкае дыханьне машын, важкі поступ чорных кварталаў. І ўзрушанаю гамонкаю рэстаранаў, шумам аўто Бэрлін-Вэстэн стараецца заглушыць гул чорных кварталаў.

На захад ад Тіргартэн чорныя кварталы шчыльна падыйшлі і сталі каля Бэрлін-Вэстэн. Блізка падыйшла галоўная вуліца пахмурага Моабіту. Паўсталі заводы Сімэнса і Гальскэ, машына-будаўнічы завод Фройнда. Цяжка нагужаны ляндрвэр-канал выцягнуўся тоўстаю зьмяёю ад Тіргартэн да ракі Шпрэе.

Вуліцы навокал носяць назвы вялікіх вучоных, фізыкаў—Фраўэнгофэра, Франкліна, Гэльмгольца. Тут узьняліся высокія, сьветлыя карпусы Вышэйшае тэхнічнае школы, дзе практыкаваўся Валер Богуш.

Было ўжо за другую гадзіну, калі ён вышаў адтуль стомлены і заклапочаны.

Ідучы па сонечнай вуліцы, ён думаў, што ўжо даўно ня бачыў Эльзы. Вось ужо колькі дзён яна ня прыходзіць да яго.

„Што там у яе здарылася?—думаў ён.—Трэба будзе заўтра зьездзіць наведальца“,—канчаткова вырашыў Богуш.

Па дарозе з Тэхнічнае школы Богуша дагнала высокая чарная Эльлен. Богуш працаваў з ёю ў Школе. Параўнаўшыся Эльлен падала яму тоўсты нямецкі падручнік і сказала:

— Вы забыліся яго, гэр Богуш!

І потым дадала:

— Вы мяне праведзяце, гэр Богуш, ці праўда?

— О, калі ласка, Эльлен!

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

Яны ўдваіх пайшлі па яркай сонечнай вуліцы моўчкі, абое занятыя сваімі думкамі. Абранутая ў чорнае Эльлен здавалася строгаю, суроваю. Богуш паважаў яе гэткую сур'ёзнаю, непадобнаю да іншых.

Ідучы, Эльлен пазірала час ад часу на заклапочанага Богуша, хацела нешта сказаць, але раздумвала. Нарэшце, калі павярнулі за рог, яна запыталася абыхавым грудным голасам:

— Вы хутка едзеце, гэр Богуш?

— Так, Эльлен, еду. Тэрмін мае камандыроўкі хутка канчаецца, і я паеду назад, на радзіму.

— Назаўсёды?

Богуш усміхнуўся.

— Канечна. Мяне тут нічога ня трымае. На радзіме мяне чакае праца, шмат працы. Там не хапае добрых інжынэраў.

— Вось як!

Эльлен задумалася, але загаварыла зноў:

— Мне шкода, што вы едзеце. Мы так слаўна працавалі з вамі. Я так прывыкла да вас, і вось неяк ня верыцца, што вы раптам возьмеце і паедзеце адгэтуль назаўсёды.

— Мы яшчэ папрацуем з вамі, Эльлен!—усміхнуўся Богуш. І я з асабліваю ахвотаю папрацую з вамі. Вы добрая дзяўчына, Эльлен.

Эльлен нецярпліва зморшчыла чорныя строгія бровы і перапытала:

— У вас не хапае інжынэраў?

— Так, нам трэба шмат, куды больш інжынэраў, чым ёсць.

— Праўда? Гэта дзіўна. У нас, у Нямеччыне, іх лішак. Больш паловы тых, хто канчае навучальныя ўстановы, не знаходзяць сабе працы. Я ведаю студэнтаў, якія мыюць талеркі ў рэстаранах. Вы ведаеце гэта, гэр Богуш?

— Ведаю.

— А як вы глядзіце на гэта?

Богуш зацікаўлены зірнуў Эльлен у строгі мармуровы твар і не сьпяшаючы адказаў:

— У вас гэта няўхільна. У нас, у СССР, такая рэч немагчыма.

— Вось як!

Эльлен памаўчала і сказала:

— Ваша краіна, мабыць, дужа цікавая, гэр Богуш! Вы гэтак імкнецеся вярнуцца туды. Вы там будзеце добрым інжынэрам!

— Спадзяюся. Што вас навяло на гэкія развагі, Эльлен?

— Я сёння спаткала свайго калішняга настаўніка. Ён цяпер служыць у рэстаране на Мархштрасе.

Эльлен задумалася і потым зноў загаварыла:

— У вас гэта немагчыма, я ведаю. Вы шчаслівы, гэр Богуш, што жывяце ў гэткай краіне.

Богуш нічога не адказаў. Нейкі час яны ішлі моўчкі.

с — А калі-б вас папрасілі, гэр Богуш, тут застацца, вы-б за-таліся?

Богуш здзіўлена спыніўся.

— Не, вядома...—сказаў ён.

— Праўда? А калі-б я вас папрасіла застацца тут, у Ня-меччыне?

Эльлен засьмяялася. Па яе чорных вачох з даўгімі пушыстымі вейкамі нельга было пазнаць, ці жартуе яна, ці гаворыць сур'ёзна.

— Я зайду калі-небудзь да вас, гэр Богуш. Я хочу пагля-дзець, як живуць савецкія інжынэры. Можна?

Богуш пакланіўся.

— Калі ласка! Баюся толькі, што вам не спадабаецца ў мяне

— Ціхал..

Эльлен азірнулася і спыніла Богуша. Да іх падыходзіў Карль Клемм—асыстэнт прафэсара Стронга ў Тэхнічнай школе. Ён здалёк махаў ім рукою, і Эльлен незадаволена зморшчылася, ча-каючы яго.

— Я ня люблю гэтага Клемма,—сказала яна.—Вы ведаеце, Богуш, ён абрыдзеў мне сваімі прызнаньнямі ў каханьні.

— Вось як!

Падыходзячы, асыстэнт гаварыў Богушу:

— Я ўсюды шукаў вас, гэр Богуш! Там мне казалі, што вы толькі што пайшлі з Эльлен, і я пабег даганяць вас.

Ён пераводзіў позірк з Эльлен на Богуша і выціраў хустачкаю лоб. Сярэдняга росту з бялявымі тонкімі валасамі, адкінутымі назад, ён выглядаў дужа маладым, амаль хлопчыкам. Гэта быў прыёмны сын прафэсара Стронга, яго ўлюбёнец і выхаванец.

— Мы пойдзем разам,—гаварыў ён.—Па дарозе я вам рас-кажу ўсё, гэр Богуш.

Але Эльлен раптам нешта ўспомніла і, засьпяшаўшыся, сказала:

— Я зусім забылася, панове! Прабачце мяне! Мне трэба аба-вязкова сёньня зайсьці ў адно месца. Бывайце!

Рэзка павярнуўшыся, яна адыйшла ад іх. Карль Клемм зірнуў ёй услед і перавёў няпрыязны погляд на Богуша. Але праз момант ізноў адкрытая даверлівая ўсьмешка з'явілася ў яго на твары.

— Мяне гэр Штальман прасіў перадаць вам, каб вы зайшлі сёньня да яго. У яго да вас пільная справа. Калі хочаце, пой-дзеце разам, або лепш паедзем. Возьмем таксі, добра?

Богуш моўчкі згадзіўся. Нейкі час яны ехалі моўчкі. Богуш думаў пра Эльлен і пра яе прызнаньне наконт маладога асы-стэнта і ўсьміхаўся. Вуліца шумела. Праносіліся міма шыльды і вітрыны. Пякло сонца.

Маўчаньне парушыў асыстэнт.

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

— Вы, я чуў, прывезьлі з СССР цікавы рукапіс, гэр Богуш? Богуш узрушыўся і з запытаньнем зірнуў на асыстэнта.

— Так. Вам сказаў Штальман? А што?

— Нічога. Я таксама цікаўлюся праблемаю атамнае энэргіі. Адзін час я працаваў над гэтым. І ведаеце, гэр Богуш, я ўпэўнены, што праблема вызваленьня нутрыатамнае энэргіі будзе калі-небудзь разьвязана. Магчыма, нават раней, чым мы думаем. І тады адбудзецца вялікая рэвалюцыя ў тэхніцы. Чалавецтва атрымае нявычэрпныя запасы энэргіі. Тое, што цяпер для чалавека немагчыма, тады будзе зусім проста здзейсьніць. Цяжка нават і ўявіць, якою будзе тады чалавечая культура.

Богуш нічога не адказаў Клемму. Усе гэтыя дні ён думаў пра дзіўны рукапіс, прывезены з радз мы. Але ён быў упэўнены, што тут нешта ня так, блытаючыся ў догадках, ні да чаго ня прыходзячы.

— Між іншым, мой бацька,—гаварыў асыстэнт,—таксама шмат працаваў над гэтым пытаньнем. Уявеце—ён працаваў над праблемаю распаду атаму яшчэ ў 1914 годзе, калі яна амаль ня высоўвалася. І, здаецца, ён шмат чаго дасягнуў...

— Ваш бацька хіба не прафэсар Стронг?—запытаўся Богуш. І зараз-жа пашкадаваў, што запытаўся. Клеммаў твар раптам пасуровеў, і ён холадна сказаў:

— Не. Мой бацька памёр... Яго расстралялі. У пачатку вайны, калі я пайшоў на фронт, ён рантоўна выехаў з Бэрліну. У яго тут здарыліся нейкія няпрыемнасьці, я дагэтуль ня ведаю якія. У 1915, прыблізна, годзе, я атрымаў ад яго ліст. Я быў тады на францускім фронце. Яго праца над атамам удавалася. Ён пісаў, што блізка да вырашэньня гэтае праблемы. Гэта быў яго апошні ліст. Фронт некалькі разоў праходзіў па той палосе, дзе ён жыў, і калі ў 1917 годзе з нашымі войскамі дабраўся да нашага маёнтку, я не знайшоў ні яго, ні бацькі. Маёнтак быў спалены, зруйнованы. Адзін селянін паказаў мне бацькаву магілу.

— Хто яго расстраляў?—ціха запытаўся Богуш. Яму зрабілася неяк няёмка, ён шкадаваў, што пачаў гэту гутарку.

Клемм хруснуў пальцамі і марудна адказаў:

— Расійская контр-разьведка. Яго абвінавацілі ў шпіянажы. Бачыце, ён быў немец.

Клемм няпрямую адсунуўся ад Богуша, і апошні раптам адчуў, што асыстэнт ненавідзіць яго, ненавідзіць незразумелаю нянавісьцю, і таму нянавісьць рабілася страшнейшаю, суровейшаю.

— Я вельмі спачуваю вам, гэр Клемм, — сказаў, каб парушыць нялоўкае маўчаньне, Богуш.—Якая недарэчная сьмерць! Але вы павінны ведаць, што гэтая расійская контр-разьведка,

апрача вашага бацькі, расстраляла нямала нашых рэвалюцыянераў. У 1917 годзе я сам біўся з ёю—з жандармэрыяй, з беларудзейцамі.

Але Карль Клемм адварнуўся ад Богуша, холадна зірнуўшы на яго, і нічога не адказаў. Праз усю дарогу аж да Штальманавага дому яны не сказалі больш ні слова.

Штальман сам спаткаў Богуша і Клемма і зараз-жа павёў іх у свой кабінэт. Там ужо было досыць накурана. У хвалях сьigarнага дыму сядзеў нейкі таўставаты мужчына з крыху апухлым тварам, з чорнымі пальчаткамі на руках.

— Знаёмцеся, Богуш,—сказаў Штальман.—Мой таварыш, доктар філёлёгіі Густаў Штрайбэрг. Чалавек, як бачыце, зусім ня нашае галіны.

Штрайбэрг бліснуў радам залатых зубоў і паціснуў Богушу руку.

— Я ўжо ведаю ваша прозьвішча,—сказаў ён Богушу,—мне шмат расказваў пра вас гэр Штальман. Дужа рады пазнаёміцца са здольным савецкім інжынэрам.

Богуш нешта прамармытаў на камплімент.

— Бачыце, гэр Богуш,—пачаў Штальман,—група нашых філёлёгаў наладжвае навуковую паездку ў М.. Гэта ў Польшчы. У М... ёсьць цікавы старадаўні касьцёл. Пры ім надзвычай багатая старая бібліятэка і музэй. Нашы філёлёгі маюць там знайсьці шмат чаго цікавага. Прынамсі гэта паездка будзе мець больш характар экскурсіі, лёгкае турыстычнае пагуляньні па глухіх кутках польскае Беларусі. Здаецца, вам гэта будзе цікава, а гэр Штрайбэрг быў гэткі ласкавы, што запрасіў вас і мяне прыняць удзел у экскурсіі.

— Да таго-ж,—дадаў Штрайбэрг,—вы нам можаце дапамагчы ў разборы некаторых старых дакументаў у польскай мове. Вы, здаецца, добра ёю валодаеце?

Богуш задумаўся. Чамусьці ў думках зноў усплыў атамір, пра які гаварыў рукапіс невядомага прафэсара-вынаходцы.

„Ён-жа бачыў сам гэты атамір!—думаў Богуш пра свайго таварыша, што перадаў рукапіс.—Ня можа быць, каб ён хлусіў! Што калі атамір існуе? Я магу знайсьці яго, паехаўшы ў Польшчу“.

Моцнае жаданьне разгадаць гэту загадку апошнімі днямі ўсё больш авалодвала Богушам. „Паеду!—вырашыў ён.—І там пастараюся ўбачыць“.

І ўголас сказаў:

— Я згодзен, панове!

Штрайбэрг паціснуў Богушу руку і, папраўляючы на тоўстай пераносіцы пэнснэ, сказаў:

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

— Паездка зойме ня больш як два тыдні. Паверце, мы добра прабавім час. Вы ня будзеце шкадаваць.

— І мы зробім гэта ў вольны ад заняткаў час,—дадаў Штальман.

Штрайбэрг устаў і насунуў на лысіну капялюш.

— А цяпер прабачце, я павінен пайсьці, панове!

VII

З Эльзаю Богуш не спаткаўся і назаўтра.

Увечары, калі ён прышоў ад Штальмана, фрау Амалія падала яму толькі што прысланую тэлеграму. Тэлеграма была з радзімы і мела ў сабе толькі пяць слоў:

„Бацька хворы неадкладна прыяжджай Алесь“.

Богуш адразу-ж пачаў зьбірацца ў дарогу. Раніцою ўсё патрэбнае для ад'езду ў СССР было зроблена. У разварушаным пакоі, сярод запакаваных чамаданаў, Богуш прысеў за стол напісаць Эльзе. Да самага апошняга моманту ён спадзяваўся яе ўбачыць. Але Эльза ня прышла. Цяпер нечаканы ад'езд адкладваў спатканьне. Сьпяшаючыся, Богуш пісаў:

„Любая! Што здарылася? Чаму ня прыходзіла? Я мушу выехаць на радзіму—хворы бацька. Чакай! Пастараюся хутчэй прыехаць.“

Валер“.

І, пішучы Эльзе, Богуш раптам злавіў сябе на тым, што думае зусім не пра яе і не пра хворага бацьку, да якога мусіў ехаць. У родным калгасе ён спадзяваўся, нарэшце, дакладна даведацца ад таварыша пра нямецкі рукапіс, пра дзіўны атамір, пра яго месцазнаходжаньне, упэўніцца канчаткова, што ён існуе, што таварыш ня хлусіў. А тады... Богуш ня ведаў, што будзе тады, але нейкі інстынкт падказваў яму, што таямніцаю атаміру ён моцна звязаны, што загадка атаміру нясе шмат новага, таёмнага ў яго жыцьцё. Між іншым, дзе-ж гэты рукапіс? Як ён забыўся ўзяць яго з сабою?

Богуш адчыніў шуфлядку ў століку. Туды ён паклаў рукапіс пасля разбору са Штальманам. І раптам застыў у здзіўленьні—рукапісу ня было. Дрыготкімі рукамі Богуш перакідваў паперы, кніжкі. Выняў шуфлядку зусім. Пераглядзеў іншыя.

Рукапіс нямецкага прафэсара зьнік бяз сьледу.

За сьцяною сын фрау Амаліі зноў пачынаў на раялі модны факстрот. Стрэлка гадзінніка марудна паўзла да гадзіны адыходу цягніка.

— Фрау Амалія! Фрау Амалія!

І, кінуўшыся да гаспадыні, Богуш запытаўся:

— Вы ня бачылі часам?.. Такі стары рукапіс... некалькі старонак па-нямецку. Ён у мяне прапаў са століка.

— Was ist das? зьдзіўлена ўзняла бровы Амалія.—Які рукапіс? Я не чапала ніякіх вашых рукапісаў.

З за тлустага пляча фрау Амаліі вызіраў круглы твар яе сына. Ён аглядаў разварушаны Богушаў пакой і пакрыўджана гаварыў:

— Мамахэн не магла нічога ўзяць. Што там у вас здарылася, гэр Богуш?

Але Богуш ужо засьпяшаўся выходзіць: да адыходу цягніка заставалася паўгадзіны. Ён рашуча ўзяўся за чамаданы і, прамармытаўшы прабаченьне, перадаў фрау Амаліі ліст.

— Тут да мяне прыздзе фрэйлен... Яе завуць Эльза Імэрман. Вы перадасьце ёй гэта і скажаце, што я павінен быў тэрмінова выехаць. У мяне захварэў бацька.

Увечары Богуш быў ужо далёка ад Бэрліну. Міжнародны экспрэс роўна а 9-й адыйшоў з Бэрліну і шпарка паймчаў праз Польшчу на СССР.

Фрау Амалія спрачалася ў карыдоры з незнаёмым госьцем.

— Гэр Богуш паехаў! Яго тут ужо няма!

— Тым больш патрэбна пакінуць яму запіску,—упарта настойваў госьць. Ён зняў капялюш, і фрау Амалія расьцьвіла ўсьмешкаю:

— А-а, гэр Штальман! Я не пазнала вас... Калі ласка! Як шкода, што вы не засталі гэр Богуша! Ён учора паехаў.

Яна правяла Штальмана ў Богушаў пакой.

— Ён атрымаў тэлеграму,—гаварыла яна насупленаму Штальману.— У гэр Богуша, здаецца, памёр бацька. Ён паехаў так раптоўна.

Гэр Штальман нічога не адказваў. Ён сеў за Богушаў столік і задумаўся. У пакоі ўсё было параскідана і не на месцы—відаць Богуш сьпяшаўся перад ад'ездам.

— Фрау Амалія,—сказаў ён нарэшце,—пакіньце калі ласка, на хвіліну мяне аднаго—мне трэба сабрацца з думкамі і што-колечы напісаць гэр Богушу.

Фрау Амалія нешта нездаволена прамармытала, але выйшла.

Штальман хвіліну сядзеў нярухома. Потым ён хутка ўскочыў і пачаў шпарка шукаць у століку, паміж кніжок, у паперах.

— Рукапіс...—мармытаў ён.—Няўжо ён забраў яго з сабою?

Раскіданыя паперы шасьцелі пад яго хуткімі пальцамі. Твар Штальманаў быў насуплены і ўстрыжаны. Вось ён радасна ўскрыкнуў. Не, ня тое! Дзе-ж ён? Значыцца, забраў з сабою. Ды як ён мог спадзявацца на тое, што Богуш пакіне рукапіс?

Штальман расчарована прайшоўся па разварушаным пакоі. Потым сеў і, памакнуўшы пяро ў атрамант, вывеў на канвэрце. USSR, Mensk, Zaslavski rajon!..

„Дарарі Богуш,—пісаў праз хвіліну ён,—спадзяюся, вы паехалі ненадоўга. Чакаю далейшых вестак пра наш славыты атамір—вы там зможаце дакладней даведацца, у чым справа. Не забудзьцеся пра нашу паездку ў N-скі касцёл... Мы вас будзем чакаць...”

Нясьмела рыпнулі дзьверы. Штальман рэзка павярнуўся, спалоханы. Яшчэ трымаючыся за дзьверы, перад ім стаяла тая зала-тавалася дзяўчынка, якую ён неяк бачыў з Богушам. Яна ў неразуменьні блукала поглядам па разварушаным Богушавым пакоі і нарэшце запытальна зірнула на Штальмана. Той устаў і неахвотна пакланіўся.

—Здаецца, мы знаёмыя, з натугаю сказаў ён,—прабачце, я забыўся ваша імя.

—Так, знаёмыя, гер Штальман,—адказала Эльза.

—Вельмі рады з вамі спаткацца ў другі раз!—ужо зусім спакойна сказаў Штальман.—Гэр Богуш раптоўна выехаў у СССР. Здаецца, памірае яго бацька. Ды вы сядайце!

Якраз у гэты момант у пакой увайшла фрау Амаля і падала запіску:

—Вы—Эльза Імэрман? Гэр Богуш, ад’яжджаючы, прасіў перадаць гэта вам,—сказала яна.

Эльза паклала на прапанованае крэсла доўгі скрутак, які яна прынесла з сабою, і разгарнула запіску. Проста перад ёю сьвятлела вялізнае люстра. У ім адлюстроўваўся ўвесь пакой, і Эльза, чытаючы запіску, пазірала ў яго. Яна бачыла, як з цікавасьцю сачыў за ёю Штальман, курачы сігару. Яго халодныя вочы аглядалі, абмацвалі яе позіркам усю, і Эльза мімаволі пачырванела.

І раптам Эльза заўважыла, як Штальманаў позірк упаў на даўгаваты скрутак, што яна паклала на крэсла, як Штальман з хваляваньнем глядзеў на нешта бліскачае, што высоўвалася з падранае паперы. Твар яго зусім зьмяніўся, настаражыўся, выцягнуўся. Ён пераводзіў позірк са скрутка на Эльзу, але яна ўсё яшчэ перачытвала запіску, папраўляла перад люстэркаю залатыя валасы, што выбіліся непаслухмяна з-пад шапачкі.

У люстэрка Эльза бачыла, як выпешчаная рука з пярсьцёнкам на мезенцы пацягнулася па скрутак. Яна ўся застыла. Рука асьцярожна цягнулася да скрутка...

І раптам Эльза крута павярнулася і дзьве рукі—мужчынская і жаночая—схапілі скрутак.

Злосны ўскрык вырваўся ў Штальмана. Ён скамячыў і кінуў паперу, што засталася ў яго руцэ, а Эльза, уся калоцячыся ад нянавісьці, згрэбліва ўсміхаючыся, стала перад ім. У яе руцэ

цмяна бліскаў, гостры штылет. А на яго тронку ўсьміхалася крывавамі рубінавымі вочкамі срэбная галоўка зьмяі. Штальман адхіснуўся.

— Вы пазнаеце сваю рэч, гэр Штальман?—выразна сказала Эльза. Голас яе быў высокі і звонкі, нядобрая ўсьмешка крывіла тонкія вусны.

Хвіліна замяшаньня... і Штальман, моцна вылаяўшыся, кінуўся да Эльзы. Але яна, крута павярнуўшыся, выскачыла за дзьверы. Абнасы жаночых боцікаў загрузацелі па сходах.

Фрау Амалія спалохана зазірнула ў пакой.

— Што здарылася?—запытала яна ўстрывожана.

— Нічога! — пераводзячы дыханьне, сказаў увесь бледы Штальман.— Дзяўчынка разэрвавалася з прычыны нечаканага ад'езду вашага кватэранта, толькі й таго...

Ён насунуў на лоб капялюш і, ледзь кінуўшы фрау Амалію, выйшаў.

Ужо на сходках ён спаткаў Эльлен, якая, сьпяшаючыся, узбіралася па сходках да пакою Богуша. Яна замяшана спынілася, стыкнуўшыся са Штальманам і нейкі час не магла нічога сказаць.

— Вы былі ў гэр Богуша?—запыталася яна нарэшце. Я таксама іду да яго... Па справах школы.

— Гэр Богуша няма,—перапыніў яе Штальман.—Ён выехаў у СССР.

— Назаўсёды?—ускрыкнула Эльлен.

Штальман агледзеў Эльлен і не сьпяшаючы адказаў:

— Не. У яго памірае бацька. Ён яшчэ вернецца. Усяго добрага, Эльлен!

Ён прыклаў руку да капялюша і спакойна пайшоў уніз. Ногі яго ўпэўнена ступалі па сходках. Каля дзьвярэй ён азірнуўся на расчарованую Эльлен, якая ўсё шчэ стаяла на сходках і выйшаў, моцна ляпнуўшы дзьвярыма.

VIII

У рэдакцыю невялічкае Бэрлінскае газэты бомбаю ўляцеў, запыхаўшыся, рэпарцёр Пауль Крумэр. Ён расчыніў дзьверы ў габінэт рэдактара і крыкнуў на хаду:

— Гэр Бэрг! Я з нячуванаю, нязвычайнаю сэнсацияй. Аддайце зараз-жа загад аб падвойным тыражы сёнешняга нумару. Гэта нешта надзвычайнае! Я заўсёды казаў вам, што я, рэпарцёр Пауль Крумэр, здольны на вялікае...

— Пакуль што я ня бачу гэтага „вялікага“,—стрымана перапыніў рэпарцёра рэдактар.—У чым рэч, Пауль?

Рэпарцёр дрыготкімі рукамі выцягнуў фота-здымак і працягнуў рэдактару разам здробна сьпісанымі балонкамі інтэрв'ю.

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

Бровы ў рэдактара зьдзіўлена палезьлі ўгору. Потым рэдактар пачаў нязвычайна хвалявацца і нарэшце ён шпарка запытаўся ў рэпарцёра:

— Вы першы атрымалі інтэрв'ю? З іншых газэт пра гэта пакуль ня ведаюць?

— Можаче быць пэўнымі, гэр Бэрг!—захаплёна адказаў Пауль.—Інтэрв'ю атрымаў толькі я адзін і гэта правільна, як правільна тое, што мяне завуць Пауль Крумэр. Гэта было так выпадкова...

Рэдактар усхвалёваны ўстаў і моцна паціснуў рэпарцёру руку:

— Малайчына, Пауль! Малайчына... Альлё!—кінуўся ён да тэлефону.—Так! Гаворыць рэдактар. Прысьпешце выпуск! Падвойны тыраж... Матар'ял—пасылаецца зараз...

Рэдактар кінуў трубку і пачаў бегаць па габінэце.

— Гэта надзвычайна! Гэта сэнсацыя! Посьпех нашай газеты бяспрэчны.

Тонкі зграбны Пауль бегаў за рэдактарам і падпяваў:

— О, так!.. Гэта нязвычайна!.. Гэта сэнсацыйна!.. Вы не ўяўляеце, што будзе сёньня ўвечары ў Бэрліне... Надзвычайна!

Чарговае пасяджэньне Бэрлінскага Навуковага Таварыства па вынаходжаньні новых крыніц энэргіі адбывалася ў вялізнай залі Вышэйшае тэхнічнае школы на Бэрлінэрштрэсэ.

А дзесятай гадзіне шырокая заля Вышэйшае тэхнічнае школы пачала напаўняцца. Мора прафэсарскіх галоў хвалявалася ад строгае высокае катэдры дакладчыка да задніх шароў лаў. Тут былі лысыя з рэдкімі кусьцікамі валасоў, што залзёрыста тырчэлі над высокімі ілбамі, былі густыя сівыя шавялюры ў колер морскай пены, падобныя на йльвіныя грывы. Таварыства па вынаходжаньні новых крыніц энэргіі было паважанай арганізацыяй. Як гаварыў гэр Стронг, прафэсар фізыка-тэхнічнага інстытуту, які быў на чале таварыства, перад ім ляжала шырокая будучыня.

Заля шумела, была поўная ажыўлёнымі гаворкамі.

— А! Гэр Зімэлы! Як живеце-маецеся?

— Дзякуй... Нішто. Крыху шумна сёньня...

У другім кутку:

— Сёньня сход абяцае быць ажыўленым. Вы не знаходзіце гэтага, гэр Штампф?

— Э-э... Так! Так!

У шчыльным гурце каля катэдры пачыналіся палкія дэбаты. Кашчавы, са зморшчаным, як у эгіпэцкае муміі, тварам, прафэсар нешта даводзіў тоўстаму, прысадзістаму калегу з сіваю шчэцьцю валасоў на галаве.

— Э-э... Вы не разумеце, гэр Гальскэ, аднае рэчы, што энэргія сама па сабе няўміруча... Яна... Э-э...так сказаць... зьмешчае выгляд і...

— ...Але-ж апошнія досьледы ў Паўднёвай Амэрыцы са зьбіраньнем сонечных праменьняў давалі...

Гурт удзельнікаў сходу стаяў каля вялізнае абвесткі, нешта запісваючы сабе ў блёкноты.

На абвестцы першым пытаньнем сходу было:

1) Доклад праф. Стронга на тэму: „Сусьветныя праблемы энэргетыкі“: I) Сучасныя крыніцы энэргіі, II) Сусьветныя запасы апалу, III) Скарыстаньне новых крыніц энэргіі і IV). Праблема скарыстаньня нутрыатамнае энэргіі.

Апошняя пытаньне выклікала ў залі самыя гарачыя спрэчкі. Усё Таварыства ўжо даўно падзялілася на два заядла-варожыя бакі. Адны стаялі за магчымасьць скарыстаньня нутрыатамнае энэргіі, другія даводзілі адваротнае.

Вось і цяпер гэтыя спрэчкі пачалі выбухаць з новаю сілаю, поўнячы залю ўсё большым шумам. Да таго-ж сход сёньня дужа доўга не пачынаўся. Стрэлка перапаўзла праз дзесятую гадзіну, а катэдра дакладчыка ўсё яшчэ заставалася пустою. Гэта нэрвала некаторых найбольш нецярплівых членаў Навуковага Таварыства.

Раптам усё разам суцішылася, гамонка памалу спынілася і ўсё ў залі павярнуліся да катэдры.

Сівы, кашчавы прафэсар Стронг узняўся да катэдры і падняў руку. Ён нецярпліва чакаў пакуль заля сыцішыцца зусім і потым загаварыў:

— Gnädigen Frauen und Herren...

Толькі цяпер некаторыя заўважылі, што прафэсар Стронг быў нечым усхвалёваны.

Яго голас быў хрыплы і дрыготкі.

— Дазвольце паведаміць шаноўнаму сходу, што спосаб вызваленьня нутрыатамнае энэргіі...

— Спосаб вызваленьня энэргіі...

— ... Вынайдзены!

Па Бэрлінскіх вуліцах бегалі жавыя газэтнікі і выкрыквалі сэнсацыйныя паведамленьні:

— Сэнсация! Толькі ў нашай газэце!

— Вынаходка атамнага апарату!

— Нязвычайнае навуковае адкрыцьцё!

— Атамны апарат японскага вучонага!

— Яго завуць—Фуказава Токудзо!

— Крыніца нявычэрпнае энэргіі!

Сэнсация абляцела вячорныя вуліцы Бэрліну.

У кафэ, у трамваях, на панэлях людзі вырывалі ў газэтнікаў газеты. Шмат хто ўпярышыню чуў пра атамную энэргію, але ўсе адчувалі надзвычайную сэнсацыйнасьць паведамленьня.

На вуліцах, у рэстаранах, у аўто ішлі палкія гутаркі.

— Вы ведаеце?

— Гэта мае надзвычайнае значэньне!

— Праблема апалу вырашана...

— Рост тэхнікі.

Людзі спыняліся на вуліцах і гаварылі:

— Вы читалі? Апарат мае пакуль што толькі і разбуральную сілу

— Гэта небяспечна... У выпадку вайны...

— Глупства! Гэта толькі пачатак... Цяпер...

— Хто гэты Фуказава?

— Адкуль ён узяўся?

Два маладых афіцэры ў новых формах, праходзячы, узбуджана гутарылі:

— Гэта японскія хітрыкі. Яны-б захавалі гэту страшную зброю...

— Глупства!.. Небясьпека вайны адамрэ... Гэта-ж нявычэрпныя запасы энэргіі...

— Па берлінскіх вуліцах бегалі газэтнікі. Гаварылі, што ўвесь тыраж быў распраданы, што друкаваўся новы і што выдаўца газеты вельмі нажыўся на гэтым выпуску.

Імя рэпарцёра Пауля Крумэра было на вуснах у кожнага.

Сэнсацыйнае паведамленьне прафэсара Стронга выбухам бомбы ўразіла залю Вышэйшае тэхнічнае школы. Спачатку стаяла мёртвая цішыня. Усе прафэсарскія галовы былі ў замяшаньні шавэрнуты да катэдры, да якое прыхіліўся прафэсар Стронг, выціраючы хусткай лоб. Да прафэсара падышоў яго асыстэнт Карль Клемм, з якім ён рэдка калі разлучаўся і, далікатна нахіліўшыся, нешта прашаптаў Стронгу. Тады той падняўся і, абaperшыся на катэдру, узмахнуў газэтам, якая хавала гэткую сэнсацыю.

— Панове!-усё яшчэ хваляючыся, пачаў ён. Тут,—прафэсар яшчэ раз узмахнуў газэтам,—каротка паведамляецца аб адкрыцьці спосаба вызваленьня нутрыатамнае энэргіі. Навуковыя факты і абгрунтаваньні, пададзеныя ў газэце, не пакідаюць ніякага сумнеьня. Геніяльны вынаходца падышоў да гэтае праблемы зусім з нечаканага пункту погляду, пра які мала хто з нас думаў, і мне хочацца верыць, што атамны апарат сапраўды існуе. Панове, вітаю вас і ўсё чалавецтва з найвялікшым у сьвеце адкрыцьцём!

Якраз у гэты момант служкі ўнеслі пачкі газэт. Нязвычайны шум зьмяшаўся з шэlestам газэтных аркушаў і напоўніў да краю залю.

— Хлусьня! Газетная выдумка!—чулася з аднаго кутка.

— Ня мысьлю... калі ўдумацца ў гэтыя абгрунтаваньні...

— Я не магу гэтак паверыць!—крычаў у другім кутку залі нейкі маленькі чарнявы чалавек.

— А тым часам...—адказваў яму,—тым часам—перад нам апарат... Вырашэньне праблемы надзвычай арыгінальнае. Гэта—навуковы факт...

Каля катэдры, навакол прафэсара Стронга, зьбіліся сівыя кіраўнікі Таварыства і хвалюючыся перачытваў газету.

— Вы думаеце, гэр Стронг, што гэта праўда?—запытаўся сівы з вялізнаю барадою сакратар праўленьня.

— Я ўпэўнены ў гэтым!—адказаў той.

Бязвусы асыстэнт Стронга кінуў на сакратара абураны позірк. Як гэты чалавек адважваецца сумнявацца ў тым, у чым пераконаны яго прафэсар? Асыстэнт нэрвова прыціскаў газету да грудзей. На газэтным аркушы чарнела вялікімі літарамі нязвычайная сэнсацыя:

„Найвялікшы здабытак чалавечае думкі! Атамная энэргія вызвалена! Вынаходка атамнага апарату. Атамір мае нязвычайную разбуральную моць! Інтэрв'ю нашага карэспандэнта з гэніяльным вынаходцам“.

Далей ішлі дробныя ўсхвалёваньня радкі:

„Наша газета мае гонар першаю паведаміць пра найвялікшае з адкрыцьцяў, якое калі-небудзь было на нашай старой плянэце.

„Учора з Японіі ў Бэрлін прыехаў славуты Такійскі прафэсар Фуказава Тскудзо, які вынайшаў атамны апарат.

„Фуказава Токудзо ўсё жыцьцё працаваў над праблемаю вызваленьня энэргіі, што заключана ў атамах, гэтых маленькіх цаглінках, з якіх складзена ўсё жыцьцё, што існуе на сьвеце. Яшчэ мала каму вядома, што атамы хаваюць у сабе нявычэрпныя крыніцы магутнае энэргіі, вызваленьне якое азначае поўны пераварот у сусьветнай тэхніцы, азначае новую эру чалавецтва. Мы дазволім сабе падаць некаторыя параўнаньні, якія пакажуць нашым чытачом усю веліч гэтае вынаходкі:

„Спальваньне аднае тоны лепшага вугалю ў чыстым тлёне дае каля 5×10^{16} эргаў энэргіі, а зьнішчэньне (атамны распад) аднае тоны вугалю дае 9×10^{20} эргаў. У 18.000 мільёнаў разоў больш! Пры звычайным спальваньні вугалю мы зьнімаем толькі „пенку“ з заключанае ў ім энэргіі. Рэшта застаецца нескарыванаю ў выглядзе дыму, шлакаў, цяплыні. Пры зьнішчэньні-ж (атамным распадзе) матэры вугалю нічога не застаецца—ні дыму, ні цяплыні, ні шлакаў. Калі-б мы ўмелі вызваляць цалкам усю энэргію матэры, дык 400 грам вугалю з лішкам хапіла-б для таго, каб рухаць на працягу чатырнаццаці дзён усе фабрыкі і заводы, паравозы, паражоды, сілавыя ўстаноўкі целае дзяржавы.

„Можаце ўявіць сабе ўсю важнасць адкрыцця спосабу вызвалення атамнае энергіі!

„Вялікі Фуказава Токудзо вынайшаў гэты спосаб!

„Гэніяльны Фуказава Токудзо пабудаваў асаблівы атамны апарат, над якім ён працаваў усё сваё жыццё. Атамір Фуказава Токудзо мае надзвычайна разбуральную моц. Наконт гэтага японскі вучоны гаварыў, аднак, вельмі асцярожна і туманна.

„У інтэрв'ю з нашым карэспандэнтам Фуказава Токудзо меу ласку паведаміць, што пры раз'вязку гэтае праблемы ён пайшоў па шляху ня прымусовага распаду атамаў, а сынтэзу элементаў. Гэта зусім новы навуковы пункт погляду.

„Потым гэніяльны вынаходца падаў нашай газэце асноўныя ідэі і навуковыя абгрунтаваньні свайго адкрыцця загадзя напісаныя яго старою рукою на простым кавалачку паперы. Мы асобна падаем іх унізе“.

„Самай спосаб сынтэзу элементаў—ключ свае вынаходкі, Фуказава Токудзо пакуль што трымае ў сакрэце. У гутарцы з нашым карэспандэнтам японскі вучоны быў ласкавы заўважыць, што атамір мае пакуль што толькі разбуральную моц, і таму ён баіцца аддаць сучаснаму чалавецтву яго сакрэт. Але ў асноўным праблема атамнае энергіі раз'вязана, і ён неўзабаве спадзяецца знайсці спосаб ужытку гэтае энергіі на мірныя мэты. Тады Фуказава Токудзо зараз-жа абвесьціць пра гэта чалавецтву.

„Колькі слоў пра самога Фуказава Токудзо.

„Японскі вучоны прыняў нашага карэспандэнта ў простым пакоі гасьцініцы „Парыж“. Ён быў апрануты ў квяцістае кімано, якое дужа пасуе да яго. Гасьцінна прапанаваўшы праз перакладчыка сесці, вучоны пачаставаў госьця-моцнаю японскаю „сакэ“, пасля чаго пачаў гутарку. Ён расказаў шмат эпізодаў з свайго жыцця і працы. Фуказава Токудзо паходзіць з старога славутага роду японскіх князёў. Змалку навука вабіла яго, і ён праз яе пакінуў усё, чым жыў раней. Паводле палітычных поглядаў Фуказава Токудзо зьяўляецца староньнікам манархічнага ладу. Пра камуністаў вучоны гаворыць з нянавісьцю, але палітыцы ён наогул аддае мала ўвагі. Навука дарэшты запоўніла яго гэніяльны розум.

„Самае цікавае ў Фуказава Токудзо гэта—яго вочы. Яны заўсёды непакойна бегаюць і дапытліва ўзіраюцца ў кожнага, нібы шукаючы раз'вязкі вялікіх праблем, што стаяць перад вучоным. Рухі Фуказава Токудзо вызначаюцца нэрвовасьцю, парывістасьцю, якая час ад часу прарываецца праз яго будыйскі велічны спакой. Здаецца ён парываецца ўцячы ад мітусьні Эўропы да ўрачыстае цішыні навуковага кабінэту.

„У Бэрліне Фуказава Токудзо прабудзе да канца месяца, каб потым працягваць свой падарож па Эўропе. З вучоным заўсёды ездзіць яго слуга ангелец Джэк—прыклад пачцівасці і сумленнае адданасці свайму вялікаму гаспадару.

Разьтвараючыся, Фуказава Токудзо падаў матар’ялы для нашага газэты і сказаў:

„—Тут выкладзены асноўныя ідэі мае працы, кароткія навуковыя абгрунтаваньні вынаходкі. Хай ваша газэта выдрукуе іх разам з інтэрв’ю. Буду вельмі рады паведаміць вашу газэту першай пра канчатковы разьвязак праблемы мірнага скарыстаньня нутры-атамнае энэргіі“.

„Пасьля гэтага Фуказава Токудзо стомлена апусьціўся на крэсла, і яго слуга пачціва праводзіў нашага карэспандэнта да дзьвярэй“.

На гэтым карэспандэнцыя канчалася. У газэце былі зьмешчаны тры здымкі. На адным, поруч з нейкаю дзіўнаю прыладаю, непадобнаю ні на адну з сучасных машын, быў зьняты кашчавы маленькі чалавечак з рэдзенькаю мангольскаю бародкаю і акулярамі на шчылінках-вачох. Адна рука старога ляжала на дзіўнай прыладзе, а другая была засунута за столку японскага кімана. Пад здымкам ішоў подпіс:

„Фуказава Токудзо каля свайго атаміру“.

Другі здымак уяўляў сабою Джэка, слугу вучонага. Дужы дзяцюк, па-напалеонаўску скрыжаваўшы рукі, глядзеў шырокім тварам з газэтнага аркушу. Надзвычай скэптычная ўсьмешка расьцягвала яго вусны. Здавалася, што ён сьмяецца з усяе Эўропы, якая была нічым супроць вялікага гаспадара.

На трэйцім здымку вучоны стаяў поруч з танклявым карэспандэнтам і артыстычным гэстам паказваў яму на свой атамір. Зграбны карэспандэнт нешта чыркаў у блёкноце.

Асыстэнт прафэсара Стронга ўздыхнуў і паклаў на стол газэту. Ён думаў пра гэтага дзіўнага Фуказава Токудзо, у атамір якога ён шчыра паверыў. І яму здавалася, што са зьяўленьнем гэніяльнае вынаходкі ўсё на зямлі зьменіцца, усё набудзе зусім іншыя формы, прадыхаваныя постанам новае энэргіі. У яго ўяўленьні паўставалі сотні тысяч заводаў, фабрык, што ў шалёных тэмпах рухалі пасы, колы, выкідвалі ў сьвет груды тавараў, якія амаль нічога не каштавалі. Вялізныя гарады жылі буйным жыцьцём шчасьлівых вялікіх людзей, вызваленыя гэтаю вялікаю ня вычэрпнаю энэргіяй ад працы. Па матэрыкох імчаліся маланкамі зьмяістыя цягнікі. Вялізныя вагоны-аэропляны прарэзвалі паветра. І маленькія атамы вугалю кожнага кавалку матэры ўлівалі ў жылы плянэты ўсё новыя струмкі жыцьця, штурхалі яе людзей усё далей наперад сваёю нявычэрпнаю сілаю.

І чалавецтва ўзрастала. У вачох асыстэнта ўзьнімаліся новыя гарады палацаў, паркаў і садоў. Гула зямля ад руху нязьлічоных машын, матораў, якіх рухала энэргія маленькіх атамаў, нарэшце вызваленыя чалавекам. Чорныя шахты ўрэзваліся ў глыб зямлі. Грандыёзныя тунэлі прарэзвалі горныя хрыбты. Чалавецтва нястрыманаю лаваю перакочвалася па земнай кулі ў вечным імкненьні наперад да новых заваёў.

І зямля ўжо не здавальняла яго... Вочы людзей зьвернуты ўжо на далёкія зоркі-плянэты. Дзіўныя апараты пад штуршкамі атамнае энэргіі імчацца ў эфірныя прасторы, пранізваюць мэзорныя стромы, падаюць на пустэльны далёкіх плянэт. І там чалавек падначальвае сабе новыя стыхіі, дыкуе свае ўласныя законы, сваю волю.

Асыстэнт апусьціўся на крэсла. Дзіўныя атамы! Крыніца нявычэрпных размоў са старым прафэсарам Стронгам, якога ён так паважаў, як найвялікшага ў сьвеце. Стары прафэсар быў упэўнены, што чалавек нарэшце вызваліць энэргію, закладзеную ў атамах, і тады надыйдзе новая эра чалавецтва.

Пасьля марудных доўгіх заняткаў прафэсар часам клікаў асыстэнта ў свой кабінэт і там, курачы сьгару, марыў разам з ім пра той час.

— Ніякія грамадзкія зрухі,—казаў прафэсар Стронг,—ня зробіць таго, што дасьць гэты магутны поступ зноў народжанае тэхнікі, велічнае хады навукі. У вокамгненьне зьнікнуць прамысловыя крызісы, адамруць жудасныя войны, што ўзрушалі адвеку старую зямлю, і над чалавецтвам паўстане адзінае сонца, сонца чыстае навукі.

Сьветлыя асыстэнтавы вочы лятуценна глядзелі праз залю. Ён і не заўважыў, як шум у залі сьціх, людзі ўсталі і пачалі разыходзіцца.

Прафэсар Стронг мякка крануў яго старою рукою і сказаў:

— Ну, Кароль, хадзем!

Сход Навуковага Таварыства ўхваліў паслаць да японскага вучонага дэлегацыю, каб дакладна даведацца аб яго адкрыцьці і папрасіць Фукавава Токудзо зрабіць даклад пра сваю нязвычайную вынаходку. Прафэсар Стронг запрашаў паехаць разам з ім і асыстэнта.

Узрушаны Карль Клемм узяняўся і моцна сьціснуў руку прафэсара.

— Я хачу верыць у гэтага Фукавава Токудзо!—усхвалёвана сказаў ён прафэсару. —Я пераконаны ў тым, што ён сапраўды разьвязаў гэту праблему. Мне хочацца пабачыць яго.

— Цішэй, сынку! Ня гэтак горача!—з усмешкаю адказаў Стронг. Ён ужо апранаў каля выхаду паліто, а твар яго быў гэткі-ж узрушаны і ўсхвалёваны, як і ў яго асыстэнта.

IX.

Хуткае аўто імчала па Бэрлінскіх вуліцах, адлюстроўваючыся ў гладкім асфальце.

Каля маладога чалавека, апранутага па-эўрапейску, з усходняй нярухомасьцю Будды паважна сядзеў чалавек з японскім тварам. Вялізныя рагавыя акуляры сядзелі на носе гэтага чалавека, чорны капялюш кідаў цень на сіваватую рэдзенькую бародку, што тырчэла пэндзэлем на падбародзьдзі. Яркае кімано цьвіло на пахмурых бэрлінскіх вуліцах нейкаю экзатычнаю кветкаю і нагадвала зьдзіўленым бэрлінцам маленькія выспы Ніпону, японскае сонца, белую вяршыню Фузі-Ямы, далёкія краіны Усходу.

За нязвычайным чужаземцам сядзеў дужы дзяцюк. Ён быў больш звычайны, але і ў ім было штось такое, што прыцягвала ўвагу.

На твары дзяцюка была напісана вялікая павага і пашана да чужаземца. Ён ветла нахіляўся да яго і далікатна яму ўсьміхаўся.

Асыстэнт Карль моўчкі сядзеў каля прафэсара Стронга і абшэрава сачыў, як насустрач аўто беглі ўсхвалёваныя вуліцы, міналіся шматпавярховыя дамы. Сівы сакратар праўленьня таксама маўчаў, пахмура седзячы на заднім сядзеньні.

Усьлед беглі яшчэ два аўто з прадстаўнікамі Навуковага таварыства па вынаходжаньні новых крыніц энэргіі, і зычныя гудкі палохалі людзей, што перабягалі праз вуліцу.

— Як вы думаеце, прафэсар, — сказаў пасяля доўгага маўчаньня асыстэнт, — ці прадэманструе нам Фуказава Токудзо свой апарат?

— Ня ведаю, сынку! — адказаў прафэсар Стронг і зноў замоўк, лешта абмяркоўваючы ў думках і нэрвова пагладжваючы сваю бародку. Пахмуры сакратар праўленьня кашлянуў і прахрыпеў:

— Мне здаецца, панове, што гэты Фуказава Токудзо прыехаў сюды спэцыяльна, каб прадаць сваю вынаходку нямецкаму ўраду.

Лятуценны асыстэнт пачырванеў ад абурэньня і з крыўдаю ў голасе сказаў:

— Ну, вы ўжо скажаце!.. Гэта вялікі чалавек навукі і ён не захоча, бясспрэчна, нажывацца на сваёй вынаходцы. Апрача таго, ён жа сам ня хоча покуль выдаваць сакрэту атаміру, каб ня даць у рукі чалавецтву гэткае страшнае зброі. Не, я не паверу ў гэта.

— Чаго-б ён у такім выпадку прыехаў сюды? — прабурчэў сакратар.

Асыстэнт на хвіліну задумаўся, а потым горача сказаў:

— Вы-ж читалі, што Фуказава Токудзо знатнага паходжаньня. Можна ён з палітычных меркаваньняў пакінуў радзіму. Можна ён у навуковым Бэрліне хоча да канца давесьці сваё адкрыцьцё.

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

Малады асыстэнт усё больш захапляўся. Ён незнарок ухажваўся за руку прафэсара Стронга і горача сказаў:

— Можа ён згадзіцца на нашы прапановы і будзе працаваць далей з нашымі вучонымі аж да поўнага разьвязку праблемы. Асыстэнт закліпнуўся ад хваляваньня.

Прафэсар Стронг мякка ўсьміхаўся.

— Ня гэтак горача, дарагі мой!—з усьмешкаю сказаў ён.

Прафэсар нецярпліва паглядаў на гадзіннік і відавочна хваляваўся.

Усё беглі насустрач пахмурыя вуліцы. Народ ішоў па панэлях, марабугаў вуліцы, гэтакі-ж заклапочаны і сумятлівы, як заўжды.

„Яны яшчэ ня ведаюць нічога,—шаптаў сам сабе асыстэнт. — Яны яшчэ ня ведаюць, што жывуць напярэдадні вялікага зруху“.

І асыстэнт уяўляў, як гэта звычайнае шэрае жыццё гораду мяне рухаць дзіўная, усемагутная энэргія, зьмятаючы, адкідаючы, як недарэчнае, усё цяжкае, ганебнае для чалавека.

„Чалавецтва вырасьце на цэлую галаву“—успамінаў ён Стронгавы словы, і яму здавалася, што ўжо ідуць гэтыя вялікія людзі велічна-магутнае навукі. Ёхныя твары дыхаюць розумам, яны ўпэўнены ў саміх сабе, і цяжкія штодзённыя клопаты ўжо ня трывожачь іх.

Штуршок аўто вывеў асыстэнта Карля з задумы. Гэтак-жа беглі стракатыя вуліцы. Аўто праляцела праз мост на мутнай Шпрэе і бегла далей па наглянцованым асфальце. Прафэсар Стронг у задумі курьў сыгару, а ззаду сівы сакратар аблакаціўся на сьпінку і так застыў.

Асыстэнтавы думкі пабеглі ізноў роўна і імкненна.

„Калі-б жыў бацька!—усплыло раптам асыстэнту.—Ён-жа таксама шмат працаваў над праблемаю нутрыатамнае энэргіі.—Дзе дзявалася яго праца? Чаго ён дамогся? Праклятая вайна! Чаму гэтая атамная энэргія ня прышла тады, у 1914 годзе, і не ператварыла вайны ў сьмешны фарс?“

І раптам перад асыстэнтам усплыў ізноў балючы малюнак, створаны ягонай фантазіяй, памстлівымі думкамі, абуранымі недарэчнаю бацькаваю сьмерцю.

Расійскі фронт. Недзе каля бацькавага маёнтачку выбухаюць стрэлы. Сунуцца азьвярэлыя расійцы. Яны барадааты, у шэрых шынэлэх і ўсе, чамусьці, падобныя на гэтага савецкага інжынэра Богуша. Вось яны ўрываюцца ў ціхі габінэцік Бэрнгардта Клемма, цягнуць яго. Ён нямецкі шпіён. Па падлозе раскіданы паперы. Там — вынікі шматгадовае бацькавае працы. Заліваецца агнём габінэт.

...Каля сьценкі—схіленая постаць Бэрнгарта Клемма з вала-самі сівымі і даўгімі. А насупраць—шэрыя шынэлі, вінтоўкі,

макіраванья яму ў грудзі. І нейкі барадаты (як ён падобен на гэтага інжынэра Богуша!), не сьпяшаючыся, аддае каманду: р-раз!..

— О-о-о!..—вырвалася супроць волі з асыстэнтавых вуснаў.

Пахмуры сакратар праўленьня спалохана зірнуў на Карля, а прафэсар Стронг устрывожана ўзяў асыстэнта за руку.

— Што з вамі, Карль?

Але асыстэнт ужо зноў глядзеў на шпаркія вуліцы, што беклі за аўто і спакойна сказаў Стронгу:

— Так, прафэсар... Нэрвы. Вы не зважайце.

Прафэсар Стронг дапытліва глядзеў у твар свайму асыстэнту і нібы пра сябе гаварыў:

— Вам патрэбен адпачынак, Кароль. Вы стаміліся, я бачу.

Вы апошні час замнога займаецеся. Я раю вам узяць водпуск.

Асыстэнт нічога не адказаў і прафэсар Стронг пачаў ласкава гутарыць з ім.

— Вы ведаеце, Кароль, што я заўсёды цікавіўся вашым лёсам. Ваша ўпартая праца над атамнаю тэорыяй прыцягнула мае сымпатыі да нас. Вы хочаце працягваць справу вашага нябожчыка-бацькі...

Прафэсар задумаўся на хвіліну, потым пачаў распытваць у асыстэнта пра ўнівэрсытэцкія заняткі, таварышаў.

— Як маецца чарнявая Эльлен!—хітранька, нібы між іншым, запытаў ён і з усмешкаю заўважыў, як чырвоная фарба заліла асыстэнтаў твар. Клеммава аднакурсніца Эльлен—яго стары раман. Ён цягнецца з леташняга году. Але апошні час справа з ёю чамусьці ня ладзілася. Асыстэнту Карлю здавалася, што яна пачала аддаляцца ад яго. І гэта страшэнна мучыла асыстэнта.

— Яна дужа многа працуе цяпер,—прамармытаў ён.—Я рэдка з ёю бачуся. І з захаваным незадавальненьнем дадаў: Яна цяпер працуе разам з гэр Богушам. Вы ведаеце яго?—Савецкі падданы...

— Богуш? Гэр Богуш?—у задуме адазваўся прафэсар.—Здольны малады чалавек, вельмі здольны... надзвычай ўпарты і здольны чалавек. Шмат абяцае ў будучым.

— Праўда?—з усмешкаю прагаварыў Карль.—Ён—камуніст, прафэсар!

— Камуніст?—перапытаў стары.—Камуніст?—і раўнадушна дадаў:—Ну, дык што-ж? А вы адкуль гэта ведаеце?

— Я ўпэўнены ў тым!—пераконана сказаў асыстэнт.

— Ну, што-ж?—ізноў раўнадушна паўтарыў прафэсар і зусім ужо спакойна сказаў:—вы ведаеце, Карль, што я ад палітыкі стаю вельмі далёка, нават больш таго—я ня цікаўлюся ёю.

Карль замоўк і запаліў папяросу.

Вуліцы пацішэлі. Самыя дамы зрабіліся меншымі—цэнтр быў ужо далёка, і народ ішоў па вуліцы рэдкімі кучкамі бяз усякага сьпяшаньня і мітусьні.

ЗЬМІТРОК АСТАПЕНКА

За высокімі каштанамі паказаўся шэры дом, і стракатая шыльда пракрычэла яркім скляпеньнем літараў: „Готэль Парыж“. Аўто спыніліся і дэлегацыя пачала вылазіць з аўто.

Узыходзілі па шырокіх сходках гасьцініцы шумна. Ускудлачаны прафэсар гэр Штамф нават жартаваў:

— Ну вось мы і пабачым зараз гэтага японскага гэнія.

Але ўбачыць японскага вучонага дэлегацыі не ўдалося.

Клемм потым з прыкрасьцю ўспамінаў пра гэта, а прафэсар Стронг узрушана гладзіў бараду і паўтараў:

— Не разумею!.. Проста не разумею!

Справа ў тым, што на званкі ў пакой, заняты Фуказава Токудзо, пасля доўгага, проста няпрыстойнага, чаканьня, выйшаў нейкі дужы дзяцюк з вялізнымі чырвонымі рукамі і, крытычна зьмераўшы позіркам дэлегацыю, коратка сказаў:

— Фуказава Токудзо цяпер нікога ня прымае. Ён дужа хворы і просіць прабачыць наведвальнікаў.

Дэлегацыя перакінулася зьбянтэжанымі позіркамі, а ўсхваляваны асыстэнт зрабіў спробу загаварыць з дзяцюком:

— Але-ж паслухайце, паважаны. Гэта дэлегацыя Бэрлінскага Навуковага Таварыства. Я мысьлю, што шаноўны Фуказава...

— Ня прымае, кажу вам!—даволі груба паўтарыў дзяцюк і ўзяўся за клямку дзьвярэй. Потым ізноў павярнуўся да гасьцей і мякчэй дадаў:

— Ён хворы, дужа хворы і ляжыць у ложку...

І зачыніў дзьверы.

— Што-ж, хворы—значыць хворы...—ненатуральным голасам сказаў прафэсар Стронг. Ён разгублена пачухаў пераносіцу.—Пойдем, калегі!..

Зьбянтэжаная дэлегацыя рушыла ўніз па сходках у поўным неразуменьні таго, што адбылося.

Праз хвіліну аўто зрушылі з месца і пдаўна пакацілі па вуліцы ад негасьціннага гатэлю „Парыж“.

(Працяг будзе)

Ускраіна *)

Эцюд

III

Густы—клейкі— пыл услаў дарогу. Дарога ідзе проста ўгору Навокал клейкай гэтай дарогі—лясы і пералескі, яры і юры, абмярэжаныя дрыгвой, і сонца над гэтым усім — старанна вычышчанай пятэльняй—буяе густым—клейкім—жарам.

Ногі баляць млявым і салодкім гэткім болем, брэзэнтавы чамайданчык за плячыма, здаецца, напоўнены варам—гэты вар ліецца з чамайданчыка на сьпіне, за каўнер, разьліваецца па ўсім целе. Гэта сонца няўрымсьлівае—шукае мясьцін пераходаў, праходаў, хадоў—яшчэ не аблашчаных гарачым абмацваньнем сваіх праменьняў.

Густая, млявая, клейкая стаіць у паветры цішыня, і цішыня гэтая апанавала блакітнае скланеньне неба, якое, ні даць, ні ўзяць—дзівоснай пекнаты сподак, венцімі абаперлася на зямлю. Бяскрайняя і бязьмежная стаіць цішыня ўвысь і ўшыркі над зямлёй, і здаецца, што цішыня афарбавана ў блакітны—жоўтага адцення—колер.

І вось у гэтую цішыню—бяскрайнюю, жоўта-блакітную цішыню—урываецца раптам густое і цяжкае—напэўна ад густога клейкага пылу—паскрыпваньне колаў.

Антось паварочваецца на гэтыя гукі. Захінае вочы, і тады краявід, заліты сонцам, выступае перад ім пуката ва ўсіх сваіх строгіх дэталях.

Цягнецца конік, ахутаны воблакамі пары і пылу. На вазу пачарнеўшая ад сонца асака. На ёй—з жоўтаватых дошчак зробленая труна. Нехта варушыцца ля яе. За возам ідзе чалавек. Ногі ён растаўляе шырака: яны вялізарныя гэтыя ногі, на іх грубыя боты, спрэс пакрытыя пылам, пыл ляжыць на ботах роўным густым напластам. Пакіўвае галавой конь, і ў тахт гэтаму пакіўваньню ступае чалавек.

Антось чакае, покуль воз параўняецца з ім. Вось ужо даляцеў да яго і лёг на землю пыл, што вырваўся з пад конскіх ног.

*) Пачатак глядзі ў № 5- 6.

Антось цяпер добра можа разгледзець чалавека.

Апусьціўшы долу вочы, ідзе ён за возам, на якім стаіць толькі-толькі відаць зробленая труна. У чалавека чорныя валасы парабіліся ў космы —ад поту і сьпекі, кашуля прыліпла да грудзей: праз яе праступілі тугія лініі сухаватага мужчынскага шела.

Ля труны сядзіць дзяўчынка. Гадоў ёй восем-дзесяць. Аж на вочы насунулася вилізарная шапка—з бацькавай, відаць, галавы. Абапіраючыся локцем на века труны, са шчасьлівым выразам на твары, яна цягне танклявым галаском вясёлую месеньку.

І як ня быць шчасьлівым у гэткі век, калі багатым і пекным стаіць наўкозь, зачараваная густым сонечным жарам.

— Добрага дня...

Чалавек узняў вочы, потым зірнуў на труну, позірк затрымаўся на дзяўчынцы, каля яе, і Антосю здалося, што чалавек слаба-слаба ўсміхнуўся.

— Калі не жартуеш, дык добры...

Яны пашлі побач. Дзяўчынка сьціхла і, утаропіўшы вялікія свае вочы ў Антосевы ногі, застыла на возе.

— Каго гэта?

Відаць было, што чалавеку цяжка гаварыць ці проста ня хочацца гэтага, ён адно махнуў рукой і ціха сказаў:

— Жонку...

Раптам дзеўчынка пачала церці вочы кулачонкамі, губы раз-по-раз пачалі ўздрыгваць,—яна заплакала.

— Ціха ты, дурненькая,—сказаў чалавек мякка і ласкава.

— Вось за труну ўзялі трыццаць рублёў,—сказаў ён Антосю, каб хаця адвесьці ўвагу сваю ад заплакаўшага дзіцяці.

— Дрэнная,—ацаніў Антось.—Шчыліны наскрозь сьвецяцца...

— Эт, будзе добра... У зямлі ўсё добра...

Ніякавасьць авалодала Антосем. Ён надумься адышоў на край дарогі, дзе стаяла раскідзістая ігрушына-дзічка, і—даўшы шчасьлівай дарогі—прысеў адпачыць.

Усё вышэй і вышэй ішло сонца. Ходзіць сонца ў ліпені навольна, з павагай, шчодро ліючы на зямлю свой жар, а засмагла зямля ляжыць неўтрапенай, песьцячы свае плёны.

Так вась ішоў Антось, робячы частыя прыпынкі, каб хаця адпачылі ногі, ішло над ім сонца, ішло навакольная: юры, яры лясы, пералескі, дрыгва.

Ціха і зашўна прапаяла наперадзе пастуховая сурма:

— Цім-па-пі-па-рам...

Чуў гуд сурмы, і ўсплывалі на паверхню памяці акраўкі ўспамінаў. І вась так заўсёды—у родныя мясьціны прыдзеш, дзе ня быў ужо каторы год, і самая звычайная пастуховая сурма здаецца нечым дзіўным і нязнана-чароўным. І акурат успомніш сябе

дзіцёнкам, мальцом, узьвей-ветрам, забавы дзіцячыя свае захочам паўтарыць, нібы скінеш з плеч дзесятак гадоў. Яшчэ-б хоць раз перажыць радасць, паспытаць асалоды ад таго, што дзед Савось дазволіў такі прыкласьці сурму сваю медзяную да роту, напяць грудзі і затрубіць:

— Цім-па-пі-па-рам...

І дзіўная рэч: ён убачыў перад сабой старога—спрэс пасівелага—чалавека, які сядзеў на пні, падтыкаючы сьвежым лыкам лапаць. Антось аж здзівіўся. У першую хвіліну ён ня верыў сваім вачом, бо дзед на пні быў працягам Антосевых думак (у разорах—пры лесе—у гарачыя дні, калі апошні пар аддае зямля, бывае: на фоне сініх нябёс—марыва). Зьдзіўленьне зьнікла само сабой, бо дзед узняў вочы на Антосю і прыветна запытаўся

— Ці ня руднянскі будзеш?

— А хіба дзед адтуль?...

Дзед паклаў на зямлю лапаць і, падмацоўваючы свае словы густой ухмылкай, адказаў:

— Век у Рудні жыў, у ёй і памру, відаць..! А ты часам Сыцяпану Крыніцу ня свой?

— Сын яго...

Нібы па згодзе яны падышлі адзін да аднаго, абняліся і моцна пацалаваліся тры разы...

— Эх, ты малец, дзеда свайго ня спазнаў... Закруцілі гады, гэта верна...

Перад ім быў дзед Савось, той самы дзед Савось, які вучыў Антосю граць на сурме, прыгаворваючы:

— Вучыся, дзетку, на благі дзень можа і хлеба заробіш.

Яны сядзелі адзін каля аднаго, распытваючы, дзівячыся. Стары апавядаў пра тое, як змянілася жыцьцё ў Рудні, як клопат быў, калі папісаліся ў калгас, як засталася ў гэтым самым калгасе чатырнаццаць гаспадароў.

— А ты ў поле даўно ганяеш?

— З вясны... Тут вось і колгасныя і сялянскія каровы. Чужы хлеб есці ня хочацца, дужы яшчэ...

Паўз іх прабегла чырвоная цёлка, б'ючы свае бакі гладкім хвостом. Усьлед за ёй, вырабляючы нагамі выкрутасы, рушыў прыгажун-бык з вялізарнай белай плямай на пляскатым ілбе. Напоўдарозе бык прыпыніўся і, пазіраючы ленаватымі сваймі вачыма на Антосю, ціха замычэў на яго. Дзед Савось устаў і працягнуў да яго руку. Бык абнюхаў яе, потым аблізаў, ні даць ні ўзяць малое цялё, і відаць было, што гэтым самым выказвае бык сваю прыхільнасьць да дзеда.

— Ну, ну, ідзі, забаўляйся, дурны,—пагладзіў дзед Савось быкаву пысу.—Цёлкі вунь млеюць, гізуюць...—Паглядзеў на сонца і дадаў:—На дождж і не чакай...

— А як жніво?—запытаў Антось, баючыся парушыць дыалёг дзеда з быком.

— Жніво? Колгас жняярку з Заазэр'я прыгнаў, дык у іх там на дні тры... А ў гаспадароў слаба...

Неўздалёк ляжала Вялікая Рудня. У два шнуры стаялі хаты, а пасярод іх—угору ішла дарога. Вачыма Антось адшукаў клён, што стаяў на самай гары. Ад гэтага клёну ішла вузкая—аднаму возу праехаць—дарога ў стружку.

Дарогу гэту відаць было з вакон іхняй хаты.

Прачнуўся ён позна. І ледзь толькі расплюшчыў вочы, адчуў нейчы ўпарты позірк. Усхапіўся і страўся вачыма з позіркам матчыным. Усьміхнуўся ёй сыновай цёплай усьмешкай.

Яна сядзела на лаве, сухенькая, зморшчаная, падабраўшы над даўгі свой андарак ногі. У хаце была чыста падмецена, і пах пылу перамяшаўся з пахам чагосьці печанага. На столі і на сценах гармідарылі мухі.

— От, заспаўся,—сказаў ён, згартуючы з ног пасьцілку.— І ў печы ўжо выпалілі?

— Толькі таго клопату, Антоська, з дарогі потым змарыўся.

Ён хутка апрануўся, вышаў на ганак памыцца. Матка прынесла конаўку вады.

— Хадзі сюды, над карытам памыйся.

Ён нахіліўся над зялёнай роўнядзьдзю карыта і ўбачыў адлюстравак свайго твару. Усьміхнуўся: за ўчарашні дзень, як ішоў у Рудню, сонца асмужыла твар.

Маці палівала на рукі.

— Дзе Волька? Я ўчора забыўся папытаць..

— Хіба не казалася? Як прышоў твой ліст, дык і закруціла. І гэтак у хаце дужа не рабіла, а тут ты напісаў, і пайшла ў колгас з Юзікам запісалася.

— Добра жывуць?

— Эт, як яно ўжо там жывецца, на людзі-ж не выносяць.

Пасьнедаўшы, Антось выцяг з чамайданчыка вялізарную цёплую хустку (яшчэ перад тым, як у больніцу трапіў, купіў у гаспадыні сваёй), разгарнуў яе на калена, пагладзіў рукой і, перадаючы матцы, сказаў:

— Гэта, мама, вам, зімой будзе ў самы раз.!

Расчуленая сыновым клопатам, старая абцірала рогам хусткі сьлёзы. Няёмка крыху было Антосю ад гэтых матчыных сьлёз, але разам з тым—неяк цёпла, хораша адчуваў ён сябе.

— От, ты кажаш у колгас ісьці,—казала маці, хаваючы пад андарак ногі ад назойлівых мух.—Хіба я наўпярэк каму станаўлюся? Волька пайшла, я і слова не сказала. Андрэя выдзяліла,

якраз першым у калгас запісаўся. У мяне ня пыталіся, я і маўчала. От, так сабе з Юркамі і жывем, я каля хаты, ён у полі. Хлеба потым ёсьць.

А хіба вам, мама, у вашыя гады аб хлебе думаць? Жылі-б сабе пры Андрэі, а гэтак—супроць дзяцей выходзіць...

На стары—сухенькі—яе твар ад слоў сыновых лёг цень журбы, вочы—блікляы і празрыстыя—глядзелі на сына, але той разумеў, што маці ня бачыць яго, што тугія думы вал-за-валам у галаве старой ходзяць, што глядзіць маці ў свае ўласныя думкі

— Мо' яно так і выходзіць—уздыхнула яна нарэшце.—Але от зірні на старога, на дзеда, ківаецца не саступае.

Потым зноў маўчала, і адно чуваць было, як жужжаць у хаце мухі.—Паласа ў нас вузкая, ды хага потым ледзь-ледзь стаіць. Усё на сьвеце старэе... От-жа ня гэтага шкада, не... Будаваўся, гаравалі... Скаціна падала... Потым на каня ўзьбіліся, як бацька твой захварэў. Ох-ха.., Лепшага жыцця не прычакаў, небарака..

— Але-ж Андрэй новае жыццё ладзіць... У іх там гурт, разам бяду адолець лягчэй... Чаго-ж вам шкадаваць, мама?

Яна ўстала з лавы, падышла да печы, узяла з прыпека гладыш, што абсыхаў на ім, і Антось успомніў, што гэты самы гладыш аплятаў дротам яшчэ бацька.

— Багацямі мы ніколі ня былі,—дадаў сын.

— Не, Антоська, не багацця мне шкада... Гора мне свайго шкада, гора свайго,—сказала яна, і ў яе вачох прымеціў Антось страх ад таго, што сын матчыных слоў не разумее.

Па-праўдзе сказаць, ён і не разумеў іх, але сказаць пра гэта адкрыта не адважваўся, бо ведаў, што старая абразіцца і абразіцца не за сябе, а за яго, за сына свайго, за тое, што ён за гэтыя гады, як адбіўся ад вёскі, набыў іншыя погляды, і гэтыя погляды былі рэзка супроцьлеглымі поглядам яе. Апошняя Антось разумеў добра.

Увечары прышоў Андрэй. Ён аброс барадой, схудаў, але ў вачох стаяў упарты бляск пераможнай гэткай, крутой сілай. Расказваў пра колгас, пра тое, як цяжка рабіць ім, бо кожны намагаецца шпільку падпусьціць, ушчыкнуць неўзаметку. І тут разумеў Антось усё. Разумеў і бачыў, што ня толькі яго, але і братавы разважаньні супярэчаць матцы. Гэта ўзрадавала яго.

— Страсянулі іх здорава,—казаў брат нізкім грудным сваім голасам.—Але спакою няма пакуль што, прыходзіцца ня верыць бадвай і родным... Вось скажы ты... Агейчыка выслалі, ну, а брата яго Кандрата не чапалі. Як яго возьмеш? Чалавек ён не багаты, з братам у згодзе ня жыў, заўсёды адзін на аднаго нагаварывалі. А цяпер сычом глядзіць, ані блізка.

— Як ні кажы, крыві шкада, за брата, мусіць, крывдзіцца. Які гэта Кандрат тымчасам?

— А помніш Рузю? Твой гэты самы Костусь Кубянкаў, круціў з ёй? Гэта яе бацька.

— Ааа! гэта яна з ім у лес па дровы ездзіла?

Абодвы зарагаталі. Потым Андрэй павёў брата пахваліцца колгаснымі навінамі.

Вечар стаяў месячны. Белы, гладкі, нібы твар маладзіцы, стаяў над сялом гэты месяц.

Было пуста. Ішлі яны моўчкі. Андрэй толькі і заўважыў адно:

— Левая ў цябе крыху... Нага...

— Гэта я скінуўся. Загаілася ўжо.

Раптам з цемры—пад самыя Антосевы ногі—выкаціўся нейкі камяк. Той аж адступіў. Але ў наступную хвіліну пачуў Андрэевы словы.

— Ппашоў, паршывы...

Цёмны камяк неяк жаласна заплакаў, закудахтаў—і перад Антосем вырас абшарпаны, скручаны нейкі чалавек.

— Іііхіахо!.. Агонь бяжыць, певень бяжыць, баба бяжыць...—Кудахтаў, выкручваючыся, нібы гліст, чалавечак.—Агонь у пеўня, певень у бабу, бяжычыць!.. Упаў зноў—абпоўз уросшага ў зямлю Антося і зьнік у цемры.

— Цьфу!—плюнуў Антось.—Хто гэта?

— Ат, нейкі... Приблудзіў у вёску, а яго гэты самы Кандрат у варыўню пусціў.—Андрэй плюнуў таксама.

Абмінуўшы хату, у якой жыў Андрэй, яны вышлі на аселіцу. Антось убачыў вялізарную новую будыніну. Шукаючы ў кішэні ключ, Андрэй казаў:

— Колгас наш сьвінаводчым будзе. От чакаем, мусяць сорок сьвіней прыгнаць нам. Сваімі рукамі сьвінарнік пабудавалі,—у братавым голасе прагучэлі ноткі гонару.—Ад самай вясны будзем... палац гэты, а яшчэ ня ўправіліся страху пакласьці, людзей няма. Грошы далі, але дзірак багата, выкручваемся па-крысе.

У сьвінарніку Андрэй засьвяціў запалку, і Антось убачыў за перагародкамі двух вялізарных кныроў. Адзін з іх лена ўзьняўся, захрукаў дабратліва і пагоджана, потым зноў паклаў кірпаты свой лыч на салому і цяжка-цяжка засоп.

— От наша багацьце, ідры іх маць,—нібы зачараваны дзівоснымі гэтымі жывёлінамі, прашаптаў Андрэй.—Ведаеш, кладуся спаць, а тут вось нешта сьсе, трывога нейкая, заснуць не магу. Як апантаны ўсё адно.

— Што-ж думаеш, усякага бывае. А яны ў вас ёркшыры, золата. Сьперагчы трэба.

— Тут яшчэ гэты самы... гіцаль паршывы бегает і вярзе няма-ведама што... „Агонь бяжыць, баба бяжыць“,—перакрывіў Андрэй дурня, што толькі-толькі сустраўся па дарозе.

Шырокая пляма, нібы сьвежа-вырабленая аўчына, ляжала на небе,—гэта месяц зайшоў за воблака, што—са спаважным неўтрапеньнем, павольна плыло на ўсход. Антось зірнуў на неба і падумаў: „у самы раз прыехаў... Ну, і ноч...“

— Я от мяркую іх у варыўню перагнаць... Усё спакайней будзе,—сказаў Андрэй.—Ну, а цяпер пойдзем у хату, маладзіца мая наказвала цябе прывесці...

— Эйш, які ты, нават і не пахваліўся, што ажаніўся.

— Хіба маці не казалася?

— Анічога,—у Антосевым голасе прагучэла здзіўленьне.— „І сапраўды, чаму маці не сказала?“—падумаў ён.

— Ааа,—працягнуў здзіўным нейкім тонам Андрэй.

Узыходзячы на ганак, на які выходзіла асьвятлёнае вакно, якое гэтым часам было расчынена, Андрэй голасна сказаў:

— Ну, гаспадынька, гасьцей дарагіх пераймай.

Сказаў і чамусьці зарагатаў.

Як расчыніліся дзьверы, Антось на хвіліну ўрос у падлогу, ушчэнт здзіўлены і здэтанаваны: насустрач ішла маладая і да болю дарагая яму жанчына.

Андрэй забавіўся ў сенцах.

Ляжаў і ўдыхаў на поўныя грудзі пах канюшыны. За гэтыя дні, што быў ён у Рудні, цела бурна пачало дужэць, і пра мінулую прайшоўшую хваробу ўспамінаў ён усё радзей і радзей. Іншыя—больш важкія—справы ўвайшлі ў ягоныя думы і ўжо ён быў упэўнены ў тым, што прыехаў-бы ў Рудню нават тады, калі-б хваробы і ня было.

Думаў, лежачы, пра сёнешнюю гаворку з гаспадарамі. Гаворка была пра колгас, пра тое, чаму ня йдуць яны, у яго, і Антосю вось цяпер турбавала тое, што ён нечага не даказаў, нешта галоўнае ў гэтай гаворцы засталося непракананым.

— Цін-цілін, дарагі мой,—лез у самыя вочы Нічыпар, шыракаплечы камлюкаваты чалавек.—Паслухаў я аграномавай парады, паглядзеў, як колгас зрабіў, ну, думаю, дайкась і я культуру гэтую самую правяду. Заараў жыта, што не ўрадзіла, пасеяў лён, а лён от і ня ўзышоў. Па калеве адным!

— А ў колгасе чаму ўзышоў?—аргумантаваў Нічыпару колгасьнік Адам.—Ты адно чаўпецц, ні даць, ні ўзяць—Агейчыкава Тацяна... Трэба было, каб заворанае ўлежылася, перапрэла...

Агейчыкава Тацяна—на ўсё сяло дурасьлівым сваім языком уславілася, і гэтае параўнаньне, відаць, не да смаку прышлося Нічыпару. Ён павёў у бакі галавой, і ягоная рыжая барада неяк напорсьцілася, твар Нічыпараў ад гэтага зрабіўся злым.

— От яшчэ скажа чалавек...—Памаўчаў і потым ухаціўся за новую думку:—А от, цін-цілін, навошта колгасьнікі стружку забралі, хіба за ракой сенажаці не хапае? Адно каб наўпрэкі ўсяму сялу ісьці...

Твайго-ж там няма?—запытаўся нехта.

— Майго?—гэта прагучэла з крыўдай.—Калі майго няма, дык людзкое ёсьць, хіба я за ўсё сяло клопат не павінен мець?

У гаворку ўмяшаўся Антось. Яго слухалі не перапыняючы, бо як-ніяк—чалавек гарадзкі, новы, але ня надта паверылі ягоным словам: што ён можа ведаць пра іхныя, руднянскія, справы, калі ў Рудні ўсяго-на ўсё толькі тры дні. І потым, калі Антось ішоў да хаты, ён чуў, як нехта нападўголас зазначыў:

— Колгасу, кажа, лепшую зямлю трэба, выгаднейшую... От дзіва... На каберцы кожны патрапіць стаяць...

Ня думаць пра гэта ўсё Антось ня мог, бо добра разумеў і бачыў, што, калі ня будзе расьці руднянскі колгас, прыдзецца колгасьнікам туга, ня хутка выб'юцца на лягчэйшую дарогу.

Ціха рыпнулі вароты пуні. „Юрка, мусіць,“ падумаў Антось і, узьнімаючыся на лакцёх, запытаўся:

— Юрка?

— Дзе ты, Антоська? — пачуў ён ціхае жаночае запытаньне, і кроў ураз прыліла да ягонага твару.

— Я тут, на сене... Хто гэта?

Даўгая—напружаная—працякла ў пуні хвіліна. Потым ён разгледзеў постаць, якая, відаць, у нерашучасьці—прыпынілася пасярод пуні. Гэта была Ганка. Тая самая Ганка, з якой правёў у Рудні лепшыя свае юнацкія гады, тая самая Ганка, якая плакала па ім, якая ад'яжджаў ён у горад, і якую сустрэў цяпер... Андрэевай жонкай.

Там драбіна стаіць,—сказаў ён, і голас нечакана задрыжэў, сарваўся.

Яна села побач з ім. Твар яе быў блізка, і Антось адчуў гарачынь яго. Яна ціха сказала:

— От прышла, бачыш... Ты ў хаце тады з дакорам зірнуў на мяне... Пра гэта ўвесь час і думаю...—Раптам голас перайшоў у шэпт, густы і хуткі.—Я чакала, Антоська, цябе, тры гады накала... Ні ліста, ні весткі ад цябе... А тут бацька памёр, маці жыць спакойна не давала, ня было каму ў гаспадарцы рабіць... Прышоў от з арміі Андрэй, пагулялі... ну, і... ажаніліся...

Маці твая насупраць ішла, цябе ўспамінала, дакарала мяне... табою.

— Дзе Андрэй цяпер?—нечакана запытаўся Антось.

— Жнярку пільнуе... Чарга яго...

Нічога больш не распытаваў Антось, і па ўсім было відаць, што Ганка ўдзячная яму за гэтае маўчаньне. Але—кажучы проста—ён не маўчаў, ён гаварыў, і яна адказвала яму, яны не

маўчалі, бо ёсьць у людзей яшчэ адна гаворка—ня словамі, а рухамі, і гэтая гаворка іншы час куды даражэйшая, куды больш важкая.

Густа пахла канюшына. Хто хоць раз ляжаў на канюшыне, той ведае, што няма лепшага адпачынку за адпачынак на канюшыне. Гэта—само здароўе. Гэта—поэма. Іменна поэма, бо чаму не напісаць поэмы пра здаровых людзей, што дышуць канюшынным паветрам палёў, чаму не напісаць поэмы пра тое, як людзі змагаюцца за гэтую канюшыну,—і ці ня маюць права змагары на здаровы адпачынак, на песьні пра гэты адпачынак?

— Антоська...—шаптала Ганка, аддаючы свае пяшчоты яму і—праўда, цьмяна, толькі на адзін нязначны момант—мільганула думка у Антосевай галаве, што пяшчоты гэтыя не дзявочыя, а жаночыя.

Потым знясілены і заспакоены, ён адкінуўся сьпіной на канюшыну, ён бачыў, як Ганка зьлязае па драбіне (—драбіна рытмічна паскрыпвала пад цяжарам жаночага цела), потым белы сідуэт мягнуўся да варот пуні. „Чаму-ж не апранулася?—нарадзіліся думкі.—„Значыць, вернецца...”

Ён нацягнуў на галаву посьцілку, на момант усплыла ў сьвядомасьці братава постаць, і—змора ўзяла сваё, ён заснуў.

Сну ня было. Былі акраўкі яго—Зыркія, нібы залатыя дзесяцірублёвікі,—дарога сноў гэткімі дзесяцірублёвікамі была ўслана скрозь, і ўявы гасьлі, зноў загараліся—ад аднэй монэты да другой.

— Антось! Антоська!

Ён усхапіўся. Жанчына дышала ў самы твар, і ад гэтага перапалоханага дыханьня сьмяглі вусны.

— Гарыцы! Нешта гарыцы!—звар'яваным шэптам дышала жанчына, і Антось прыпомніўся чамусьці дурасьлівы лямант вар'ята: „Певень бяжыць, агонь бяжыць...”

— Дзе гарыць? Што?

Саскочыў з сена. Выбег на двор і ўрос у зямлю: над сялом стаяла малачайна-сунічнае зарыва. Рыпнулі весніцы. Да яго бег Юрка.

— У Андрэя гарыцы!—крыкнуў ён, і тады Антось сарваўся з месца пералез праз плот і пабег, прыкульгваючы, аселяй.

Юрка убачыў Ганну—(ужо ішоў золак)—і бяз даў прычыны сьвіснуў.

— Хата?.. запыталася яна.

— Не, мусіць, сьвінарнік,—ён сьвіснуў зноў, затрымаўшы позірк на жаночых руках, што зацягвалі снурок спадніцы.—Рукі дрыжэлі, ня слухаліся.

Сялом ішоў пярэпалах. У чалавечай мятусьні Антось заўважыў дурня, што прытанцоўваў на аднэй назе, кідаўся на зямлю, качаўся па ёй, крычучы на ўвесь пісклявы свой голас:

— Агонь у пеўня, певень у бабу, баяяжыць!..

Колькі чалавек кінулася да сьвінарніка, прамільгнулі вёдры, у трэск сухога дрэва лузнуўся гістэрычны жаночы крык:

— А божачка мой!

Гэты крык быў дужа патрэбны: людзі што стаялі здэтанаванымі, кінуліся на пажар. Усе бачылі, як першым кінуўся ў дым Антось Крыніца, за ім нясучы сякеру, рушыў Андрэй; Адам псямацькаўся:

— Урад становіся! Перадавай вёдры... вашу маць!

— Раптам прыбег Кандрат Агейчык. Ён расштырхаў людзей, выбіўся да самага сьвінарніка, засьпяшаўся, закамандаваў:

— А парсючкі? Парсючкі, я пытаюся?

— У Андрэвай вырыўні былі,—адказаў нехта яму.

І ня цяжка было заўважыць, што гэты адказ адразу сьцішыў Кандрата, ён чамусьці махнуў рукой, а праз колькі хвілін ужо зусім спакойна прыкурваў папяроску ад вугольчыка, што падняў з зямлі.

Прыбегла дзятва. Дзiesiąткі два звонкіх глотак нешта выкрыквалі, але нікто не звярнуў на гэта асаблівай увагі. Толькі старая Савасьцеіха спуджана ўзмахнула рукой, у якой трымала запаскуджаны мухамі абраз, падалася ў бок і—каб ня бачылі хаця людзі—схавала гэты абраз за пазуху.

Тымчасам прыехала местачковая пажарная каманда.

Падзеі ў вялікай Рудні ішлі кінематографічна. На другі дзень пасля пажару з мястэчка прыгналі статак сьвіней: іх вялізарныя вушы прасьвечваліся на сонцы ружовасьцю. Кароткай была рада колгасная; вырашылі сьвіней па хлявох расставіць да пабудовы сьвінарніка. Андрэй цёр нагу аб нагу.

— Як-жа будаваць цяпер? Ні людзей, ні грошы... У-ух, сволачы!—пагражаў ён на адрас гэтых невядомых, ня выкрытых яшчэ ворагаў.

Антось з вечара пашоў у мястэчка. Ён зрабіўся хмурым, маўчаў увесь час, нешта абмяркоўваў.

І якраз у тую ноч, калі Антося ня было у Рудні, адбылося тое, што яшчэ больш напружыла абстаноўку.

Дасьвецьцем колгасьнік Ларывон Пілюга ехаў паіць коні. Раніца была росная, густа прыпраўленая туманам. Туман ішоў на сяло густы. Туман нагадваў пену на ўзмысленых конскіх сьпінах.

Ларывон Пілюга насунуў на вочы шапку і наставіў каўнер. Коняй было тры. Пілюга сядзеў на тым, што быў пасярэдзіне, трымаючы аднаго за павадок, трэці конь—чалы—ішоў без павадка, наперадзе. Даўгія Пілюгавы ногі гойдваліся у тахт конскай хады. Пілюга мармытаў песню:

„Ой, за Донам, До-о-нам
Казакі гуля-а-юць“...

Раптам пярэдні конь ціха-ціха заіржаў, але ў гэтым іржаньні Пілюга звыклым слыхам учуў трывогу. Ён узяў вочы і крута прыпыніў коні.

Перад ім—ва ўлежаным пыле дарогі—ляжаў сьпіной угару, падабраўшы пад сябе рукі, вар'ят.

— Гэй ты, недацёпа, сыходзь з дарогі,—гукнуў Пілюга.

Вар'ят не кратаўся. Наструненыя коні тапталіся на месцы, спуджана паводзячы вушамі.

— Ах ты, сукін сын!—узлаваўся Пілюга.—От я табе прапішу па задніцы!

Вар'ят нярухома ляжаў перад ім. Выракаючыся і шчодро сыплячы на вар'ятавых сваякоў пажаданкі, Пілюга зьлез з каня, падышоў ціхенька да яго і выцяў такі дубцом па сьпіне. Дубец прасьвістаў у паветры.

— Эйш, чортава насеньне! Ціятры ўздумаў гуляць.

І тут Ларывон Пілюга застыў на месцы: ён заўважыў побач з вар'ятам маленечкую лужыну крыві, у якой ляжаў сьвежа-асаджаны цесачок. Пілюга ўскочыў на каня і паляцеў да Андрэевай хаты.

— От найсьце на нашу галаву, халера іх рэж,—усьцягваючы на плечы браварку, лаяўся Андрэй.

Па дарозе яны зайшлі да Адама, пабразгалі у вакно Кандратавай хаты, і, калі сабралася колькі чалавек, пайшлі на месца забойства.

Цесачок быў маленькім: гэткім цесачком добра ацярэбліваць гальлё. Круцячы яго ў руках, Андрэй сказаў:

— Здаецца, такога ў нашых гаспадароў ня было.—Правёў пальцамі па лязы і на пальцы засталася ценькая крывавая пасачка.—Войстры, у самы раз чалавека забіць...

Пайшлі сялом слыхі-послыхі.

Пачыналіся яны тады, калі ўсход квітнеў смалянкамі, калі абуджалася сяло, і ішлі аж праз дзень цэлы, да позьніх п'явунных сьпеваў. Вярзлося ў гэтых слыхах-послыхах усякае: пажар і забойства вар'ятава тлумачылі, як прадвяшчунства бядот і ліхалецьця,—прадракалася нават вайна.

А надвор'е стаяла ў жніво, ні даць, ні ўзяць—моцны хлебны квас. Ішла колгасным полем жніярка, і пудзіліся ад ляскатаньня яе руднянскія коні.

— От няхай паляскочуць, канец ўсё адно колгасу надыходзіць...

— Жабраваць пойдучь...

— А хіба цяперашнім часам жабраку можна жыць? Почапня можа і зьядуць...

Слыхі-послыхі былі злыя. Язык—яно вядома—без касьцей падвешан у чалавека: ад самога, можна сказаць, бога дадзена чалавеку ганджорыць.

БАРЫС МІКУЛІЧ

Два дні ня было Антося ў Рудні. А як прышоў—колгасную сходку сабралі.

— Колгас наш маленькі,—казаў ён,—гаспадары супроць нас ідуць, сьмяюцца над нашай бядой. Дармо. Трэба помніць нам толькі адно, каб посьпех у нашай цяжкай справе быў, трэба расьці, трэба, каб колгас наш шырыўся.

— А які гэта дурань пойдзе табе ў колгас цяпер?—падаў нехта пэнту.—Жабрацтва нам зычаць...

Было на сходцы ціха. Упяршыню так. Вось Адам уздыхнуў, цяжка было стрымацца, і ўздых гэты атрымаўся цяжкім і важкім стогам.

— Я паслаў на наша будаўніцтва ліст, быць ня можа, хоць на тыдзень які прышлюць чалавек з дзесяць... А покуль што трэба пайсьці на пільню, прасіць тут падмогі. Нам-жа будавацца трэба...

— Эт...

...Пільня была маленькай, і належыла яна мясцоваму райкомгасу. Вось-жа на патрэбы яго і пілаваліся тут дошкі, рабілі гонт для калгасаўскіх будоў.

Абмаляваць пільню проста: іх шмат параскідана па нашай краіне. Яны маленькія. Каля драўляных будынін—тры ці чатыры ня сьсечаных хвой (—як-бы шыльда, на падабенства таго, як шавец выстаўляе ў вакно бот, а пекар—чэрствы пернік). Цяжар быў на пільшчыках моцны. Чым менш прадпрыемства, тым больш уціск. Гэткі закон добра ткі ўрэпіўся за гаспадара былога: рэволюцыя прынесла яму алох.

Усё зьмянілася. І на хвоях, што стаялі ля пільні, нацягнулі антэну, якая—як востры цьвік—уелася ў блакіць неба. Яшчэ ад травеньскага сьвята застаўся на хвой гучнагаварыцель, і часта можна было бачыць, як праезжы селянін, прыпыніўшы каля пільні каня, задзіраў у гару галаву, дзівіўся страмніне балалаечных гукаў, якімі частуе нас густа радыёцэнтр, і ў селяніна рытмічна пачыналі дзёргацца шчокі.

Рудняны прыпыніліся пад хвоямі таксама. Адам дыў Вінцэсь-камсамалец (між іншым, адзіны на ўсю Рудню, ён хадзіў у местачковую ячэйку, насіў у галаве адну думку—у Рудні ячэйку сваю арганізаваць) селі адпачыць, а Антося пашоў на пільню: карцела хутчэй зрабіць справу.

— Іш, разбубнеліся,—дзівіўся на гучнагаварыцель Адам.—Ладная потым штука, лепш за грамафон.

— От-бы нам радыю,—уздыхнуў Вінцэсь,—у праўленьні паставіць. Можна аж Маскву слухаць.

— Аж Маскву?—дзівіўся Адам.—От ідры іх... да чаго народ даходзіць...

Раптам да іх прыбег чарнявы хлапец. На руках у яго былі скураныя пальчаткі, густа ўмасленыя смалой і пілавіннем.

— Ну, дзядзькі, пойдзем да нас, хоць вытворчасць пагладзіце.

Покуль руднянцы аглядалі нямудрую гэту вытворчасць, Антоць гаварыў з сакратаром парт'ячэйкі. Гаворка ў іх была гарачая. Даведаўшыся, што Крыніца працуе на будаўніцтве волата, сухотны, абросшы рыжай шчэцьцю Розэнбэрг распытваў яго пра кожную драбязу.

— Напісаў, кажаш, туды?

— Ну, вядома. Інакш прападзеш тут. Сьвіньні вунь заводзкія падохнуць бяз добрага сьвінарніка.

Розэнбэрг думаў нядоўга.

— Цяжка, цяжка...—мармытаў ён сабе пад нос, чысьцячы алаўком вуха.—У нас тут тэрміновае заданьне...

— Але ў Рудні яшчэ горш... У вас хоць ёсьць каму рабіць, а там—жніво, а людзей—адзін, два і ўсё. Не адкрочвайся.

— Я? Я адкрочваюся?—уськіпеў Розэнбэрг.—Давай пагаворым на бюро. Пасьля работы вось...

— Добра. Пагаворым.

А Адам стаяў ля канцарэзкі, глядзеў на тое, як разьлятаецца па бакох пакае пілавіньне, слухаў прарэзьлівы тэнар піл і думаў: „От, каб у нас так, у Рудні, ішло... Эх, каб яно так...

„Толькі я адзін тут, як ні кажыце,—чытаў Аркадзь Поташ,—нічога не зраблю. Які з мяне на сёнешні дзень работнік? Вось поўдня пахадзіў—нага замуляла. Так што прашу абмеркаваць просьбу колгаснікаў і брыгаду ахвотнікаў выслаць. Прыедзем—адпрацуем, быць ня можа“.

Поташ павярцеў ліст у руках, чамусьці сьвіснуў, успамінаў, хто гэта за ён—Антоць Крыніца, але ўспомніць ніяк не ўдалося, напэўна, Поташ блытаў Крыніцу з кімсьці іншым.

Тады ён пашоў на росшукі Тадоса, з якім пасябравалі ў апошнія дні моцна.

Тадос сядзеў ля клюбу на лавачцы, падставіўшы сівую сваю галаву сонцу. Тадос чытаў газету, і ўвесь час блытаўся ў складаных і падобных адно да аднаго прозьвішчах кітайскіх генэралаў. Аж пот выступіў на Тадосавым ілбе ад цяжкай працы мазгоў.

— Хто гэта Антоць Крыніца?—запытаўся Поташ, сеўшы побач з Тадосам.

— Антоць Крыніца? Ого, дзеткі, гэта хлопец на два пальцы Наш арцельны. Я з ім тры гады еджу...

— Вот бачыш, ліст ён прыслаў з колгасу. Дапамагчы просіць.

У іх там кулаччо сьвінарнік спаліла, колгас ледзь не развальваецца. Толькі вось не разумею, як ён туды трапіў, у гэты самы колгас?

Тадос паклаў газету на калені (дурасьлівы ветрык зашастаў ёю), узяў з поташавых рук ліст і, прачытаўшы яго, сказаў:

— Хіба ня помніш? Гэта ён с рыштаваньня упаў, паехаў на папраўку, ды і толькі я бачу, што яму там яшчэ круцей прышлося. Трэба дапамагчы.

— Ага, гэта той самы!—успомніў Поташ.—Дапамагчы трэба... Шэфства ўзяць, ці што? А то ў нас народ гэткі... непаваротлівы... Абмеркаваць трэба... Ты паедзеш?

Тадос адмахнуўся.

— Ну, і скажа чалавек. Ды як я паеду, як я брыгаду кіну. Калі-б Крыніца быў тут, паехаў-бы, а так—пачатая справа загіне. Мы-ж цяпер гасразьлік праводзім, мазгамі варушыць на старасьці гадоў трэба.

— Яно так, верна...

Поташ пашоў у новаарганізаны рабочы камітэт. Ён, рабочы камітэт, яшчэ не пасьпеў разгарнуць як сьлед сваёй дзейнасьці, але прыслалі на працу сюды моцнага хлапца, які браў справу за самае горла. І Поташ радаваўся, што партыйнае ядро на будаўніцтве расьце, папаўняецца моцнымі і спраўнымі работнікамі. Былі сярод партыйцаў інжынэры, але кожны добра разумеў, што загружаць грамадзкай работай іх нельга. бо ў іхных руках усё будаўніцтва, якому ёсьць пэўныя тэрміны, і ў тэрміны гэтыя яго трэба скончыць. Так, прынамсі, справа была з Максісам Шубіным. Але Поташ бачыў, што, хоць і ня мае Максім Шубін цьвёрдай нагрузкі, тым ня менш—ён уваходзіць у кожную драбязу, не шкадуе свайго часу, і рабочыя жылі з ім душа ў душу. Прыехаў на будаўніцтва малады практыкант Малевіч, сам прышоў да Поташа і сказаў яму:

— Шмат у мяне будзе тут работы, таварыш Поташ, але ты ўсё-ж дай мне хоць па ключу што-хаця рабіць, прывык у істэтуце да гэтай справы, не магу, абыйсьціся. Што ты зробіш, прырода ўжо гэткая.

І ўзяўся Валеры Малевіч за гурткавую працу, паставіў на ногі два гурткі: політычны і драматычны, а ў апошніх нават і актёрам зрабіўся, і рэжысэрскую работу на свае плечы узва-лок.—Спраўна рабіў сваю справу вясёлы Валька Малевіч, таварыш Валь, як празвалі яго гурткоўцы.

Старшыня рабачкому, праслухаўшы Поташавы словы, шырокай сваёй далоньню стукнуў па сталю, сказаў:

— Трэба дапамагчы. Сёньня сход, абмяркуем.

І сход прайшоў. І дванаццаць чалавек згадзіліся паехаць у Вялікую Рудню, сякерай і фуганкай замацаваць рабочае шэфства. Трынаццатым хацеў паехаць Кубянкоў. Ён падышоў да Поташа і папрасіў запісаць яго, але Поташ, пазіраючы проста ў Кубянквы твар, сказаў яму:

— Нам патрэбна туды спраўных людзей паслаць, а ты-ж... п'еш тут, прагулы робіш, адным словам.

Кубянку павярнуўся і стрэўся вачыма з Тадосавым позіркам. Стары чамусьці ўсьміхнуўся. І да болю выразна найшлі на памяць Кубянку дзесятнікавы словы. Ёх дзесятнік сказаў тады, як прышоў Кубянку на будаўніцтва пасяля чатырохдзённага прагулу. І засталася ад слоў гэтых гэткае прыкрае адчуваньне, нібы далі яму поўху, а ён бараніцца ня мог: той, хто біў, быў дужэйшым.

— Звольці цябе трэба было-б, ды вось... Начальнік заступіўся...—сказаў дзесятнік і, махнуўшы рукой, коментываў:—Вучыць гэткіх трэба, кажа..

А за чатыры дні адбылося шмат падзей. Паехаў Крыніца ў вёску, ня было з кім слова сказаць. Арцель арганізавала брыгады, і брыгадзір Тадос быў супроць таго, каб у яго брыгаду ўвайшоў Кубянку. Надсадная прыкрасць валодала Кубянковым... Што гэта?—Лепшыя сябры адварнуліся ад яго? Лепшыя сябры замест слоў падтрыманьня ўсьміхаюцца ў вочы яму? І што гэта? Ва ўсьмешках гэтых бачыць Кубянку гіронію? Яны кляць з яго? „Вучыць гэткіх трэба?“ Хо-хо!..

Кубянку павярнуўся і пашоў да дзвярэй. Ён адчуваў, што нехта глядзіць у ягоную сьпіну. Ён хацеў павярнуцца і... ну, хоць-бы вылаяцца, хоць-бы плюнуць, хацеў, але не хапіла сьмеласьці.

Пашоў: унурыў галаву ў плечы, і плечы зрабіліся нейкімі вострымі, і ўся постаць набыла ад гэтага нейкую нехлямяжасьць.

— „Эх-ба, напіцца цяпер, сустрэць Тадоса і ў пысу кулаком садануць... Няхай выскаляецца тады...“

І ўжо малявала ўяўленьне спрэс абліты крывёй Тадосаў твар, і самаго Тадоса, які просіць яго, Кубянкава, каб ня біў, каб зьлітаваўся.

...Порстка вылецеў з саракоўкі корак. Гарачынь зьвяла на момант горла, а потым рассасалася, разьлілася па ўсім целе. Кубянку хмялеў, і ў хмельных —падкрэсьленых—думках блыталася прозьвішча архітэктара Крэйсlera.

Шумна—вясновай залевай, хоць быў і пачатак жніўня, плёханьнем перапёлкавых крыльляў, хоць час выраю і не настаў, гудам званоў, хоць і не званілі яны з леташняга вялікадня—гарластым пэнтам ішло жыцьцё ў Вялікай Рудні.

— От робяць людцы,—дзівіўся стары Савось, выганяючы ў поле статак.—Гэта-ж раней за мяне выбраліся... Каб цяперашнім часам, ды і так рабілі?..

Дзівіўся стары Савось, а за старым дзівілася ўсё сяло, ня ўтойваючы—сусед перад суседам сваю зайдрасьць да колгаснікаў.

Хіба зайздасьць—дрэнная рэч? Хіба яе трэба сароміцца, затайваць яе? Не. Зайздасьць адно з лепшых чалавечых пачуцьцяў. Яно куды добрачынней, чым каханьне, куды больш шчырае, чым шчырасьць. Аўтары бібліі пра гэта ня думалі. Яны-б, падумаўшы, не дыктавалі-б людзям моралі...

Пяць дзён ішла ў Рудні работа. Волат прыслаў дванаццаць чалавек. Пільня прыслала чатырох. Пільня адпілавала дошкі. І зачыналі работу тады, калі сабралася ўсё сяло, і першае бервяно легла на вачох усіх руднянцаў ёмка, урасло ў зямлю ладна і спраўна, і—напэўна—тады ўсе адчулі, як пахне—густа, мядова—выступіўшая на бервяне смала.

— Бог на падмогу, — пажартаваў нехта.

— А яно бяз бога лягчэй, — азваўся адзін з гарадзкіх, і зубы яго бліснулі на сонцы.

— З богам кулак робіць, бог яму паліць колгаснае дабро дапамагае, — дадаў другі.

Так быў кінуты выкліч малаверам. Так пачалі будаваць два вялізарных сьвінарнікі. Так нарадзілася ў душах руднянцаў зайздосьць, а адпасынкаваньнем гэтай зайздосьці былі падтрыманьне, няверства, павага, смачная, заўзятая гамана пра тое, ці скончаць сьвінарнікі да верасьня, да першых халадоў (а гэтыя халады менавіта верасьнёвымі начамі і прыходзяць упяршыню на зямлю). Так зьявілася ў Рудні новая тэма, новы прыклёп, і неўзаветку ўсё сяло адчула нейкую кроўную зацікаўленасьць ў справе будаваньня колгасных сьвінарнікаў. І наўрад, ці знайшоўся гэткі дзівак у Рудні, які здзівіўся таму, што раніцою шостага дня разам з рабочымі і колгаснікамі на будаўніцтва прышлі два селяніны з сякерай: Хведар і Астап Храманогі. Гэтыя гаспадары багацьцем ня выслаўляліся, былі людзьмі, як людзьмі: па падласай, па сіваму, дый парсючкоў у прыдачу, што гарох—дробных, па чацьвёра. Хведар Астапа стрэў, зірнуў на сваю сякеру, а той на сваю, пачырванелі, ні даць ні ўзяць—жаніх з нявестай.

— Узяло, сусед?

— Узяло.

— Прышоў, сусед?

— Прышоў.

— Ну, от і я прышоў.

Рабочыя іх стрэлі з рогагам, не абразьлівым, а цёплым, і цёп-лая гэтая весялосьць трымалася ўвесь дзень, і вось з гэтай весялосьцю прышоў у Андрэеву хату і Антось Крыніца.

Добры вечар у хату. Андрэй хіба ня прышоў яшчэ?

— А ўжо... Глядзець парсючкоў пашоў, карціць чалавеку, — азвалася Ганна.

— Ну, я сякеру ў вас пакладу, зайду потым з хлапцамі... Сходку сёньня рабіць будзем.

Антось вышаў на двор і ўбачыў хлапчука, што стаяў ля вёсьніц. Хлопчык, як убачыў Антося, схваўся за парканам. Антось бачыў яго, усьміхнуўся сам сабе, падумаўшы: „Эйш, пацан, задумаў нешта“...

Хлопчык сачыў за Антосем, аж пакуль той ня скрыўся за хатай. Потым ён перабег двор і нясьмела ступіў на парог.

— Добрага вечара, цёця...

Ганна абірала бульбу, мачаючы кожную бульбіну ў вадку. Два вялізарных саганы—варыла яна на ўсіх гарадзкіх—стаялі перад ёю на падлозе.

— Чаго-ж гэта ты, Паўлючок, завітаў да нас? Маці па сіта паслала?

Хлопчык моўчкі стаяў ля дзвярэй, тручы руку аб шула. Відаць было, што задумаў ён нешта, пра што і сказаць сорамна.

— Ну, чаго-ж ты маўчыш?—падала голас Ганна.—Кажы, не саромся.

Тады хлопчык асьмялеў. Ён падышоў да лавы, на якой ляжала толькі-толькі прынесена Антосем сякера, і—раптам—вочы напоўніліся слязьмі, плечы дзіцячыя пачалі ўздрыгваць. Гэта ўшчэнт здзівіла Ганну. Яна абцерла аб спадніцу рукі і, падышоўшы да Паўлючка, пацягнула яго на рукі. Той упіраўся, бо трапіць на Ганшчыны рукі зусім не хацелася: Паўлюк лічыў сябе дарослым...

— Ну, чаго ты, ну? От, дурненькі...

І ад цёплай—нязнанай яшчэ ў хлапечым жыцці—жаночай пяшчоты ўскаламучаная мута адчаю дзіцячага выплыла наверх адчуванняў, сабой захінула, прыціснула ўсё іншае, і, стрэўшы жаночую пяшчоту, якой ніколі ня меў ад сваёй маткі, Паўлючок, ён—праз сьлёзы—выказаў сваю крыўду.

— От... вотчым абяцаў прывезьці з гораду... Прывёз, і яна... от...

— Што ён абяцаў, Паўлючок, кніжку?

— Не,—адмахнуўся мокрай ад сьлёз рукой.—Па кніжцы я-б ня плакаў... От цесачок гэты...

Ганна ўздрыганулася. Толькі цяпер яна ўспомніла тое, што Антось, смяючыся ўзяў з сабой на працу тую самую сякеру, якую знайшлі каля забітага вар'ята.—„Кажуць, калі гэтай сякерай рабіць будзеш, дык пашанцуе,“—жартаваў тады Антось. Ганна супакоіла Паўлючка, паабяцаўшы, што цесачок яму зьвернуць заўтра, а мо' нават і сёння, як толькі прыдзе Антось. Заспакоены хлопчык выйг на двор, а вецер асушыў на твары ягоным сьлёзы.

...Увечары быў сход. Андрэй нават пакпіў з Антося, што той узьдзеў за дзяжку цесачок. Але Антось быў чамусьці ўзнэрваваны. Гэта Андрэй заўважыў добра.

Сход ішоў, як усякі колгасны сход, на якім сабраліся ня толькі колгаснікі, але і гаспадары. Дзіўнага ў гэтым і ня было, бо справамі колгаснымі пачало цікавіцца ўсё сяло. Сход ішоў,

як усякі колгасны сход, у тлуме дыму і жартаў, у крутым месіве чалавечых целаў, у гамане спрэчак, нараканьня і рогаце.

Слачатку гаварыў рабочы з будаўніцтва пра тое, чаму ў нас—на сёнешнім этапе—не стае дастатковай колькасці патрэбных тавараў, пра тое, што зьвярынай шалёнай нянавісьцю перапоўнены ворагі нашага будаўніцтва, пра тое, што шмат хто не разумее таго, як гэта можа быць, каб апошні этап нэп'у спалучаўся з першым перыодам соцыялізму. Набалелыя пытаньні браў гэты рабочы лёгка, і кожная політычная формула, здавалася, ні даць, ні ўзяць—кіёк, якім можна гуляць у гарадкі,—самая складаная політычная формула ў ягоных руках была проста і мэтавай, нібы, апраўдваючы параўнаньне—кіёк у руках удалага гульца.

Усьлед за ім узяў слова Антось.

За гэтыя дні, што быў ён у Рудні, яго палюбілі, з ім ужыліся, бо меў Антось да кожнага чалавека свой падыход адмысловы.

Часам хто-кольвек не згаджаўся з ім, пачыналіся спрэчкі, але—дзе доказам, дзе вытрыманасьцю, а дзе простым жартам—Антось браў урэшце сваё.

На гэты раз Антось быў сур'ёзны.

—Таварыш папярэдні ўжо казаў пра клясавую барацьбу,—сказаў ён.—Кожны з прысутных тут яе бачыць і сам. Скажэце, хіба тое, што спалілі наш сьвінарнік, гэта не клясавая нянавісьць кулацтва?

—У нас іх няма, усіх выслалі,—падаў нехта голас.

—Хто ў колгас, а хто ў Катлас,—падмацаваў другі, і па хаце прабег сьмех.

Антось чакаў на цішыню.

—От якраз і памыляешся, дзядзька. Трэба не забываць, што апрача кулакоў ёсьць іхныя падпывалы, падлізнікі. Яны нашы ворагі таксама. Вось якраз гэта я і хочу вам давесці сёньня.

Ён вышаў з-за стала, і тады ў хаце зрабілася ціха-ціха, бо кожны Антосеў рух прыкоўваў увагу прысутных. Пад безьліччу позіркаў Антось прабіраўся паміж лавак і, дабраўшыся да Кандрата, стаў ля яго.

—Гэты цясак твой?

І ўсе ўбачылі, як вялізарным сваім целам уздрыгануў Кандрат, але ў наступную хвіліну ён, адвёўшы ад Антоса свае вочы, зарагатаў, паціснуў плячыма і сказаў:

—Чаго ты вярзеш? Ніколі такога і ня бачыў. Сам-жа Андрэй казаў, што ў нашых гаспадароў гэтакага ня было. Дык пра што гаварыць?

Быў роўным і звычайным ягоны голас, і нехта ўжо нават зарагатаў, і ў рогаце гэтым быў выклік Антосю.

—А які гэта ты цясак прывёз свайму пасынку? Ці ня гэты?

Кандрат узняўся з лавы. Так вось стаялі яны ўдвох—абодвы вялізныя і ладна скляпаныя—пасярод хаты, і кожны з прысутных адчуў, што над галовамі, над гэтай хатай, над усёй Рудняй бяда ўдарыла вялікімі сваімі крыльлямі.

— Не чапіся, — хмура праказаў Кандрат і зрабіў крок да дзвярэй.

Але потым зноў павярнуўся тварам да Антося, і дзве пары вачэй скрыжаваліся ў цепкай адзін-да-аднаго нянавісьці. Маўклівае гэтае спаборніцтва ішло нядоўга, але праходзіла яно ў нярухомай цішыні, а гэтая цішыня зрабіла здарэньне даўгім і люстрана-пукатым.

— Ён цесакom сьвінарнік падпаліў, ці што? — раптам запытаўся нехта.

У гэты самы момант адчыніліся дзверы, і ў хату ўвайшла Ганна. Яна была не адна. Усьлед за ёй, пануруўшы галавёнку, увайшоў Кандратаў пасынак Паўлюк.

І тады ўбачылі ўсе, як густа пачырванеў Кандрат, як праз гэтую чырвань праступіла сінева, як захваляваліся жалвакі на Кандратавым твары, і аж зарыпела падлога пад цяжкімі Кандратавымі крокамі.

Брызгануў, нібы агонь з крэсіва, шум, і ўжо не заціхаў ён на доўгія дні.

IV.

Шубіна дома ня было. Крэйсьлер закурыў, усеўшыся ў мяккае вялізарнае крэсла, што дужа не пасавала да ўсяе абстаноўкі, і сеўшы ў гэтае крэсла, Крэйсьлер менавіта і падумаў: „Гэта, напэўна, Лорыкава крэсла, яшчэ не адвыкла ад хатняй утульнасьці“... Сіняваты дым папярсы слаба раставаў у паветры. І—назіраючы за рухомымі космамі дыму—Крэйсьлер чамусьці зноў успомніў, як шмат разоў да гэтага, зноў успомніў „татап“ Гронскую. Заказлытала ў горле, як у дзяцінстве калісьці—ад таго, што цацачны аэроплян порстка пстрыкнуў у паветры і разьбіў вакно,—ад таго, што яго ня ўзялі дарослыя „букі“ ў тэатр—ад таго, што па рускай літаратуры ён атрымаў чацьвёрку, а не пяцёрку, і вось ужо Крэйсьлеру здалося, што зараз прыўзьнімецца гардына, Альжбэта Панкратаўна Гронская лёгкімі—заўсёды дзявочымі—крокамі падыйдзе да яго і, працягнушы вузкую сваю ручку, ветла скажа:

— Ах, як мы вас чакалі, мой мілы!..

Але, замест усяго гэтага, з суседняга пакою пачуўся дзіцячы плач, а ўсьлед за ім высокі Лорыкаў голас, што клікаў аднекуль з глыбіні кватэры работніцу. Дзіцячы плач... Гэта ўжо нешта такое, што не ўкладаецца ў рамкі ўспамінаў пра ветлыя вечары ў Гронскіх, гэта ўжо нешта зусім няпріемнае, і яно гэтае „нешта“ абавязвае Крэйсьлера на асабліваю далікатнасьць, гэта звязвае рухі і думкі.

— Добры вечар, Эдзі,—Лорык, як заўсёды, ледзь пачырванела.—Прабачце, што прымусіла чакаць вас... У Бoryка хвароба за хваробай,—і яна ўсьміхнулася вінавата неяк, і ў гэтай усьмешцы яшчэ раз прамільгнула просьба прабачыць.

— А я вось... сеў увашае крэсла, і розныя гэткія думкі прыемныя прышлі ў галаву. Я заўсёды хочу спытацца ў вас і кожны раз забываю... Гэта ня тое самае крэсла, што стаяла ў вас там?

— Аднак, у вас добрая памяць,—сказала Лорык і адчула някаватасьць ад сваіх-жа ўласных слоў.—Гэта адно з крэслаў тапал, я прывезла з сабой...

Гэтак вось у нязначных размовах праходзіў час. Гэтак было ўжо чацьверты раз. Крэйсьлер прыходзіў сюды, ня маючы пэўных мэтаў, але ў прысутнасьці Лорык ён адпачываў, а ў галаве было гэткае бяздум'е, і, быць можа, таму ён і ірваўся менавіта сюды. І ніколі, як прыходзіў ён, ня было Шубіна. Крэйсьлер бачыў і разумеў добра, што Лорык удзячна яму за яго наведваньні, удзячна за тое, што ні разу ніводным словам Крэйсьлер ня ўспомніў пра прайшоўшае; яно—гэтае прайшоўшае—як-бы ня было зусім, ці ў лепшым выпадку—гэта быў нейкі няпрямны сон, які яны бачылі абодвы.

І Крэйсьлер ня ведаў сам, што прымушала яго прыходзіць да Лорык,—ці хацелася, слухаючы яе, здацца ў палон бяздум'я, ці хацелася бачыць яе блізка ля сябе, чуць яе голас, бачыць, як яна закусвае зубамі ніжнюю губу, чырванекучы пры гэтым. Ён гэтага не разумеў сам, бо апошнія азначала-б абуджаннае пачуцьце, а ён быў упэўнены, што пачуцьці ягоныя сыпяць. Проста хацелася ўтульнасьці, крышку жаночай цяпліны, і на гэта ён меў права. Праўда, ён ведаў словы вялікага распусьніка: „Любви все возрасты покорны“, але заўсёды сьмяяўся над імі: ён быў хоць і мастаком, але мастаком формул, у тым ліку—і біолёгічных.

— Лярыса Міхайлаўна, пойдзем у тэатр... Сёньня гэткі цудоўны вечар...

Яна хвілінку адмаўлялася, але потым згадзілася і, папрасіўшы прабачэньня, пайшла пераапрацацца. Ён падышоў да тэлефона і выклікаў аўтамабіль. Потым зноў сеў, зноў закурыў. У суседнім пакоі апрадалася Лорык. Ён чуў шархатаньне вопраткі. Чуў, як нешта гаварыла Лорык да работніцы. І ён выразна ўявіў яе—Лорык—перад люстрам, і чамусьці ўяўленьне малявала яе ў асобных дэталях: вось туга дрыганулі грудзі пад ценкім бюстгальтарам, вось узняліся да галавы рукі, каб прыгладзіць валасы. Гэта было ўжо далёка не бяздум'е...

Раптам—з шумам—увайшоў Шубін, Высокая ягоная постаць, здавалася, заняла ўвесь пакой. Шубінаў твар расьцьвіў усьмешкай.

— Ну!.. Вось нечаканасьць... Чаму вы адзін? А дзе Лорык?

— Мы ў тэатр едзем,—азвалася Лорык з-за сьцяны.—Чаму ты так рана?

Шубін зарагатаў—голасна і моцна, усім целам.

— Вось вам і жонка! Пытаецца, чаму прышоў рана! Ах, жанчыны, жанчыны!..

— Можа вы з намі паедзеце?—з простага, відаць, далікацтва запытаўся Крэйсьлер.

Шубін зірнуў на яго і зарагатаў зноў. Ён пакланіўся нізка-нізка і сказаў:

— Не, не! Лоры будзе са мной нудна... Ды ў мяне тут работа ёсьць, бригада № 5 высунула сустрэчны плян, трэба распрацаваць.—Потым, памаўчаўшы, спытаўся:—Гэта вы машыну выклікалі? Дык я на ей прыехаў, чакае вас. Жадаю весела час правесці.

— А вам плённае работы.

Шубін махнуў рукой.

— Гэтага мне жадаць ня трэба, у мяне яна заўсёды плённая...

...Гралі ўжо увертуру. Ёхнія месцы былі ў чацвёртым радзе, і ім прыйшлося прайсці праз усю залю, і Крэйсьлер бачыў, як услед ім глядзедзі людзі, зрабілася крышку ніякавата, але адначасова нарадзілася—недзе ў глыбіні думак—адчуваньне нейкай радасьці: мужчыны глядзелі на Лорык і выразна зайдрасцілі яму. І сапраўды Лорык была цудоўнай.

Крэйсьлер зноў—як калісьці—перажываў салодкія і гэткія спакойныя хвіліны. Гэтае „калісьці“ было тады, калі Лорык павінна была зрабіцца ягонай жонкай, калі—быў гэткі час—яны вечар-у-вечар езьдзілі ў тэатр. Можа таму менавіта і наплыло гэтае мінулае ўжо адчуваньне, што провінцыйныя тэатры дужа падобны адзін да аднаго: і оркестры, і дырыжэр, і размаляваная заслона (—яна сьціскаецца конвульсійна), і нейкая сваяасаблівая блізкасьць сцэны, і жаночыя ўбёры, і бессаромныя позіркы мужчынскія,—усё гэта было стэрыотыпным.

...Старая Ларына варыла варэньне. Тацяна і весялушка Вольга сьпявалі ў надвячоркавы час сумную неўтрапленную элегію, і гэткі-ж неўтрапены вечар надыходзіў на шляхотны маёнтак Ларыных, і гукі оркестру былі да дэталю шляхотнымі.

Сумавала Тацяна ў прадчуваньні свайго трагедыйнага каханьня, бегала ўзбаламучаная Вольга, і Крэйсьлеру чамусьці думалася, што Вольга будзе гуляць у тэніс. Крэйсьлер ня любіў Тацяны, ён любіў-бы Вольгу, любіў-бы, калі-б вышла яна з тэніснай ракеткай...

Над шляхотным маёнткам зьбіраліся хмары. Адджа—хмары гэтыя былі таксама шляхотнымі, дужа прычэсанымі, і трагеды Тацяны і Ленскага былі нязразумелымі для слухачоў, для залі.

Зьбіраўся аляпаваты баль. І на фоне рознакаляровых жаночых убраньняў песенька monsieur'a Трыкэ была сьмешнай і недалучнай. Monsieur Трыкэ нагадваў каплуна. Ён сьпяваў у гонар Тацяны:

Ві—роза, Ві—роза,
Ві—роза, бэль Тацяна,—

БАРЫС МІКУЛІЧ

але публіка гэтую оду ўспрымала менавіта так, менавіта, як жартоўныя куплеты, і заля рагатала—суладна і голасна.

Крэйсьлер нахіліўся да Лорык і скоп'яваў актора.

— Ві—роза, ві—роза, ві—роза...

— Ну, ну, без компліментаў, я зусім ня „бэль“!—рагатала яна.

У антракце іх прыпыніў Валеры Малевіч. Крэйсьлер пазнаёміў іх. Лорык, працягваючы руку, пачырванела, і—дзіўная рэч!—пачырванеў нечакана і Малевіч.

— Вам падабаецца?

— Не!—Ён павёў залатістай сваёй галавой.—Зусім не падабаецца. Дохлыя нейкія пачуцьці. Вампука!

Крэйсьлер маўчаў.

...І калі Лорык прышла дахаты, яна доўга глядзелася ў люстра і ўсьміхалася сама сабе.

Шубін спаў, не распрануўшыся. Яна надышла да яго і расштурхала. Ён усьміхаўся спрасонак.

— Хоць-бы боты здзеў, Макс! Гэта-ж проста сьвінства... З нагамі, пыльнымі... на коўдру...

— Ён усьміхаўся. Ён наважыўся нешта сказаць, але Лорык вышла з пакою. Ён сеў і пачаў сыягваць боты. Усьмешка знікла.

— Пасяджэньне бюро райкому было гарачым. Больш таго. Гарачынь была трывожнай. Гэтая трывога навявала ўспаміны: яны гэтыя ўспаміны—былі ня ціхімі, ня вынікамі бяздум'я, не! Яны, выклікалі буруны, мяцеліцу, песьню і пляску, народжаную мяцеліцай, успаміналіся васемнаццатыя, дваццатыя гады. Песьню мяцельную, пляску бурунную (здівалася крылы васемнаццатых і дваццатых гадоў яшчэ ахінаюць людзей)—той жах і тое жахлівае бяздум'е, тыя думы бяз жаху, простыя, строгія, з якімі ішлі партызаны таежнымі сьцежкамі,—усё гэта адчулі прысутныя. Праўда, менавіта гэткае адчуваньне было ў маладых, бо яны нарадзіўшыся ў гады завірушныя, ня ведалі, не перажывалі буруннай эпохі. І менавіта гэтак успрымалі яны грамадзянскую вайну, менавіта гэтак склаўся ў іхных думках вырыс эпохі: сьцюжа, мяцеліца, бурун, таежныя сьцежкі. (Людзям майго пакаленьня прыўласна романтика).

Былі старэйшыя, што эпоху бурунаў і мяцеліц рабілі. Для іх эпоха была прасьцейшай: вораг, рэспубліка, тыфус, вош, нястача ў хлебе, голад. Старэйшыя забыліся на романтику, як забываюць на старыя галёшы, калі ёсьць новыя. А калі рабілі яны сваю эпоху—ні новых, ні старых галёш ў іх ня было. Значыць, романтикі яны ня ведалі, значыць на галёшы забывацца ня прыходзілася.

Старэйшыя разумелі: трывога.

Маладыя разумелі: трывога

І тыя другія перайшлі адразу-ж да канкрэтнае справы.

— Я мяркую, што гэтыя пытанні вырашыць павінен комсамол,—сказаў сакратар райкому, калі спрэчкі—скупыя і сьціслыя—скончыліся.—Трэба стварыць пры райкоме КСМ штаб кіраўніцтва. Трэба выехаць на раён, правесці шырокую кампанію, мобілізаваць арганізацыю.

І Поташ уяўляў:—

штаб...

баявыя загады...

мобілізацыя...

Дый што ты зробіш!—У поташавым уяўленьні стаялі буруны і мяцеліцы, стаялі таежныя сьцежкі: вось з-за дрэва, з цемры, з сутоньня—вораг. І тады сталі робіцца не халоднай, а гарачай, нібы вар, трапяткой і блізкай, нібы каханая. Так уяўляў Поташ. І ён—бадай—мала памыляўся.

— Гэтую кампанію трэба зрабіць галоўнай, асноўнай. Комсамол мае шмат баявых заслуг, і з гэтай задачай ён справіцца з гонарам,—слова за словам сек сакратар райкому, і Поташ бачыў, як сакратар райкому КСМ у адказ нахіляў галаву.

Так спалучылася романтика маладых і рэалізм старэйшых, так узніклі зноў гэтыя грозныя, прапахлыя порахам словы.

мобілізацыя

штаб,

баявыя заслугі.

І пачалося—

Шосэ з гораду—раз. Чыгуначная ветка—два. Падвозка каменя і пяску—тры. І так—бяз конца. Шмат гэтых участкаў на будаўніцтве, дзе былі прарывы, дзе была нястача ў рабочай сіле. Прарывы былі відавочнымі, яны білі кожнаму ў вочы.—

Каменьне на трасу насыпалі толькі два кілёметры. Шосэ ішло сэгментам. І вось каменьне абарвалася на пачатку трэцяга кілёметра, а пясок быў насыпаны на сем.

Рэйкі ляжалі ля насыпу. На ім у бязладзьдзі былі параскіданы шпалы. А самае катастрофічнае было ў тым, што чыгуначны насып раптоўна абарваўся на палове, яго нават не давялі да ракі.

Возьнікі, узяўшы за прыклад учынак Зарэмбы, адзін-за адным пачалі кідаць будаўніцтва. Яны ляяліся, або проста царпліва стаялі, муляючы дзесятнікам вочы.

Размовы былі кароткімі.—

— От жніво надыйшло, трэба ехаць... Там бяз нас мя ўправяцца...

— От няма дзе жыць, дождж за каўнер лье...

— От абяцалі боты даць, а не даюць...

— Зьесьці прыдзецца—слаба... Харчы ўсе вышлі.

Праўда, гэтак разважала большасць, але ня ўсе. Паўла Варанецкі, прыкладам, дый чацьвёра маладзейшых выехала ў панядзелак вазіць зьдзельна. Рабілі добра, бо быў гэтакі трывожны насьтой праз увесь дзень, дый да ўсяго гэтага было мала народу, ня было з кім лішне і гаварыць. Вечарам у той-жа панядзелак дзсятнік зрабіў падлік, і ў выніку атрымалася, што Паўла Варанецкі зарабіў ня 2 рублі 35 капеек, а 4 рублі 40 кап. Варанецкага спачатку гэта здзівіла. А калі ён пачуў, што ягоны таварыш па бараку—Лёкса—нагнаў нават на 5 рублёў, зьдзіўленьне перайшло ў стараннае абмеркаваньне гэтых фактаў.

— Застанемся?—спытаўся ўвечары таго-ж панядзелка Паўла.

— Як усе, а я дык мяркую, што застацца сьлед. Зарабіць можна,—азваўся Лёкса.

І яны засталіся на будаўніцтве. Але іх было мала: усяго чатырнаццаць чалавек. А будаўніцтва было вялізарным, і вялізарнымі былі на ямы прарывы.

І вось пачалося:—

Кожная колгасная ячэйка, кожная гарадзкая ячэйка паслала на будаўніцтва сваіх комсамольцаў. Быў абвешчаны ўдарны месячнік ліквідацыі прарываў на волаце, і ганаровае месца ў гэтай справе заняў комсомол.

Начальнік будаўніцтва даў загад: скончыць будаўніцтва баракаў у найкарацейшы тэрмін. І вось новаадбудаваныя баракі займаліся ўсё новымі і новымі комсамольцамі. Было ў бараках цесна. Было пуста. Пашлі да начальніка. Патрабавалі, каб зрабілі нары, каб прывезьлі маты, каб далі лямпы і прыбіральшчыц.

— Зробім усё, што толькі можна,—сказаў начальнік будаўніцтва.

Нары былі зроблены. Замест матаў, прывезьлі тры вазы саломы. Аказалася, што дастаць лямпы—зусім ня простая рэч. Загадчык гаспадаркі махнуў рукой і сказаў:

— Эт, абыйдзецца бяз лямп, невялікія паны...

Поташ насядаў на яго. Поташ разгортваў масавую культу-работу. Ён выпісаў газеты. Іх трэба было чытаць. Для гэтага патрэбны былі лямпы. Загадчыка гаспадаркі зьнялі з работы. Ён развёў, як даведаўся, рукамі. Надумаў ісьці скардзіцца начальніку, але загад аб звальненьні быў падпісаны начальнікавай рукой. Коопэрацыя на будаўніцтве працавала дрэнна, і лямп у патрэбнай колькасьці не дасталі. Тады Поташ дабіўся таго, каб пабудавалі ля часовага клюбу павець, і пад гэтай павеццю была арганізавана чытальня.

Пачалі рабіць. І тады высветлілася, што рабіць проста—карысьць невялікая. Рабіць-жа трэба было вось што: капаць пясок, насыпаць яго на грабаркі і адвозіць; потым гэты пясок рассыпаўся трапэцыямі — рабілася траса шосэ, рабіўся чыгуначны насып; траса пакрывалася каменнем — трэба было

гэтыя каменні драбіць, і якраз тут быў самы катастрофічны вучастак: камянойцаў кваліфікаваных сярод комсамольцаў ня было, рабілі дужа мала.

І тады высветлілася, што рабіць проста — карысьць невялікая.

Высветлілася, што прадукцыйнасьць працы дужа нізкая. Гэта бачылі ўсе, і ўжо гаварылі дзесятнікі адзін аднаму:

— Вось бачыш, як робяць... Ну, трэба было тым паабяцаць боты, там махоркі, і рабілі-б сабе па-крысе... Дык не... нечага не хапала.

— Тэмпы, — гіронічна адзначыў другі ў адказ.

Разумеў цяжкасьць становішча і Аркадзь Поташ. Але на гэты раз ён не пашоў да начальніка будаўніцтва, ён не пашоў нават і да Крэйсьлера. Ён адчуваў, што пэўная частка работнікаў лічылі вінаватым у прарывах яго, і ён ня ведаў, якой думкі трымаецца начальнік. І Поташ пашоў у барак да комсамольцаў. Быў вечар, ужо адвечэрылі, толькі возьнікі (—сярод іх пераважная большасьць — дзяўчаты) пайшлі дагледзець коні, дзьве дэталі адзначалі вечар: ціхае конскае ірзаньне ля калодзежу, цёрпкі пах пылу і змораных целаў.

Хто сядзеў і курыў, а хто ляжаў на нарах, утаропіўшы ў змрок вочы.

— Добры вечар, хлопцы, — прывітаўся Поташ.

— Вечар як вечар, — адказаў нехта жартам.

Поташ закурыў таксама, сеў на нарах і запытаўся:

— Чаму вы акно не адчыніце? Дышаць-жа няма чым.

Нехта заварочаўся на нарах, і потым з глыбіні бараку пачуўся адказ:

— А ты адчыні, паспрабуй...

І сапраўды, чаму-б не адчыніць. Поташ падышоў да вакна і крануў раму, — яна не паддавалася. Тады ён перайшоў да наступнага: вакно не паддавалася таксама. Поташ адчуў, як прылілася да твару кроў.

— Ах, сволачы! — вылаяўся ў злосьці ён. — Пабудавалі от...

Барак грамыхнуў рогатам. І ўраз зьмянілася абстаноўка: ужо не маўчалі, а сыпалі жартамі, а нехта паспрабаваў быў увязаць рамы з міжнароднай політыкай. Поташ усёж-такі дайшоў свайго. Ён узяў кій, што стаяў у кутку для невядомай нікаму патрэбы, і выбіў дзьве шыбы: са свістам уварвалася ў барак сьвежае — воды палёў — паветра.

— Уначы халодна будзе, гэта шкодніцтва...

— Фанеркай заставіце, на мой адказ.

І потым ужо гаварылі пра іншае, пра работу. І тут хацелі сказаць усё, паскардзіцца, параіцца, парадзіць. Запалілі лампу, і мізэрнае сьвятло яе плямамі легла на падлогу і столь.

— Калі будзем рабіць кожны паасобку, карысьці мала будзе. Трэба бригады ствараць.

— І выклікаць адзін аднаго?
 — Так. На спаборніцтва выклікаць.
 — Вось чаму-б ня выклікаць нашым дзяўчатам Паўлаву арцель?
 — Макам сядуць!
 — Але памяркуйце самі. Калі будзем рабіць так, як дагэтуль, дык ня толькі ўдарнага мясячніка, а і ўсяго лета ня хопіць. І гаварылі да позьняга.

А назаўтра аформліліся брыгады камнябойцаў, падносчыкаў і вознікаў. Арганізаваліся яны па прынцыпу мясцоваму: комсамольцы пухавіцкія стварылі адну брыгаду, рымавіцкія—другую. А рэшта аб'ядналася ў брыгаду, якой далі назву „інтэрнацыянальнай“. Тут ужо ставілі на кон ня толькі гонар комсамольцаў, аб'яднаных у брыгады, а гонар цэлай комсамольскай ячэйкі, членамі якой яны былі.

Так увайшлі ў спаборніцтва ячэйкі.

Малевіч узяў на сябе канкрэтнае ажыццяўленне Крэйсьлевых проектаў. Цяпер Крэйсьлер прыяжджаў у кантору, гаварыў з дзесятнікам, падпісваў загады, а потым Малевіч расказваў яму пра ход будаўніцтва, яны часта спрачаліся, і ў гэтых спрэчках Крэйсьлер усё больш і больш разумеў, што перад ім ня проста студэнт-недавук, а інжынэр выключнай эрудыцыі, добры практык, і—што было асабліва цікавым—зусім новы тып спецыяліста.

І цяпер тое-ж самае думаў Крэйсьлер, слухаючы Малевіча, што нахіліўся над сталом і нядбайнымі лініямі рысаваў нейкі плян. Твар малевічаў Крэйсьлер ня бачыў, перад яго вачыма была залацістая капа валос, сонца—яно ішло праз дымнае паветра і таму было мутным—асвятляла гэтыя валасы, і Крэйсьлер бачыў, як гарыць на Малевічавай галаве, як прасьвечваецца кожны з валаскоў (і гэтая капа залацістых валасоў чамусьці выклікала неадхільна Лорыкаў вобраз).

— Не, вы памяркуйце добра, таварыш Крэйсьлер,—казаў Малевіч, тыкаючы алоўкам у аркушык паперы.—Калі салярыум пакінуць там, дзе мяркуеце вы, дык сходцы прыдзецца рабіць з таго пакою.

— Ну, і добра! якраз захоўваецца поўная сіметрыя. Ад гэтага выйграе профіль будынка,—пакочваючыся ў крэсьле, адказваў спакойна, добра разумеючы тое, чаго хацеў.

На залацістым Малевічавым твары нарадзілася ўсьмешка, і Крэйсьлеру здалася, што бліснулі пры гэтым яшчэ зырчэй Малевічавы валасы.

— Я не настойваю, таварыш Крэйсьлер. Я толькі прапаную аднесці салярыум крышку ў правы бок і зрабіць выхад на яго з лесвічнай пляцоўкі на трэцім паверсе.

— Не разумею. Чаго вы гэтым дасягаеце? Псуеце толькі архітэктурную строгасць і стыль будынку.

— Наадварот. Я вызваляю пакой ад лесьвіцы. Вялікі лішні пакой. У ім можна вайсковы габінэт арганізаваць.

— Вайсковы габінэт на другім паверсе, пакой 34,—усміхнуўся Крэйсьлер.

— Ну, дык габінэт санітарыі і гігіены.

— На гэта ёсць бальніца.

— Але-ж вы ня прымуіце рабочых хадзіць у бальніцу,—спрачаўся Малевіч.—Вы разумееце? Лішні пакой!

Крэйсьлеру нарэшце абрыдзела гаворка. Іх было ў апошнія часы дужа шмат. Вось зусім нядаўна яны паспрачаліся былі аб тым, ці патрэбны ля ўваходу калюмны, ці не. Малевіч быў супроць іх:—„Вы разрушылі манастыр, а прычандалье гэтае цыркоўнае за вушы прыцягнулі да вашай пабудовы. Дзе-ж тут лёгіка? І Крэйсьлер пачаў блытацца ва ўласных-жа словах, ва ўласных-жа адчуваннях. І сапраўды—дзе тут была лёгіка?

Зноў Крэйсьлераў розум быў заняты сумненнямі, зноў у Крэйсьлеравай істоце паўставаў пратэст мастака, і гэты мастак быў бязьлітасным, нібы Мэфістофэль. Гэты нутраны Мэфістофэль шаптаў—падначваў, каламуціў:

— Крэйсьлер, Крэйсьлер! Дзе лёгіка? Дзе-ж лёгіка, стары небарака? Ты зруйнаваў манастыр дынамітам і рукамі рабочых, і на месцы яго будуеш соцыялістычны горад для гэтых рабочых. Со-цы-я-лі-сты-чны! Ты ўслухайся ў гучаньне гэтага слова. Услухайся і правер, як гучыць гэтае слова ў тваёй душы...

— Адыйдзі,—абуралася Крэйсьлерава другое „я“.—Адыйдзі. Я будую дамы рабочага пасёлку, клуб і больніцу. Вось і ўсё. Я будаваў шмат іх на сваім вяку... Вось, помню, для княгіні Радзівіл... Ну, хіба рабочыя лепшыя за княгіню Радзівіл?

А пераапануты Вэльзэвул, Мэфістофэль, дробненька-дробненька рагатаў, выскаляючыся.

— Ты—стары небарака! Не спрачайся ніколі са студэнтам Малевічам. Ён сын сваёй клясы. А ты перажыў сваю клясу, перажыў сваё пакаленьне. Ты навязваеш сябе новаму пакаленьню. Ну, хіба калюмны—гэта ня сымбаль тваёй старасьці, твайго навізвання!

— Але я—мастак. Разумееш, чорт! Я—мастак! Хіба Рафаэль ці Растрэльлі ўжо забыты?

— Хо-хо-хо! Крэйсьлер, Крэйсьлер! Ты павінен зразумець Малевіча. Яму патрэбны лішні пакой. Ды не ў пакоі-ж справа, стары мілы небарака. Пакой—вялікі, лішні пакой, у якім будзе хадзіць сонца—гэта-ж сымбаль. А калюмны ля ўваходу? Ад іх даўгія цені палягуць на зямлю, на тваё-ж мастацкае тварэньне.

— Але я мастак! І я хочу! Я маю права хацець,—апоніраваў Фаўст-Крэйсьлер.

І тут зноў прыходзіла блытаніна, зноў вар'яваўся вэльзэвул, зноў зьбіраліся на Крэйсслеравым твары зморшчынкі.

— Вы падумайце, колькі лішняга цэманту і цэглы на гэтыя калюмны патрэбна? Навошта гэта ўсё? Мы дужа бедныя, нам трэба эканоміць.

Гэта гаварыў ужо ня Мэфістофэль, а залацісты вясёлы Малевіч.

— Ах, рабіце, як хочаце,—казаў нарэшце Крэйсслер.—Я змарыўся.

І ён бачыў, як трывожна глядзеў на яго Малевіч, як лёгка чырвань бралася па ягоным твары.

— Адпачыць трэба вам... Скора, скоро адпачнём,—і ў Малевічавым голасе чулася ледзь улоўная—жаночая нейкая—пяшчота.

Так драбніцу за драбніцай здаваў ён сваё Малевічу.

Ўвечары, кладучыся спаць, ён да болю выразна адчуваў нейкі жах, і было праз ўсю ноч гэткае прадчуваньне, быццам вось-вось нешта лавінна здарыцца з ім—раптоўнае і страшное.

Ён ведаў, што пабудова клюбу канчаецца, што ўзводзіцца ўжо корпус бальніцы, што закончваецца кладка трэцяга паверху інтэрнату № 1. Ён гэта ведаў, і, калі раней ён езьдзіў сам на будаўніцтва, цяпер ён гэтага не рабіў. Ён баяўся. Цяжкое прадчуваньне авалодала ўсёй ягонай істотай. Усё часьцей і часьцей ён шукаў бяздум'я, а гэтае салодкае бяздум'е было ў Лорыкавым крэсьле, было тады, калі чуў грудное контральто Лорыкавага голасу.

І ён хадзіў да яе. Хадзіў усё часьцей і часьцей. І вось ужо былі ў галаве гэткія трывожныя думкі: ну, што-б было, калі-б Лорык ня было тут? Былі думкі трывожныя, яны патрабавалі на гэтае запытаньне адказу, але адказу ня было, бо ён ня ведаў—было гэта каханьнем, ці не.

— Я заўтра прыду, Лорык... Паедзем ў тэатр,—сказаў ён, устаючы з крэсла.

— Мяне ня будзе ўвечары,—адказала яна.—Нам прыдзецца тэатр адкласьці.

Ён узняў шырокія свае бровы і зірнуў на яе, у позірку было недаўменьне.

— А дзе вы будзеце?

Лорык маўчала. Яна царабіла рукой край сурвэткі. Чырвань была на яе твары. І Крэйсслерава недаўменьне нарадзіла трывогу.

— Прабачце, Лорык... Дзе вы будзеце?

І вось яна сарвалася з месца (нібы вецер пагнаў лісток), хуценька-хуценька захадзіла па пакоі. Яна нэрвалавалася.

— Што я яму? Хатняя работніца, ці што? Я гэтага ня хочу, Крэйсслер, разумеете—ня хочу... Праз цэлыя дні ён носіцца са сваёй электростанцыяй, са сваёй ячэйкай, са сваімі брыгадамі...

Прыдзе да хаты, наваліцца з ботамі на ложка і адразу засынае... А я? Я павінна за Борыкам даглядаць, шкарпэткі можа яму мыць?

Крэйсьеру зрабіліся няёмка. Калі здаралася яму заглядаць у чужое сямейнае жыццё, дык заўсёды было гэтае адчуванне, нібы прымушаюць яго корпацца ў бруднай бялізны. Крэйсьер сказаў:

— Даруйце, Лорык, але...

— Не, не, вы мой прыяцель,—хвалявалася яна,—і я прашу выслухаць. Мне абрыдзела гэта ўсё. Я хочу жыць цікавым поўнакроўным жыццём. Я маладая, зразумеце—маладая!

— А я? А мае адносіны да вас?—раптам запытаўся ён, і сам спужаўся свайго запытаньня.

— Ах, Эдзі!—яна халодна зарагатала.—Вы што? вы мяне, можа, любіце? Дык і Макс мяне любіць... Я ня гэтага хочу, зусім ня гэтага.—Яна памаўчала і ў хваляваньні правяла рукой па валасох.—Ды вось толькі... вы любіце абодвы мяне, між іншым, неяк у выходныя дні. А на першым пляне электрастанцыя і, калі хочаце, нават... вось гэтае крэсла.

А я гэтага ня хочу... Я ня хочу саборнічаць з крэслам... з электрастанцыяй. Зразумеце, Эдзі? Ня хочу!..

Ён стаяў і маўчаў. Твар ягоны зрабіўся шэрым, і яна ўбачыла раптоўна, які ён стары ўжо.

— Ну?—слаба падаў ён голас.

— Ну і ну!—Яна была бязьлітаснай.—Я іду працаваць у камбінацкую бібліятэку, мне Малевіч прапанаваў ісьці. Прасіў мяне,—паправіла яна.

Стары і знясілены стаяў перад ёю Крэйсьер. І кінулася ёй у вочы жаўцізна даўгіх Крэйсьеравых пальцаў, і гэтакая-ж жаўцізна праступіла на твары. І тут яна адчула, што яго шкада, яна зразумела, што ўсяго гэтага гаварыць ня трэба было,—неяк-бы абышлося. І вось раптоўна прышло ёй у галаву параўнаньне: як прыехалі яны сюды, яна хадзіла глядзець монастыр, і там уразіла яе адна каплічка, ля самага ўваходу. Каплічка гэтая была стромкай, пагорбленай. Стаяла каплічка, пакрыўджаная вятрамі і гадамі, і вось гэтак-жа стаяў цяпер перад ёю Крэйсьер. І вось помніць яна яшчэ... у Маскве... нездалёк ад храма Хрыста-спасіцеля стаіць цэркаўка,—„Нечаяннай радостью“ завуць яе,—стаіць цэркаўка зграбнай бабулькай, зграбнай станам, а не абліччам.

І Крэйсьер быў падобны да монастырскай каплічкі, да „Нечаяннай радості“.

Шкада яго, але што можа быць горш, абразьлівей за гэтае пачуцьце! Шкада яго. Ну, і дужа добра, яна можа шкадаваць чалавека гэтага, але разам з гэтым любіць яго—яна ня можа і ня хоча, і ніколі гэтага ня будзе.

— Адкладзеце вашу гэтую бібліотэку... Паедзем у тэатр.

Што гэта настойлівасць? Ён, здаецца, памыляецца. Ён, напэўна, думае, што з часу былых сустрэч яна не змянілася. Ах, вось як! Ён лічыць і цяпер яе дзяўчынкай і яе жыццё прымае за тэнісную ракетку, якую можна адкласці ў бок. Сьмешны, старэнькі Крэйсьлер!.. Вы памыляецеся, родны дзядуня. Эх-ха-ха! Вы думаеце, што гадзіннікі ўсяго сьвету спыніліся з часу вашага фіяска? Эх-ха-ха, архітэктар Крэйсьлер!

— Не, я не магу... Я ўмовілася з Малевічам, і ён вядзе перагаворы ў рабачкоме.

І вось: „Всё это было, было, было, свершился дний круговорот. Какая ложь, какая сила тебя, прошедшее, вернет?“ Ах, поэт Александр Блок! Чаму вы прыходзіце тады, калі—на сэрцы скруха? Чаму ў юнацтве, калі гора якое, вас не ўспамінаюць зусім? Чаму вы прыходзіце тады, калі скроні пасівелі, калі жаўцізна спрэс аблівае твар? Ну, няхай сабе... „старуха-нищая клюкою... труп спокойный шевельнет...“ Ну, што з гэтага? Ну, і ляжалі-б сабе, аблашчаныя сьцюжай і вятрам, на ўзбярэжжы Нявы... Дык навошта непакоіць маіх герояў, навошта і на мяне навываць мэлянхолію? Мяне вы не пераканаеце, не заваюеце. Мэлянхолію пакінем поэтам і блазнам... Ці... чакайце! Ваша „душа“ пераклікаецца з „душой“ архітэктара Крэйсьлера? Ах, так, я і забыў... Карлік прыпыніў гадзіннік... Па-за гадзінамі і эпохамі вы хацелі будаваць сьнегавыя палацы... Вы забыліся: прыгрэе сонца—і сьнегавыя вашыя палацы знікнуць. Трэба было будаваць іх са шкла, жалеза і бэтона, бедны поэт!

І тут я бадай згодзен: вы—састарыліся, і мой герой—таксама. Тут ёсьць грам праўды. Вось бачыце, як ён стаіць—сухі, пагорблены, пасівелы, з жаўцізнай на твары. Ён маўчыць. Ён, мабыць, успомніў вашыя эпітафіі. Ён ваш аднагодка бадай што...

Сьнегавыя палацы... Шкло, бэтон, цэгла, жалеза... „Нам трэба экономіць, мы бедныя“... Эх, ха-ха-а, Александр Блок... Ці.. выбачайце... Эдуард Крэйсьлер... Эх-ха-ха!

(Канец будзе)

Агністы шлях

Стары Нэах выцер зашмальцаваным рукавом буйную сьлязу з правага вока, падышоў да сумна пазіраўшай на яго дачкі Соні і сказаў:

— Нічога добрага тут, напэўна, ня будзе; табе, дачушка мая, трэба будзе рушыцца ў людзі. Ведаеш, бацька твой стары, яму засталася пражыць богам лічаныя дні. Матка твая ўжо чакае мяне на могільніку. Беднасьць нас ніколі не пакідала. Што за сэнс з таго, што сядзіш дома? Няўжо-ж табе—зьвекаваць на гародзе, на якіх небудзь 20 пудоў бульбы? Гэта ўжо зможа зрабіць твая малодшая сястра—Рохля. А табе трэба пайсьці ў горад. Заедзеш да майго брата Шолама, ён добры чалавек, не пакрыўдзіць. А то ведаеш, што значыць ў сям'і лішні рот...

Стары Нэах абняў Соню, прыхіліў да яе пляча сваю галаву і ціха заплакаў. Ня ўстрымалася і Соня. Яе ледзь чутныя ўсхліпваньні пакрыху ўзрасталі, і, здавалася, ня стрымаецца наляцеўшае морскай хваляй гора: вовь-вось прарвецца, і яна заплача наўзрыд у голас.

Соня і сама бачыла, як б'ецца яе бацька ў ланцугох нядолі на капеечных шавецкіх латках, ніколі не выпускаючы з мазалістых рук шыла. Але ён ніяк ня мог залатаць, зашыць нядолю. Яна, як скрозь прадзіраўлены бот, выглядвала, ляжала скнараю на чэрстым акрайцы хлеба, у лахманах сукенкі, на гарбу Соні і сівізньне яе бацькі.

Трэба рушыцца ў горад, у страшэнны, загадкавы горад! Яна рыхтавала сябе да гэтага, нават клунак сабрала. А ўсё-ж такі плакала, бо адчувала цяжар бацькі. Ёй здавалася, што гэта ён сьлязьмі пераліў на яе дрыготныя плечы цяжар нядолі і пусьціў адну ў невядомую, жахлівую дарогу.

Соня плакала... Можа аплаквала яна сваё ранейшае гора, разьвітвалася з ім, але сьлёзы цяжкі буйныя і цёплыя.

— Ну, дачка, з ранку зьбірайся ў дарогу,—ведай, што я табе ня вораг!—Нэах адварнуўся і выйшаў на двор.

Прыбегла ўзрадаваная Рохля. Соня зірнула на яе. Твар быў бледны. Чыстая, заплатаная кашуля нязграбна вісела на схудалых Рохліных плячох.

— Дзіця яшчэ,—падумала Соня,—толькі дванаццаты год! Не-барака,—яна зусім мала ведае сваю маці: чатырохгадоваю

Рохля праваджала яе на могілкі... І тады, як і сёння, бестурботна бегала і сьмяялася. Я ёй увесь час была за маці, а зараз яна будзе сама гаспадыня... Бедная Рохля!

Соня падбегла да яе, схпіла і, шчыльна прытуліўшыся да сястры, заплакала. А Рохля стаяла спужаная і ня ведала, ці плакаць трэба, ці сьмяяцца. Крыху супакоіўшыся, яна ласкавым дзіцячым голасам запыталася:

— Сонечка, чаго ты?...

— Вось, пакідаю цябе... Еду ў горад.

— Да дзядзькі Шолама?..

— Так.

— Прывязі мне адтуль цацкі!

— Добра, добра, прывязу, мая любая...

— Толькі ня конікаў! У Бовы ёсьць конік—ня прыгожы ён. Фу!

— Ладна, коніка ня куплю. Ідзі, пакуль што, погуляй...

Рохля зноў узрадаваная пабегла на двор, да сябровак, каб пахваліцца там падарожжам сястры і перспектывамі на цацкі.

Застаўшыся адна, Соня паволі агледзела хату, нібы ўняршыню яе бачыла.

Яе радаваў чысты, як люстра, пакой, утульнасьць. На падвакеньніку Соня заўважыла падсьвечнікі, і ей шкада зрабілася шабасовых сьвечак...

Бацька, гаруючы ўсе дні, адзіны раз у тыдзень—у пятніцу ўвечары—атрахаў з сябе ўсе турботы, сьпяваў і сьмяяўся. Які цудоўны гэты вечар! Здаецца, забываеш на ўсё! Лёгка і радасна ў хаце. Заходзяць суседзі, бацька іншы раз грае на скрыпцы. У пятніцу ўвечары ўсё мастэчка, нібы па сыгналу, апранаецца ў нейкую ўрачыстую цішу. Для каго-ж бацька будзе зараз сьпяваць?

— Я пайду, падумала Соня,—і са мною пойдзе гэтая навеяная традыцыямі ўтульнасьць. Будзе сумаваць стары, будзе пакутаваць Рохля...

Ледзь узняўся золак, Соня, прыладзіўшы ямчэй на плечы клумак, выйшла. Яна ў апошні раз зірнула на пахіленую хатку, гразкі дворык, на скрыпучы, зацьвіўшы вочап і рашуча накіравалася да бальшака.

Яшчэ было цемнавата. Толькі воддаль, на цёмным вырысе неба, нараджалася чырвоная пляма. Ледзь ніжэй, захутаны белай посьцілкай, раскінуўся далёкі горад. Ён вабіў да сябе нязьлічанымі агнямі, дымам доўгіх комінаў, нязвычайнасьцю людзкіх узаемаадносін...

Яна ішла. І першыя ласкавыя праменьні сонца, зьмяшаўшыся з пучкамі агню, раскінуліся на шляху, і таму здавалася, што ўвесь ён агністы.

Соня паправіла клумак і хутчэй, бадзёрым крокам накіравалася да гораду.

Горад сустрэў яе камяніцамі, ранічнымі гудкамі заводаў, паскоранай хадой дзесяткаў і соцен людзей.

Соня прыйшла у цэх аднаго з заводаў у чыстай, хаця і заплатанай сукенцы, з дзвюма доўгімі косамі, прайшла яго нацянькі, трапіла да майстра Сыцёпы Філоўскага і падала яму маленькую пісульку:

Прашу вызначыць Гімельштэйн Соні працу па
вашаму ўгледжаньню.

Заг. О. Т. Э, камбінату. *Вераб'ёў*

Сыцёпа зьмерыў Соню вокам з галавы да ног, застанавіўся на яе худым твары, зазірнуў у чорныя, спалоханыя вочы, потым адварнуўся, прамерыў заклапочаным зрокам цэх і, крануўшы яе за рукаў, сказаў:

— Хадзем!..

Яны застанавіліся каля канцарэзкі № 5.

— Тут зможаш працаваць?

Соня, спужаўшыся ўсёй гэтай нязвычайнай абстаноўкі, бездапаможным поглядам дала зразумець, што яна і сама ня ведае..

— Мне усё роўна, нарэшце, вырвалася ў яе: абы працаваць.

— Ну, дык застанься тут!

Соня агледзела столік і запыталася:

— Што-ж мне рабіць?

— Будзеш гэтыя дошкі, што ідуць на стругальным, на паталочных шчыты перарэзваць. Вось на такую даўжыню—Сыцёпа адмерыў на століку 950 см і падкрэсьліў іх сіняй крэйдай. Потым уключыў матор, падклаў выструганую дошку і хуткай, блішчатай пілоў зьлёгка правёў па дошцы. Тая задрыжэла, нібы скорчылася ад болю, і адвалілася.

— Вось так трэба рэзаць. Але асьцярожна, рукі не парэж!

Першыя рухі вышлі ў Соні нязграбныя;—піла дрыжэла ў руках, дошка перасоўвалася за мерку і кавалкі—шчыты выходзілі даўжэйшымі чым трэба, але пакрыху яна прызвычалася, і праца пайшла нават добра.

У Соні ад маруднае працы над бульбаю напластавалася многа дужасьці ў цягліцах. Прасякнутая токам піла абудзіла яе. Чакаючы дошак, яна бачыла, як стары стругальшчык Антош упускаў паміж нажоў дошку, ладонню пяшчотна лашчыў яе, праводзіў замілаваныні вачыма, нібы угаварваў паўзьці пад бязьлітасныя нажы. Аварштат яго блішчэў, што люстра, або яе маленькая каморка.

Потым дошку падавалі на канцарэзку, тая перарэзвала яе, і электра-вазок, прагна праглынуўшы яе, кудысьці далёка адводзіў кавалкі.

Аднаго разу, калі Соня адварнулася, каб адкінуць парэзаныя дошкі, яна заўважыла на сьцяне вялікі плакат. Чорная, тлустая

страла ляцела ўніз, да ападаўшых домікаў; вось яна застанавілася на дзвюх хатах і застыла нярухома.

— Што гэта за малюнак? запыталася Соня ў сваёй памочніцы Стасі.

— Гэта на конт прарыву,—і, крыху памаўчаўшы, нібы падбіраючы словы, дадала:

— Хэ! Выдумалі дюдзі: прарыў! Камусьці пажадалася, ведаеш, каб мы чатыры дамы ўдзень выпускалі, а выпускаем два, вось табе і прарыў... Сёння, Кажуць, сход адбудзецца; з Донбасу шахцёр прыехаў.

— Сход? І ўсе могуць пайсьці?

— Ну, зразумела! У нас на сходы ўсіх гоняць!

— Гоняць? здзівілася Соня: як гэта, прымусова?

Памочніца Стася адчула сябе крыху ніякавата—і „растлумачыла“:

— Як табе сказаць? Вось, калі ня пойдзеш, дык на чорную дошку павесяць, гэтак усё роўна—што гоняць. Каму гэта ахвота сядзець на чорнай дошцы?

Паглядзеўшы на канцарэзку, якая накладала ўжо тымчасам шмат дошак, яна, цяжка ўздыхнуўшы, села на вагонцы і сказала:

— Ах, каб ня чорная дошка, бачылі-б мяне на сходах! Анці-рэс мне вялікі... А то вось хадзі, да сядзі там, як набраўшы мякіны ў рот!

Стася ўстала і, злосна плюнуўшы, пачала зноў накладаць на столік дошкі.

Соня рэзала, і нешта мутнае ўваходзіла ёй у голаў ад Стасіных разважанняў: ці так гэта? І яна парашыла абавязкова ўсё-такі пайсьці на сход.

Падышоў Сыцёпа, каб праверыць разьмер шчытоў. Гэта былі самыя хвалюючыя хвіліны для Соні. Нешта сьціскала паветра ў грудзёх, і язык цяжка-цяжка варочаўся ў роце, нібы прыкаваны ланцугамі.

— Напэўна зноў ня так!

Сыцёпа зьмерыў шчыты і сказаў:—Сёння у нас профэсійны сход, ты прыходзь так сама.

— Добра, буду...

* * *

Выступаў шахцёр.

Ён быў з сябе вышэй сярэдняга росту, з цьмяным зямлістым аднялёгкае працы тварам. Уся яго постаць мела рашучы, напружаны выгляд.

Ён занёс мускулістую руку сваю над сходам, выпрастаўся і пачаў прамову.

Усе змоўклі. Соня з раптоўна вырасшай на твары зацікаўленасьцю наглядала за ім.

А той казаў: Таварышы,—вы нам гатуеце дамы для жылья Але дрэнна гатуеце! Мы пасья цяжкай працы ў падзямельлі вымушаны пайсьці на адпачынак у брудны, халодны барак. Ты адпачываеш, а са сьцен вада хлюпае, зьнізу вецер дзьме. Гэта дрэнна адбываецца на нашай вытворчасьці.

...Вугаль—гэтую чорную кроў, якая разьліваецца па трубках катла, нібы па аграмаднаму сэрцу, і рухае паравікі, лёкаматывы, распальвае домны,—вугаль—гэтае чорнае золата—мы не дадаем. І ў кожнай не дададзенай краіне тоне вугалю вы маеце сваю долю віны...

Паравозы гудуць, завадзкія катлы просяць свайго „хлеба“; мы-ж яго ня можам даць, каб хапіла. А вы працуеце марудна, павольна, замест чатырох дамоў у дзень даеце два.

— Ад імя рабочых Донбасу,—гаварыў далей шахцёр,—вочы яго загараліся і блішчэлі—заклікаю вас з большавіцкай энэргіяй узяцца за працу. Бо мы-ж адна вялікая сям'я, у нас ува ўсіх адна вялікая справа. Кожны выпрацаваны стандартны дом дае палягчэньне нашай цяжкай працы, павялічэньне выхаду вугалю, Дазвольце запэўніць донбасаўцаў, што заданьне ў чатыры дамы ў дзень вы з гонарам выканаеце!

Апошнія словы прамоўцы былі падхоплены гучнымі воплескамі. Сход, быццам пры фотоздымку ўспыхнуў магніем, і зноў пагас. Чырвань прабягала па твары. Мэрам новы, незнаёмы рабочы з Донбасу, сваёй дужай рукой, што занёс над сходам, прыпадняў заслону, паказаў, у якім балоце апынулася прадпрыемства і засароміў прысутных.

— „Мы-ж адна вялікая сям'я, у нас—адна вялікая справа“—вісела дакорам на сходзе.

— „Мы жывём у халодных і брудных бараках, а вы даяце ўсяго па два дамы ў дзень...“

„Сорам, вялікі сорам для нас“—вось што можна было прачытаць на большасьці твараў рабочых. Нават Соня, якая толькі што, здаецца, прыйшла, адчувала, што ў нечым вінна, хаця ня ведала дасканала, у чым. Яна падняла голаў і сустрэлася поглядам са Стасяй. Тая злёгка пачырванела і моўчкі зноў апусьціла голаў, быццам саромілася ранейшых сваіх словаў пра сход. Соня паглядзела ў другі бок, у прэзыдыум, дзе быў Сыцёна: той сядзеў з апушчанай галавой, зьвёўшы разам бровы; і думаў.

Цішу, на час апанаваўшую сходам, перарваў стары Антось, сакратар парт'яэйкі. Ён устаў з-за столу прэзыдыуму, падыйшоў да трыбуны і, агледзеўшы залю, загаварыў.

Шмат гаварыў Антось. Ён спрактыкаваным, старым вокам здолеў улавіць галоўныя непаладкі ў цэху. Ягонныя прапановы мільгацелі перад сходам сьветлымі, прамяністымі сьцежкамі, якімі можна выйсьці з прарыву. Словы Антося сустракалі спа-

чуванье і пакрыху, замест сораму, на тварах вырастала рашучасьць, падобна да рашучасьці шахцёра.

Людзкая рэчка, якая звычайна ляніва і сонна насіла свае хвалі, ператварылася ў 10-бальны шторм. Яна пенілася, выпірала з берагоў і пагражала затапіць усіх тых, хто яшчэ хацеў плысьці па старому шляху.

Выступіў і Сыцёпа Фінлоўскі.

І тады Соня мімавольна наастаражылася, нешта раптам кальнула ўнутры...

— Трэба, таварышы, — сказаў Сыцёпа, — пачаць ліквідаваць ураўнілаўкі. Ня ўсё ў нас — у абозе. Не! Бярыце прыклад хоць-бы з Антося: ён, як наш партыйны кіраўнік, паказвае сапраўдныя ўзоры бальшавіцкай работы. Замест 150 мэтраў па норме выстругвае 160-170 мэтраў. Ягоны варштат стаіць у зьмену 15 хвілін, замест 45 хвілін па норме.

Ёсьць на канцарэзцы №5 новая работніца, Гімельштэйн, яна, вось толькі тыдзень як працуе, а паглядзеце — перавыконвае ўжо свой прамфінплян. А побач працуе Стася Гэліна і выконвае 50-60 проц. пляну. У нас яшчэ ёсьць і рвачы, і гультай. Мы ня атачылі іх ганьбай, як належыць. Як сакратар камсамольскай лчэйкі даводжу да ведама, што ў адказ на заклік таварыша з Донбасу мы тут, на сходзе, зарганізавалі ўдарную камсамольскую брыгаду па скалотцы вялікіх глухіх шчытоў.

Позна прышла Соня са сходу. Але прышла ўся ўзрушаная новымі для яе і цікавымі здарэньнямі...

Сход ёй паслужыў школай, самай цікавай школай, дзе кожны вытворца сам гаворыць, расказвае аб сваім змаганьні за прамфінплян, аб сваіх перамогах і паражэньнях.

У далёкім Шчадрыне яна амаль ня чула пра заводы, калі ні калі абьякава слухала яна ад прыезджых усякія апавяданьні, якія ня выклікалі ніякай цікавасьці. А зараз перад ёю вырас вялікі, складаны цэх, новае жыцьцё, шмат новых людзей, таемныя машыны, шахцёр, Антось, Сыцёпа...

Чаму гэта Сыцёпа хваліў яе на сходзе, яна-ж яшчэ ня ведае і нормаў?!.. Прайшла вось у цэх працаваць, і працуе, як калісь у сябе на гародзе.

Ужо золак мутнай пеляной заслаў ёй вочы і падараваў смачны, бястурботны сон.

* * *

Гістарычны сход надаў Соні яшчэ больш ахвоты працаваць. Яна з кожным днём становілася рухавейшая. Дошкі толькі мільгалі на століку, вагонкі браклі цэлымі радкамі. Апошнія дні Соня ўжо сама лічыла сваю выпрацоўку. Чатырнаццаць вагонак-норма, — але вось поўная пятнаццатая — і за 20 хвілін працы!

— Давай, Стася, шаснаццатую напоўнім!

Стася з таго дня, калі разам з усімі чырванела на сходзе ад дакораў шахцёра, стала больш маўклівай і вельмі старанна працавала.

— Давай, ты толькі рэж, запасу дай, за мной спынення ня будзе!

А наўкол ліхаманкава мітусяцца людзі, піла што сэкундна пішчыць, і падаюць дрэўкі. Толькі па вагонцы бачна, як шпарка яна расьце. Шмат зайздросных вачэй праваджае спрытныя рукі маладых работніц.

Сьцёпа стаяў адзін, зацурованы, потым паклікаў Антосю, і абодвы стаялі, нібы аслупянелыя, у зьдзіўленьні і радасьці.

Гэта было сапраўды мастацтва ў вытворчасці!

Прагудзеў гудок—выключылі маторы. Варштаты і пілы разьвіталіся зараўлі і змоўклі. Соня выцерла з твару пот, што ліўся роўненькім раўчуком, цяжка перавяла дух і павярнулася ў бок вагонкі. Шаснаццатая была завалена. Яна падбегла да Стасі, ухавіла яе за рукі і абедзьве задаволены ўсьміхнуліся.

— Ну, дык як, Стася, рабатулі?

— Так! сёньня і я задаволены. Ты ведаеш, Соня, з таго часу, як я слухала шахцёра, дык і пакою няма. Вось, рупіць і рупіць, нешта гоніць у цэх да канцарэзкі... Эх, каб сюды зараз таго шахцёра, хай бы пабачыў!

Іх перарваў Сьцёпа.

— Ну, дзяўчаткі, віншую, малайчыны! Мы вас заўтра на самалёт пасадзім. Ведаеце, колькі зарабілі сёньня? Ты Соня, два дзевяноста, на 40 кап. болей, а ты, Стася,—два шэсьцьдзесяць, на 32 кап. болей!

— Каб кожны дзень так...

— Дык гэта-ж ад вас саміх залежыць...

Калі адышоў Сьцёпа, падбегла расчырванелая ад хуткай хады Вальчына, з транспартнай брыгады, з лаянкай:

— Табе тут добра навальваць, а мне цяпер на, вывозь?— і, падбіраючы дошкі з падлогі, яна дадала:

— Думаеш, ня ведаем, чаго так разагналася? Ведаем, галубачка! Але нічога ня выйдзе, не пакахае Сьцёпа! Здалася ты яму...

Соня чырванела, злосьць мімаволі брала яе.

— Дурніца ты, навошта ўплятаеш Сьцёпку? прычым тут ён? На чатыры дамы чатырнаццаць вагонак, а я хачу даць на пяць—шаснаццаць вагонак; чула-ж, што казаў шахцёр?

— Не апраўдвайся, павіртуха!—ня сунімалася Вольчына, ня круціся дарэмна! Ня возьме Сьцёпка! Патрэбна—ты яму, такая красуня! Вось ўчора ён з Галькай хадзіў...

— Ды ідзі ты ад мяне да чорта, не дзеля Сьцёпы я дошкі і эжу, яму дамы не патрэбны! Гэта ты выдумляеці, каб адбіць ахвоту ў мяне ад пяці дамоў, дык ня ўдасца!

— Ну, калі так—працаваць з табою я ня стану!

— Бяда вялікая, другіх знойдзем...

Воддаль паказаўся Сыцёпа. Абедзьве змоўклі і разышліся.

Раніцой, калі прышлі ў цэх, Соня заўважыла, што шмат рабочых гуртуюцца вакол дошкі тэмпаў. Яна падыйшла таксама і ўбачыла сябе са Стасяй на „самалёце“. Волчына „за астаўленьне запасу“ сядзела верхам на „чарапасе“, ля якой стаяў дзядзя, нахштальт славутага Паташона, з вялікай дубешкай у руцэ, і падганяў...

Навакол рагаталі. Волчына, убачыўшы гэта, уся скалатнулася, забегала, потым пачала нешта моўчкі плянаваць. Яна імкнулася толькі ня сустрэцца ні з кім поглядам.

Няпрыкметна Волчына падыйшла потым да вагонкі, нават ня чакаючы сьвістка, і пачала накладваць шчыты. Соня са Стасяй пераглянуліся і пайшлі мазаць канцарэзку.

Калі прагудзеў на полудзень гудок, Волчына пачакала, пакуль усе пайшлі ў сталоўку, выцягнула з-пад вагонкі цьвік і загнала яго ў торц дошкі, якая ляжала, гатовая для перарэзкі.

„Вось табе зараз будзе 16 вагонак, будуць 5 дамоў і самалёт! Ад работы і конідохнуць. Няма куды сыпяшацца, я яшчэ маладая дзеўка“, — падумала Волчына і, агледзеўшыся ва ўсе бакі, пабегла ў сталоўку.

Соня, прышоўшы з абеду, паклікала Стасю:

— Ну, Стася, будзем паўчарайшым?..

— Давай, ты-ж ведаеш, я не адстану.

Соня ўзяла дошку за торц. Нешта царапнула яе за руку. Кропелька крыві паказалася на сярэднім пальцы. Яна пагледзела і, зьбялеўшы ад нечаканасьці, кінула канцарэзку, каб пабегчы да Сыцёпы.

Узьняўся лямант. Сыцёпа выцягнуў цьвік і кінуў зьбянтэжаны позірк навакол. Позірк упаў на Волчыну і спыніўся. Тая сядзела спалоханая і ня ведала, куды дзець свае рукі. Яны здаваліся ей доўгімі-доўгімі, і не знаходзілася ім месца...

— Гэта толькі што загнаны цьвік!, крычаў Сыцёпа, — бо стругальным яго парэзалі-бі!

Ён стаяў, увесь чырвоны ад злосьці. Потым паглядзеў зноў на Волчыну і ўспомніў пра чарапаху.

— Гэта ты, грамадзянчка, га?

Сыцёпа сьціснуў кулак, а Волчына сядзела, з панікнёнай галавой, уся чырвоная, і тупа гладзела на падлогу.

— Ты?

— Нічога я ня ведаю...

Падбегла прыбіральніца Дарашэнка.

— Я ў час полудню заўважыла, як Волчына тут круцілася ля канцарэзкі, і здзівілася, што яна тут робіць, калі ўсе ў сталоўцы, але нічога не падумала.

— А, дык гэта такі ты?

Волчына, прыпергая да сьценкі, прамарматала.

Ну, я! Ну! Будзеце на далей ведаць, як за вагонкі саджаць мяне на чарапаху, сьмешкі з мяне строіць...

— Вы працуйце,—зьявруўся Сыцёпа да сабраўшыхся,—а мы ўжо самі справімся з гэтай гадзінай.

Праз паўгадзіны на сьценц і зьявіўся плякат:

Сёння, пасля працы, адбудзеца экстраны сход
рабочых з повалу шкодніцтва лачкі гандляра-
Волчынай Мані, будзе прысутнічаць прадстаўнік
данбасаўскіх рабочых т. Луцэнко.

Профцэх-бюро.

* * *

А Сыцёпа сапраўды пачаў запаланяць Соніна жыццё. Ён прыгожы малады хлопец, 22-х год, і ўжо майстра цэху! З першых-жа дзён, калі Сыцёпа падыходзіў правяраць разьмер дошак, Соня дзівілася яго прыгожаму целаскладу, сьвѣжасьці. Залацістыя кудры яго так прывабна выпаўзалі з-пад кэпі, і галоўнае—ён такі чулы. Соня выбрала, што тут асьмяюць яе нязграбнасьць, забітасьць, а выйшла наадварот. Нават Сыцёпа, майстра, вельмі чула да яе адносіўся. Ён ніколі залішне не ганарыўся сваёй пасадай, уважліва выслухоўваў і падаваў разумныя ўказаньні.

Сыцёпа славіўся на заводзе яшчэ адным: ён мог неяк гутарыць з машынамі. Усім сваім нутром ён іх разумеў, ведаў, чым і калі хварэюць варштаты. Сыцёпа мог стаяць дзе-небудзь у кутку, заняты складанай працай, але калі аслабне дзе-небудзь пас, ці патупіцца нож, піла, ці падагрэецца падшыпнік, Сыцёпа там. Ён спыніць варштат і дапаможа станкавому.

Соня часта з замілаваньнем пазірала на Сыцёпу. Ён ёй вельмі падабаўся, але яна ніколі не дапускала думкі, каб яго пакахаць. Ён-жа „гой-“, а яна яўрэйка: як гэта можна? На мястэчку-ж яе ўсе засьмяюць. Будуць шаптацца і тыкаць пальцамі, а самі стары пракляне і з дому выганіць. І таму Соня імкнулася адагнаць ад сябе назойлівыя думкі пра Сыцёпу.

Соня прыйшла з працы, скінула рабочую вопратку, памылася і, апрануўшы новую сукенку, якую атрымала, як ўдарніца, стала перад люстрам зачэсвацца. Толькі зараз яна заўважыла, як пасьпела перамяніцца за час працы ў горадзе. Шчокі паружавелі, сталі саказітыя, што бярозкі вясной. Стан крыху схудзеў і зрабіўся даўжэйшы. Зняўшы доўгія чорныя косы, яна стала нібы маладзейшай. Яна ўсьміхнулася сама сабе і пачала пісаць бацьку першы ліст.

...Як хутка прабег час. Ужо 1½ месяцы мінула, як яна пакінула родную хату, сівага свайго бацьку і маленькую Рохлю. Як яны там зараз жывуць? Бацька напэўна штодня ходзіць да лістаносца і, расчарованы, з пустымі рукамі варочаецца назад...

— Бацька мяне паслаў у горад, каб зарабіць і дапамагчы яму, а я толькі 10 рублёў праз Шолама паслала. Ня добра,—думае Соня; стары думае што Соня забылася пра яго—каханага, мілага бацьку... Ці многа кладзеш ты латак цяпер у дзень? ці зарабляеш хаця на сябе і Рохлю?..

Так лятуценіла Соня ля столу, трымаючы ў правай руцэ прыгатаваную асадку.

...А цэх? Што-ж яму напісаць пра цэх? Ці зразумее бацька маю радасць, тое, што я перавыконваю прамфінплян, ударніца,—увесь час—на „самалёце“? Мяне паважае сам майстра Сыцёпа! Сыцёпа...

Соня прыкусіла губу,—не, ня буду яму пісаць пра Сыцёпу, мала што падумае стары! Трэба будзе яму параіць пайсьці ў саматужніцкую арцель шаўцоў, там будзе лягчэй.

Соня і не заўважыла, як пакойчык агарнуўся змрокам. Яна нахілілася да сыценкі і павярнула выключальнік. Сьвятло з-пад блакітнага каптура пырснула снопам праменьняў і расьсеялася на сыенках. Са сыяны, направа ад яе пазіраў нарком Варашылаў. Нехта пастукаў у шыбіну. Соня ўсхапілася і адчыніла вакно. Паказаўся Сыцёпа.

— Чаго сядзіш у катуху у такі вечар? Хадзем ў кіно! Я білеты дастаў.

— У кіно?—Соня зьбянтэжылася на хвіліну.

— Ну, што думаеш? Хадзем, а то спозьнімся!

— Ладна. Вось зачыню пакой.

Быў ціхі, прыгожы майскі вечар. Па небе рассыпаліся ў непарадку застыгшыя зоркі. Месяц задуменна кульгаў сярод іх. Было цёпла. Па вуліцы бастурботна бегалі з жалезнымі абручамі хлопчыкі, ад студні рамізьнік гнаў пару коняй. З палісаднікаў даносіўся пахкі водыр бэзу. Соня ў сваім белым адзеньні рэльефна вылучалася ў лёгкім змроку. Яна здаволеная ішла да саду. Было прыемна гуляць зараз воддаль ад мястэчку, правяўшы з ланцугамі нядолі, гуляць з прыгожым Сыцёпам, шпацыраваць да саду, адкуль ірвалася музыка. Музыка была багатая фарбамі, гнуткая і мажорная; яна ляцела праз паркан—і здавалася, што гэта гучэлі рухі варштатаў, песьні машын, сіла электрыкі, моцныя цягліцы, пералітыя ў стройную песьню перамогі. Гэта яно, складанае жыццё, поўнае барацьбы, вялікае, бадаёрае, вагромістай хваляй кацілася, драбілася і разьлівалася па саду ў тысячах адценьняў...

Соня была ва ўзрушаным настроі. Яна няпрыкметна паддалася ўся да Сыцёпы. Сыцёпа падхапіў яе пад руку, абодвы зьліліся ў адзін сілуэт на фоне ласкавага вечару і паволі рушыліся далей.

— Ты тут яшчэ ня была?

— Не. Ня прыходзілася.

— А ты ведаеш, каб ня ты, і я сёньня не пайшоў-бы!

Соня нічога не адказала, толькі зьлёгка ўсміхнулася аднымі, вуснамі.

— А ты помнік Леніна бачыла?

— Не яшчэ, толькі чула.

— Вось дзе ён. Сьцёпа паказаў рукой кудысьці ў бок.

Яны зьвярнулі на ўтрамбаваныя алеі з клумбамі па баках. Кветкі нахіляліся галоўкамі ў бок алеі, быццам ветліва сустракалі шпацыраваўшых.

У самым асяродку саду стаяў мармуровы Ільліч.

— Сьцёпа, давай ня пойдзем на карціну, а сядзем тут? Тут-жа так прыгожа!

— Калі ласка, думаеш мне карціна вельмі цікава?.

Соня не магла нагледзіцца. Цішу парушала толькі ледзь чутнае шуршаньне вады, падаўшай з фонтану на кветкі.

— Ты, Соня, у Польшчы ня была?—запытаўся праз колькі хвілін Сьцёпа.

Яна здзіўлена расчыніла вочы:

— Сьмяешся ты ці што? Яшчэ гэтага не хапала! Яны, палякі у нас былі,—і гэтага даволі...

— А я быў там!

— Ты быў у Польшчы? Маніш...

— Ды не маю! Я наогул не люблю абы што выдумляць.

— Ну, дык раскажы, як там...

Сьцёпа ўзяў у свае дужыя рукі маленькую руку Соні і, накіраваўшы зрок на заліты агнямі помнік Леніна, пачаў апавядаць.

— Я там жыў, працаваў у бляшарні. Жыцьцё было цяжкае. Асабліва, ведаеш, мяне ўзрывала, калі праходзіў міма, у часе работы, Мэндэль Крэйн, брухаты гаспадар наш. Ён абавязкова да чаго-небудзь прычэпіцца. То бляха коса парэзана, то шмат цынку пайшло на вядро. Я ледзь устрымліваўся ад ляяні. А калі ўсюды выходны дзень быў — нядзеля, ён нас прымушаў сьвяткаваць суботу.

Соні здавалася, што Сьцёпа адчыняе новыя старонкі непрычитанай ёю тоўстай кнігі — кнігі жыцьця. Быццам ён, усьлед за шахцёрам, прыўздымае яшчэ адну фіранку з таямніц жыцьця. Эксплёататар-яўрэй прымушае і рабочых сьвяткаваць абавязкова суботу!..

— .. Я паступіў ў камсамол. Там ён працуе нелегальна. Мяне ўцягнуў туды Ботвін.

— Хто, Ботвін?—усхапілася Соня: той, каго ў тэатры, у п'есе паказваюць?..

— Так! Гэта яму застаўся такі выдатны помнік. І ў гэтым вялізарная заслуга яўрэйскага тэатру БССР.

— Дык ты яго ведаў?

— Ня толькі ведаў, але і працаваў разам. Ботвін быў мне даражэй за роднага брата. Працаваць нам прышлося, праўда, нядоўга. Месяцы чатыры. Што гэта былі за дні! Кожны крок

ставілі на карту. Я памятаю, як напярэдадні сьвята мы з ім на тэлеграфных слупох ноччу разьвешвалі чырвоныя сьцягі. Адноўчы ў Львове на пляцу ў аўтамабіль палкоўніка жандармэры ўкнудзілі нашу адоўу. Можаш уявіць сабе яго злосьць потым! Пасьля залез у нашы шэрагі провокатар—і выдаў нас. Ботвін Нафтолі быў першай ахвярай.

Я спаў яшчэ, як прыбегла яго матка, заплаканая, і абвясьціла пра арышт... Нафтолі ня выдаў нікога, колькі яго ні мучылі... На судзе ён стаяў горда, закінуўшы голаў. Ён выкарыстаў і апошнія хвіліны жыцьця для таго, каб агітаваць за камунізм!

Соня, стаўшы дыханьне, ня спускала са Сьцёпы вачэй. Яго словы цягнуліся да Соні залатымі ніткамі. Яны ткаліся ў чудоўны абрус, якім Сьцёпа закрываў яе ад мястэчка, маленькага пакою, нядолі.

— А што сапраўды зрабілі з Ботвіным?

— Яго прыгаварылі да сьмяротнай кары.

Соня адварнула...

— Нам там зрабілася небясьпечна працаваць. ЦК камсамолу шмат каго з нас раскінуў часова па іншых гарадох, а некаторых таварышоў перакінуў сюды, у Савецкую Беларусь.

Сьцёпа павярнуўся тварам да Соні і падвышаным голасам сказаў:

— Каб ты ведала, як я хочу зноў папасьці туды, да сваіх хлопцаў, стаць тварам да твару з жандарамі! Але нічога ня зробіш—не дазваляюць...

Абодвы маўчалі, мімаволі ўсхваляваньня. Даўно скончыліся ўсе сэансы ў кіно. У садзе было бязлюдна і ціха. Толькі фантан нясупына ліў тоненькім струменьчыкам серабрыстую ваду. Пакрыху прабіраў холад. Зашугаў вецер. Трывожна зашапталіся дрэвы.

— Пойдзем, Сьцёпа, дамоў! Холадна...

Соня прайшла праз пагрузачную пляцоўку ў цэх. Па дарозе ляжалі клеткі вакон, дзьвярэй, шчытоў, перакрываючы сьніж крэйдаў з надпісам: „брак“.

— Чый гэтак брак?—запыталася яна ў загадчыка пагрузачнай базы.

— А хіба я ведаю? Брак робяць, каму толькі ня лень. У нас-жа гэтак... можна...

Соня не адказала нічога, і толькі хутчэй пашла ў цэх. Увесь дзень стаялі перад яе вачыма клеткі з надпісам „брак“.

Яе мучыла адно пытаньне: чаму гэтак не вядома, хто скалачвае дэталі? Робяць колькі брыгад, а працу валяць у адну кучу. З кожным днём узрастаюць клеткі браку...

„Гэта-ж паўнейшая абязьлічка“, сама сабою напасілася думка: „так ня можа працягвацца!“.

На кожную дэталю трэба скласьці акт-запіс нараджэньня, адзначыць сапраўднага „бацьку,“ даць пашпарт!

— Сыцёпа! Чаму нельга пранумараваць брыгады і на кожнай дэталі ставіць нумар? Тады будзе бачна, хто добрасумленна працуе. А то ўсе ў агульны кацёл валяць.

— Так, ты маеш рацыю, Соня! Гэта—цудоўная думка! Сыцёпа ледзь не падскочыў ад радасьці.—Ты ведаеш што: сёньня будзе вытворчае бюро, прыходзь і ўнясі гэтую прапанову, яе бязумоўна прымуць! Я таксама падтрымаю..

Прагудзеў гудок з полудня. Соня пайшла працаваць, а Сыцёпа ўзяў сваю кніжку, дастаў з-за вуха хэмічны аловак і хутка запісаў яе прапанову. У нізе лістка, дробным шрыфтам, ён старанна вывеў „для сябе“: „малайчына!“

* * *

— Які сёньня дзень?—запытала Соня ў Сыцёпы аднойчы за полуднем.

— Што сёньня 4-ае, гэта я напэўна ведаю, бо мы на другой зьмене, а дзень, здаецца, пятніца.

— Пятніца? Бачыш, тут нават пазбудзешся і на дні...

— А навошта іх ведаць? я ведаю пяцёркі, гэта мае выходы, — і добра; хай сабе гэта нядзеля, чацьвер ці пятніца!

— Ведаеш, Сыцёпа, і я упэўнілася, што яны не патрэбны. А раней, у мястэчку, якая-ж я была цёмная, няпісьменная! Я-ж так любіла вечар з пятніцы на суботу! Але з таго часу, як ты расказаў нелк пра Мэндэля Крэйна, я болей пачала думаць аб гэтым, вывучаць гэтае пытаньне ў антырэлігійным гуртку і ведаю зараз, што за ўрачыстасьцю вечара ў пятніцу я не разгледзела, чыё гэта сьвята. Гэта-ж было ў нас сьвята хіба дзеля багацьця Шнэера, які акруціў усіх саматужнікаў мястэчка запазычанасьцю. У яго такі ляжала белая хала *) на сталі, а ў нас—чэрствы акраіц хлеба... Я сама дзіўлюся цяпер, як ідэалізавала пятніцу.

Соня змоўкла, паглядзела на талерку, дзе ляжала макаронная запячка, і павольна пачала есьці. А Сыцёпа і не звяртаў увагі на абед. Ён прагна слухаў Соню і сам сабе ня верыў: „вось здаецца учора вадзіў яе па цэху, шукаў адпаведнае працы; гэта была цёмная, запужаная дзяўчына, а зараз—ого!—не пазнаць...

І калі Соня скончыла есьці, ён ня ўтрымаўся, каб ня выказаць сваёй думкі:—Правільна-ж я запісаў пра цябе ў кніжцы!

— Што?

— Што ты—малайчына.

Соня, уся пачырванеўшы, махнула на яго лыжкай.

— Не, сапраўды,—цябе за гэтыя восем месяцаў не пазнаць!

*) Булка.

— Што, пагоршылася?—жартліва запытала Соня.

— Гледзячы для каго, можа для бацькі ты і пагоршылася, а для мяне ты стала што цвік. Во!..

Соня сядзела, моўчкі усміхаючыся, і пазірала яму ў вочы. Потым раптам запыталася:

— Колькі яшчэ да гудка?

Сьцёпа з нейкім жалем паглядзеў на стрэлку, якая ў часе размовы нябачна прасунулася на цэлых дваццаць хвілін.

— Яшчэ дзесяць хвілін засталася!

— Толькі дзесяць? Трэба канцарэзку пасьпець наладзіць. Пайду!

— Пачакай, і я з табой!

Ідучы ў цэх, Соня працягвала жартаваць:

— Ну, чаго ты зноў ідзеш за мной?

— Навошта ты гэта кажаш, Соня? Ты-ж ня думаеш гэтага...

— „Ня думаю“! Патрэбен ты мне вельмі!..

Але потым паціснула яму руку і на хадзе крыкнула:

— І дурны-ж ты, Сьцёпка!..

Соня стаяла ля варштату. Што хвіліну, калі набліжалася да яе піла, вырастаў і набліжаўся Сьцёпа, але ўжо не такі пужлівы, ня „гой“.

Яна, нарэшце, прышла да думкі, што гой—гэта забабон. „Гой“ сёньня гучыць, як пусты гук, як зруйнаваная спадчына былога.

— „У мяне са Сьцёпам адзіныя інтарэсы—і кропка! Ён-жа мяне не паважаў-бы, каб была скажам, ілжэўдарніцай, як Волчына“.

І таму Соня імкнулася сёньня бліжэй і хутчэй цягнуць пілу, хутчэй і хутчэй ляцелі дошкі.

— Не, з „самалёта“ ня сыйду! Хай і шахцёр той ведае, хто ў нас сапраўдны ўдарнік! Стася! Паўчарайшаму?!

— Мы ўжо працуем па-сёнешняму, з гакам! Сямнаццатая ідзе!

— Сямнаццатая?! А ты не памылілася.

— Паглядзі, завален пляц.

Соня павярнулася і прыкмеціла, як адтуль, змораны, бег Сьцёпа.

— Пакуй рэчы, Соня!

— Чаму гэта,—і яна спалохана глянула на яго.

Пераежджаеш на „ракету“! Вы са Стасяй перагналі „самалёт“.

Соня радасна паціснула яму руку.

Бабруйск. Крэсавік 1932 г.

3 паэмы „Піліп Анішчанка“

Вясна 1929 г.

І цыганы табар разьбілі
за лагодным гайком;
І гурмаі, гартаннай
і абадранай,
Яны ўвайшлі
ў комбінацкі будком
Дамаўляцца наконт катлаванаў.
І працуе арцель,
і жыве ў цыганскім ваччу іскра,
Калматы
заляпаны сонцам
крычыць здравіла:—
„Гэ-гэ-гэй, конік мой,
друкалескра чал гаджыскрырат*)
„Гэ-гэ-гэй, конік мой залаты,
каб цябе задавіла“.

І няма ўтрапеньня.
Вясна.
І з ваўчыных яроў
Цягне пахам вільготнай зямлі
і каліны,
І шырокаю поймай,
праз грывы і кручы
Дняпро

Бурлячымі колцамі
йдзе да Украіны.
А ўшчэ месяц назад апошнія маразы гулі,
А ішла устаноўка падстанцыі.
І прыходзілі манцёры
і вінавата казалі:
„Піліп,

*) Сабачы сын, дужая кроў — па цыганску.

Чыстая Сібір,
 ня можна застацца,
 Ня было 'шчэ гэткай паганай зімы:
 Ключы прымярзаюць да рук,
 у вантробах займае проста.

Канешне трэба...
 Але ўсё-ж т'кі мы
 Людзі з мяса і костак.
 І узяў Піліп
 няхітры манцёрскі струмант
 І пару насаціж *) славурых і заповітных.
 — „Ну, хто са мной?

— Тулай,
 Васіль,
 Фочэ,
 Фрумані*

Але ўсе маўчалі.
 І ён пайшоў з Кругасьветным.

І калі примерзла скура рукі да залеза
 І давялося рвануць, сьцяўшы зубы,
 Мікола пабег ла мэдпункту.
 І доктар, матаючы марлю, яму казаў:—
 — „Вы герой, мой дарагі таварыш,
 Але гэтага вы ня цяміце самі,
 Мой дарагі таварыш“.
 — „Не,—казаў Кругасьветны:

— „Наадварот, землячок,—
 Я электрык Мікола Ярош, разумсеце?
 А за тое, што быў я раней уркачом**)
 Бяспрытульным бадзячай шалаўся па сьвеце,
 За гэта завуць мяне 'шчэ Кругасьветным.
 І можа быць ёсьць ў вас закурыць:
 Я свае сігарэты выпадкова пакінуў дома“
 . . . . .

А Піліп зрываўся з ложку
 сярод начы,
 Чыркаў запалкі і на гадзіньнік
 глядзеў з непакоем,
 І жонка чула,
 як важнае сэрца яго стучыць
 На ўвесь пакой.
 На ўвесь пакой.

*) Насаціж—універсальныя пласкагубцы.

**) Уркач—уркаган—басяк-зладзюга.

З ПАЭМЫ ПІЛІП „АНІШЧАНКА“

І жонка, як дзіцю казала яму:

— „Сьпі,
сьпі,
сьпі.“

Гэта сівер гудзе,

гэта гудуць слупы,

Гэта ад марозаў

трэскаюцца парканы,

Сьпі, Піліп Андрыянаў,

сьпі,

сьпі,

сьпі.“

.....

Я знаю, Піліп,

што было з табой:—

Гул слупоў няпрычым,

І гул маразоў няпрычым.

...— Старому салдату

Часта сьніцца бой,

І ён спрасоньня

Словы каманды крычыць

.....

І я кажу:

махорку з кішэні

ую чыста я выскраб.

— Пакінь дакурыць мне, таварыш,

Але агню маладосьці

ня згублена жаднае іскры,

— Дай мне руку, мой таварыш!

І лягла на голаў маю рука,

І гладзіць яе і ўскудлачвае

Грубая рука бальшавіка,

Важкая і гарачая.

— Піліп,

Кагадзе мне мінула дваццаць.

Дваццаць—

Стэпы цалін поўнакроўных,

няўзвораных,

А я адчуваю, здаю,

і сорамна мне прызнацца,

Табе, Піліп, прызнацца сорамна,

АЛЕСЬ ЗАРЭЦКІ

Бо табе пяцьдзсят,
Ты ліха багата перацягаў бэрэм:—
Дзьве вайны,
Дзьве кулі—
Гайдамацкае—
„Дзякуй“.

А стома цябе не бярэ,
А бэссань цябе не бярэ,—
Цябе старога,
Харкаўскага чарцяку.
І нічога Піліп не гаворыць мне,
Толькі ў ваччу
слаўны блеск мітусіць.

І я бачу, што ёсьць сівізна
у яго брывіне,
Што ён стары
Зусім,
зусім,
зусім.

І ён пайшоў, пакінуўшы мне
Кавалак свае цяпліні
І неяк інакш устаў перад вачыма.
Гэй-жа мэблевы цэх, шчэ не смаляваны зусім,
Дзе трохі содзі па сыценцы цаглянай
І тры літавальнікі равуць і равуць.
І тут ўся брыгада

І Боlessь,
І Фочэ,
І Кругасьветны

Жора Андрэеў,
каторага завуць „Наркампуць“.
Апошнія мэтры праводкі
І ўрываюцца першыя подыхі ветру,
Слаўнага ветру,
каторага гліцай завуць.

Канчаем.
Заўтра тысячы коняй стэповых,
Пракопчаных ветрам,
Будзе ў цесных, маторных станінах
Да пены імчацца прымушана
І слухацьме брыгада ўся,
як раве там.

З ПАЭМЫ ПІЛІП „АНІШЧАНКА“

Наскае.

Кроўнае.

Густа.

Напружэна.

Гэта заўтра,

а сёння сьпімо ўсёй брыгадай ў сушыльні

Кладзем на падлогу

дзесятак фанэр.

І засыпаем пад чохкат машынны

І расказы Піліпа

Аб грамадзянскай вайне.

І звонку ўсе будна,

толькі глыбока на дне істоты

Напружанасьць ёсьць тугая і простая,

Хваліў яна залівае горы работы

І поўнакроўнай страхтой цераз грудзі праростае.

Мае дружбакі,

камса і Піліп сівы і хмуры

Хочу слова для вас адшукаць

за ўсе на сьвеце

глыбей

і цяплей

і прасьцей,

Мае дружбакі, мы пройдзем праз ўсе нягоды

і буры,

Праз гады і сьмерць—

напралом—

напрасьцень.

Р о й д

17 гадзін.
Маршрут сонца—на вечар.
Сэлектарны рупар
на спрыт свой увесь
крычыць у дзяжурцы:
— „Дыспэтчар!
дыспэтчар!

Паштовы цягнік № 36
у 16-0-8
адпрыўлен з Марыліна
з спазьненнем
на 40 хвілін“...

З рэдакцыі йду я,
заданьнем акрылены.

Грымліва
па-арлінаму
аэралініі
басовымі струнамі
нада мною ўзгулі.
Я слухаю гэта
з напружэньнем электраным
і ўяўляю
дыспэтчарскі дом:
там зьвязан заўсёды
дзяжурны

сэлектарам
з СП*)
і са стрэлачным кожным пастом.
Спазьніўся цягнік —
у сударэ
руху
сплятацца

*) СП—дзяжурны па станцыі.

на графіку
і
манэўровым стане.

— „Бардзей-жа
пускай іх у эксплёатацыю,
а хворыя—

    ў дэпо,
        каб
            не займалі калей*,
загадвае ў мікрафон
павяленец руху.

Чутно—
вокны-ж нахлашч...

...Праходжу сьпешна
з ударным заданьнем
нізовага друку
з прыпеўкаю
забуяўшае песьні

. . . . .

Я чую засаб часты
    ўрачысты сопат цягніка,
але чамусьці яму
сэмафор не салютнуў,
СП ня выходзіць
    яго сустракаць,
заняты

    балабонкаю ў тэлефон
        памінуютна.

Руплівыя стрэлачнікі
    ўсе

        пры стрэлках,
нібы пры варштатах стаяць.
Пругімі грудзьмі

    буфэрныя талеркі
гучаць

    і пачмых—
        ваючы

ды—

    хавічны

паравоз

Су—65—35

сапе пра запозьнены свой паравоз.

Зьдзіў войстры хрыбцінай прайшоў,
нібы тарка,
і песня нырцае
    ў хвалі разваг...
Я чую раптоўна выбух...
Гэта—

    выбух пэтардаў:*)
цягнік стаў ля стрэлкі—
Вялізарны клічны знак.
Цягнік стаў!
Я сьвістам заклікаю

    да
        сябе
рабкорства маё—
    Мішку, Пецьку.

Ідом да СП:
— „Цягнік ня прыняў,
бо нямашака вольных
калеяў,

    ідзеце да Жухава,
        хай...
        ён...“

Таго-ж
    бесстароньнім зусім
        застаем:

— „Чаго,
    як ад майтак прысьмядлы рубец,
Дзень пры дні ка мне
        вы ліпнеце смольна?...”

...Мы ўніклі ўжо
    безназорных людзей,
але безназорных вагонаў
        ня ўніклі,

а імі,
    што коркам,
    калі ня круцей,
заткнуты калей,
        тупікі
        і стыкі

абменнага пункту
    Сянная Руцень.

„Хто вінен у тым?”
Спыталіся мы па прывычцы.

*) Пэтарда—ляпалка для спыну цягніку.

С*) Жухаў раптоўна
запнуўся:

— „Ну, хто, ну...“

Падказвалі мыслі па сталінску нам—
абязьлічка...

а трэ', каб Жухаў

праход цягніку

падрыхтаваў.

І з самаю моцнаю,

самаю востраю

зброяю партыі ў нашых руках

хадзілі па станцыі мы—

дальным востраве,—

што з сьветам жывым

згубіла ўсе зносіны.

Хадзілі,

палюючы

ў падрыхтоўцы да восені

на

апартуністычных чарапах.

Тут Жухаў,

як топячыся,

схапіўся за тэмпы:

на станцыю ўваход цягніку

адаткнуць.

Тут зьдзельле ўвайшло

ў брыгаду Жутэнкі

ўпяршкі—

тут складаальшчыкі ў міг

калею

ачысьцілі адну...

...І от урываецца

сьвежаю плыньню

цягнік

у грымлівую дэльту

станцыйных калей.

Ён пыршча людзкімі каскадамі,

ён далямі вее,

ён топіць усё

у блуднавіра й бягні.

*) С—начальнік станцыі.

Як рад я,
што рэйд наш
так
зъдзейсьнены,
і—думаю:
там,
дзе канчаецца вузкае месца,
там
пачынаецца нашая песьня,
нашая песьня
пераможнага зьместу.

Надыйдзе бой апошні

I

Гінулі ў бойках палкі,
Жывымі былі адзінкі.
Паласкалі ў крыві клінкі
Дзяржавы ў паядынку.

Не адзін прасіўся „камад“!
Як грудзі штылетам калолі...
Расьсьцілаўся голаду чад,
жудаснае няволі.

Ганялі на бойню няшчасных,
„За айчыну“, супраць „чужых“.
У краіне „міласьцю царскай“
Дарылі—
крыжыкі і крыжы.

Хаты пажарам ахоплены,
Віленцаў едуць абозы.
Буйныя сьлёзы кроплямі
Ад пякучых застыглі марозаў.

Едуць яны ў чужаніцу,
Гэта—на сэрцы-цяжарам.
На палёх здратавана пшаніца,
Небасхіл адлюстроўваў пажары.
Аднаму для збыту рынкі,
А мільёны бяз чэрствай скарынкі.

2

Ноч над краінаю зьвісла,
Бурная ноч, штурмавая.
Напаіў коняй ў Вісьле,
Корпус Гая.

А банды ў стэпах Украіны,
А банды ў лясох беларускіх...
Працоўныя нашай краіны,
Цьвёрда напружыўшы мускул,
Націскам—сьмелым і дружным,
Загартаванасьцю мужнай,
Белыя зграі разьбілі—
„Двухгалаваму“ абразалі крыльлі.

Пакаціўся барон за мора
Ад чырвонаармейскага напору.
„Даёшь Варшаву!
Дай Берлін!
Мы врезалися в Крым“!!!

Тады ў агнявой завірусе—
Як сымбаль жыцця й перамог
(Заваёў мы сваіх не здамо)—
Ўзьнялі сьцяг
Савецкай Беларусі.

3

Крыважэрныя гарматы ізноў
Наводзяць дзяржавы сьвету,
Каб лілася ракою кроў
Працоўных Краіны Саветаў.

Нарады ідуць у Парыжы, Варшаве,
(Мо гэта вясновы уздым?)
„Разбраеньнем“ заняты дзяржавы,
...Над Кітаем пораху шызы дым...

І там—
дзе Шанхай,
І там—
дзе Усун,
Здратаваны Кітай
Сустракаў вясну.

4

Нарастае крызіс штодня,
І банкруцтва адно за адным.
Надыходзіць—
ізноў вайна,
Выйсьця няма без вайны.

Ты чуеш, старая Эўропа—
Крыкаў галодных рокат?
Крыкі галодных людзей—
— „На барыкады!
Сьцяг барацьбы узьвей!“

За „айчыну“ ня йдзі паміраць,
Сіняблюзы
                  ангелец,
                                француз
                                                і японец,

Бо айчына—твая і мая—
Гэта там, дзе ніхто не няволіць.

Гэта там Днепрабруд,
Прывітаючы Май—
Грамадой карпусоў
Рапартуе краіне.
Вось за гэту айчыну,
Пралетары, паўстань!
Хай працуюць
Няспынна турбіны.

Донна Кляра

Позна ўвечары на садзе
Ходзіць сумна донна Кляра,
Гукі труб і барабанаў
Да яе даходзяць з замку.
„Надакучылі мне танцы
І салодзенькія жарты,
І ўсе рыцары, што з сонцам
Хараство маё раўнуюць.
Мне абрыдла ўсё на сьвеце,
Як я ўгледзела з вакенца
Таго рыцара, што лютняй
Па начох мяне чаруе.
Як стаяў ён стройны, сьмелы,
Як зіхцелі яго вочы
На шляхетна белым твары—
Акурат найсьвятшы Юры.
Гэтак марыць донна Кляра,
А зірнула—перад ёю
Тут стаіць прыгожы, стройны
Незнаёмы сьмелы рыцар.
Пад сьвятлом маладзіковым
Яны ходзяць і блукаюць,
Іх эфір ласкава песьціць,
Ружы гордыя вітаюць.
Ружы гордыя вітаюць
І цьвітуць, як іх каханьне...
„Але, любая, скажы мне,
Што ты раптам чырванееш?“
— „Камары кусаюць, любы,
Камароў-жа гэткім часам
Непавіджу я так сама,
Як яўрэяў даўганосых“.
„Кінь яўрэяў з камарамі“—
Кажа рыцар з пацалункам.
Ападаюць з дрэў міндальных
Беласьнежныя пялёсткі.

Беласьнежныя пялёсткі
 Разьліваюць п'яны водар.
 — „Але, любая, скажы мне,
 Тваё сэрца мне належыць?“
 — „Я кахаю цябе, любы,—
 Я Ісусам прысягаю,
 Тым, каго забілі злосна
 Богахульныя яўрэі“.
 — „Кінь яўрэяў ды Ісуса“,—
 Кажа рыцарь з пацалункам.
 Як у сьне, дрыжаць навокал
 Далікатныя лілеі.
 Далікатныя лілеі
 Прыглядаюцца да зорак.
 — „Але, любая, скажы мне,
 Ці ты праўду мне казалася?“
 — „Я казалася праўду, любы—
 Гэта праўда, як і тое,
 Што няма ва мне ні кроплі
 Ні крыві мізэрных маўраў,
 Ні крыві яўрэяў брудных.“
 „Кінь ты маўраў і яўрэяў“,—
 Кажа рыцар з пацалункам,
 І да міртавай альтанкі
 Ён падводзіць донну Кляру.
 Мяккай сеткаю каханьня
 Ён абвіў яе, забытаў—
 Сталі доўгімі абдымкі,
 І кароткімі размовы.
 Салавей вясельнай песьняй
 Заліваецца над імі,
 Мігацяць у карагодзе
 Сьветлячкоў малых паходні.
 А вакол усё цішэе,
 Толькі чуеш, нібы ўкрадне
 Ціхі шэпт разумнай мірты,
 Ціхі подых росных кветак.
 Але трубы, барабаны
 Загучэлі раптам з замку
 І з каханкавых абдымкаў
 Абудзілі донну Кляру.
 — „Чуеш? клічуць мяне, любы!
 Але перш чым разьвітацца,
 Сваё любое імя ты,
 Што хаваў так доўга, скажаш“.
 Рыцар весела сьмяецца,

ГАЙНРЫХ ГАЙНЭ

Ён цалуе доньне пальцы,
Ён цалуе донну ў вусны
Ї пасья гаворыць гэтак:
— „Я, сіньора, ваш каханак,
Сын славуе пашаны
Найвучонейшага рабі
Ізраэля з Сарагосы...“

З нямецкае мовы
пераклад Ю. Таўбіна

МЭТОДОЛЁГІЯ І ГІСТОРЫЯ ЛІТАРАТУРЫ

П. Пратасеня

Літаратуразнаўчая спадчына Плеханава

(Да крытыкі меншавіцкай спадчыны Плеханава).

Асноўнай і важнейшай задачай на ўсіх вучастках ідэолёгічнага фронту зьяўляецца барацьба за ленінскі этап у навуцы, у тым ліку і ў літаратуразнаўстве.

Трэба проста сказаць, што праблема ленінскага этапу ў галіне літаратуразнаўства да сучаснага моманту яшчэ не распрацавана. Асаблівую вострыню гэтай праблемы надае той факт, што ў асяродзішчы пролетарскага літаратурнага руху доўгі час былі шырока распаўсюджаны някрытычныя адносіны да плеханаўскай літаратунай спадчыны.

Сапраўдная перабудова работы пралетарскага літаратурнага руху, якая зараз разгарнулася на аснове паказанняў ЦК УсеКП, можа па-бальшавіцку прайсці і даць патрэбныя вынікі толькі пры ўмове ўсебаковага вывучэння ленінскай тэарэтычнай спадчыны і поўнай перамогі ўплываў Плеханава і Дэборына, на аснове пасьпяховага правядзеньня ленінскага прынцыпу партыйнасьці ў навуцы, пры стараннай вучобе ў Леніна—ленінскаму змаганьню за чыстату марксызму, ленінскай няпрымірымасьці да ўсялякіх адхіленьняў ад сьветапогляду пролетарыату.

Барацьба за ленінскі этап у літаратуразнаўстве паўстала зараз з усёй востратою, і аднэй з парук пасьпяховасьці гэтай працы зьяўляецца жорсткае змаганьне з фальсыфікацыяй марксызму-ленінізму, з меншавіцка-трацкісцкай контрабандай, прыкладам якой служыць (раскрытыкаваны зараз) артыкул Дабрыніна, пад назвай „За Ленинскую переоценку наследства Плеханова“ („РАПП“-№ 3).

Пры распрацоўцы марксысцкага вучэння аб літаратуразнаўстве, нельга абмінуць спадчыны Плеханава. Яе няміналі і рэвізыяністы тыпу Пераверзева і Варонскага. Але наш зварот да літаратурнай спадчыны Плеханава мае зусім другія мэты.

Мы бярем у Плеханава тое, што захавала сваю каштоўнасць і пасёння, тое, што дапаможа пролетарыяту ў яго змаганні з ворагамі на адным з ідэалогічных вучасткаў клясавай барацьбы, што будзе зьяўляцца ў яго зброяй для паражэння шкодных тэорый на гэтым фронце.

Мы адкінем тое рэакцыйнае рэвізіянісцкае, што ёсць у Плеханава і на чым фактычна будавалі свае сыстэмы меншавікі ў літаратуразнаўстве, імкнуўшыся замаскавацца пад марксыстаў.

Змаганьне з варожым лягерам, якое адбывалася дагэтуль пад лёзунгам „Плеханаўскай ортодоксіі“, пад знакам агульнага прыямання плеханаўскай літаратурнай спадчыны, зьяўлялася тормазам для паспяховага разгрому шкодных тэорый на фронце літаратуразнаўства, часта не даючы плённых вынікаў.

Гэтым, паміж іншым, тлумачыцца да некаторай ступені тая маруднасць у выкрыцці шкодных тэорый, якія панавалі ў літаратуразнаўчай навуцы. Крытыка Пераверзева ішла па лініі супроцьстаўлення Плеханава, Пераверзеў, замест таго, каб паказаць неадрыўную сувязь пераверзеўскай мэтадологіі з тым меншавіцкім, што ёсць ў Плеханава, таму што Пераверзеў у сваіх літаратуразнаўчых „досьледах“ цалкам выходзіў з меншавіцкіх палажэнняў Плеханава. Узорам такой крытыкі Пераверзева зьяўляецца кніжка Шчукіна „Две критики“. „Учение Плеханова об искусстве,—піша Шчукін,—целиком построено на основных положениях марксизма. Оно есть приложение принципов диалектического материализма к области искусства. Нападать на Плеханова—это значит нападать на марксизм. Учение, Плеханова об искусстве—марксистское“. (Шукін. „Две критики“, стр. 250.).

У лёзунгу „плеханаўскай ортодоксіі“—які рэалізаваны Шчукіным і паасобнымі рапаўскімі тэорэтыкамі ў іх працах, выявілася тэорэтычная пераацэнка эстэтычнай спадчыны Плеханава, як вынік недаацэнкі ленінскага этапу ў літаратуразнаўстве, як праява меншавіцтвучага ідэалізму на літаратуразнаўчым фронце. Пад шырмай Плеханава выступалі і меншавікі ў літаратуразнаўстве, што, бязумоўна, ускладняла барацьбу з імі, і гэта барацьба, да зьняцця лёзунгу „Плехан. ортодоксіі“ ня была паспяховай, таму што канчаткова разграміць шкодныя тэорыі можна толькі з пазыцыі марксызму-ленінізму.

Ленінскі этап ў літаратуразнаўстве патрабуе пераацэнкі эстэтычнай спадчыны Плеханава, і гэта пераацэнка можа ісьці толькі з пазыцыі марксызму-ленінізму. Толькі з ленінскіх пазыцыі можна правільна раскрытыкаваць Плеханава, даць яму належную ацэнку і высветліць яго сапраўднае значэнне для марксысцкага літаратуразнаўства.

Усялякія спробы сьцьвярджаць, што Маркс, Энгельс і Ленін не займаліся пытаннямі літаратуры, што манаполію на гэта

маў толькі Плеханаў, які зьяўляецца заснавальнікам марксысцкай эстэтыкі, не адпавядаюць сапраўднасці і зьяўляюцца меншавіцкай хлуснёй, якая імкнецца разброіць марксысцкае літаратуразнаўства ў яго змаганні з клясава варожымі тэорыямі. Работы Маркса, Энгельса і Леніна вучаць дыялектычнаму матар'ялізму—мэтаду, які можна прыкласці да любой галіны даследвання, апрача таго, у іх ёсць шэраг прац і простых выказванняў на літаратурныя тэмы, якія і кладуць пачатак марксысцкай эстэтыцы.

З адзіна-навуковага і стройнага марксысцкага вучэння нельга нічога вынуць: яно зьяўляецца адзіным, атрымаўшы канкрэтызацыю і далейшае развіццё ў вучэнні Леніна у новых умовах—ува ўмовах імперыялізму, які (імперыялізм) зьяўляецца базай развіцця ленынізму ў цэлым.

Да гэтага часу яшчэ не асвоены нашым літаратуразнаўствам шматлікія ленынскія паказанні, якія маюць адносіны да літаратуразнаўства.

Ленін вучыў расцэнваць кожную навуку з пункту погляду адзінства тэорыі і практыкі, у неадрыўнай сувязі ідэалёгічнай надбудовы з практыкай рабочай клясы. Ленін стаяў за літаратуру, „адчынена зьвязаную з рабочай клясай“, з яе клясавай барацьбой, за падпарадкаваньне літаратуры задачам клясавай барацьбы, за дыялектычна-рэвалюцыйны ўтылітарызм у масштатве супроць усялякай ізоляцыі ад клясавай барацьбы, ад політыкі дзеля таго, каб дамагчыся зьнішчэння саміх клясаў.

Ці патрэбна гаварыць аб тым, што як Маркс і Энгельс, так і Ленін, будучы „з пачатку да канца партыйнымі ў філёзофіі, праводзячы заўсёды рэзкую мяжу паміж матар'ялізмам і ідэалізмам, вызначаліся асаблівай ваяўнічасцю і ідэёвай няпрымірымасцю ў змаганні з усялякімі адхіленьнямі і адценьнямі ў самім матэрыялізме. Паблажкі, цярплівасьць да ўсялякіх „навейшых напраўлень“ якія адкрываюць шчыліны да ўхіленьня ад ортодоксальнага дыялектычнага матар'ялізму і варожых клясавых уплываў—ня былі ў гусьце Маркса, Энгельса і Леніна.

Тэорэтычная „нячыстаплотнасьць“—гэта сталы спадарожнік рэвізіяністаў усіх колераў, якія імкнуліся падмяніць марксызм буржуазнымі і дробна-буржуазным вучэннямі. Вядома, што ў гэтых адносінах не ўяўляў выключэння і Плеханаў, які адчынена заявіў аб мажлівасьці злучэння марксызму з кантыянствам. (гл. „ПЗМ“, № 4-5 за 1931 г. Плеханаў—„Об экономическом факторе“).

Асабліва сцю ідэалёгічнага фронту зьяўляецца яшчэ і тое, што ня ўсе палажэнні тактыкі політычнай барацьбы, могуць быць прыложаны да барацьбы на ідэалёгічным фронце. Пролетарыят, у імя дасягнення адпаведных пастаўленых перад сабой мэт, часта далучае да сябе пад сваёй гегемоніяй другія клясы,

ніколі не ахвяроўваючы канечнымі мэтамі. Гнуткасьць у галіне тактыкі, пры няўхільнай барацьбе за канчатковы мэты пролетарскай рэвалюцыі,—асноўная рыса марксызму-ленінізму. „Если уж надо было соединяться,—вучыў Ленін „рабочаўладзельцаў“, — то заключайце договора, ради удовлетворения практических целей движения, но не допускайте торгашества принципами, не делайте теоретических „уступок“ (т. V, стр. 135)

Поглядаў Плеханава на мастацтва нельга цалкам зразумець і нельга выкрыць іх памылковасьць, калі іх разглядаць ізолявана ад яго агульных гносьцэлёгічных філэзофскіх поглядаў і ад яго політычных пазыцыяў у рэвалюцыйнай барацьбе рабочае клясы. Да гэтага часу, да часу нядаўнага мінулага, у літаратуры і ворагі і сябры дыялектычнага мэтоду, адны вуалюючы, другія не разумеючы, апіраліся ў сваіх досьледах на Плеханава і заклікалі яго ў сьведкі.

Дэборынцы лічылі Плеханава ортодаксальным філэзофам, ня глядзячы на яго опартунізм у палітыцы, ! тым самым адрывалі філэзофію ад політыкі. Таму лэзунг „за плеханаўскую ортодоксію“, як праява меншавіцтвучага ідэалізму на літаратуразнаўчым фронце, зьяўляецца ня чым іншым, як імкненьнем ізоляваць навуку ад політыкі.

Шлях Плеханава—шлях народніка, які прышоў да марксызму, шлях пазытывіста і мэханіста, авалодваючага мэтадам дыялектычнага матар'ялізму,—вось чаму Плеханаў мог падняць на большую вышыню тэорэтычную думку ў Расіі, на якую яна да яго ніколі ня ўздымалася. За гэтым Ленін і гаварыў, што Плеханаў і Чэрнышэўскі—самыя сьветлыя галовы ў гісторыі разьвіцьця грамадзкай думкі ў Расіі. Плеханаў у сваёй тэорэтычнай эвалюцыі, перагнаўшы Чэрнышэўскага, ніколі не дасягнуў і не падняўся на ідэювую вышыню ленінскага разуменьня марксызму, не падняўся вышэй папулярызатара марксызму.

Плеханаў кончыў свой шлях шовіністым—ідэёвым правадыром меншавізму, скаціўшыся на самыя правыя сацыял-шовіністычныя пазыцыі. Ленін у 1908 годзе, калі Плеханаў аформіўся, як рэвізіяніст, папераджаў Максіма Горкага аб тым, што „теперешнего Плеханова ни один русский социал-демократ не должен смешивать со старым Плехановым“. (Ленін сбор., № 2, стр. 97). Прыпамінаючы ганебны канец Плеханава, мы не павінны гэта зьмешваць з яго гонаравым пачаткам, чым Плеханаў забяспечыў сабе несмяротнасьць у гісторыі рэвалюцыйнага рабочага руху. „Теоретические работы последнего (Плеханова П. П.) глаўным образом критика народников и опортунистов, остаются прочным приобретением соц. дем. всей России, и никакая „фракционность“ не ослепит человека, обладающего хотя какой-нибудь „физической силой ума“, до забвения или отрицания этих приобретений“. (Т. VIII, стр. 85, выд. I. Ленін).

Творчасць Плеханава, якую мы будзем разглядаць, прыпадае на меншавіцкі перыод яго дзейнасці.

Вывучка позытывіста, з якой Плеханаў прышоў да марксызму, паклала след на яго тэарэтычную дзейнасць і не дала мажлівасці засвоіць мэтадолёгію Маркса. Павярхоўнасць, няўменне ўскрыць унутраны супярэчнасці ў разглядаемым аб'екце, зразумець закон адзінства супроцьлегласцяў — асноўны закон дыалектыкі, характарызуе мэтадолёгію Плеханава. Плеханаў ня мог, з пункту погляду гэтай рашаючай катэгорыі, даследваць рэчаіснасць. Мэтадалёгія Маркса засвоена Плеханым сумарна, г. зн. абстрактна з налётамі позытывісцкіх і эвалюцыянізму. Ясна, што такая мэтадолёгія была няпрыгодна, як кіраўніцтва да дзеяння ў рэвалюцыйнай барацьбе рабочай класы, таму што яна не магла орыентаваць пролетарыят у новых формах рэчаіснасці з усёй яе складанасцю і пераплётам на кожнай дадзенай ступені развіцця.

Лепшае, што мог зрабіць Плеханаў — гэта даць бой народніцтву, гэта правільна намеціць асноўныя рысы грамадзкага развіцця, гэта прапандаваць марксызм у асяродзішчы рабочай класы, усё гэта пачатак і толькі пачатак марксысцкага „просвещения“. Але марксызм засвоены ў яго сумарнай форме прыводзіць да рэвізіянізму, калі яго дапасоўваць да рэвалюцыйнага дзеяння. Ленін адзначаў сумарнае засваенне марксызму Плеханавым. „Плеханов написал о философии (диалектике), вероятно, до 1000 страниц (Бельтов + против Богданова + против кантианцев + основные вопросы и т. д. и т. д.) из них о большой логике (по поводу нее, её мысли, т. е. собственно диалектика, как философия науки) ничего“. (Ленін. Сб. XII, ст. 225.) І гэта ленинская ацэнка плеханаўскага разумення дыалектыкі, як нельга лепш сьцьвярджаецца ягоным разуменнем закону адзінства супроцьлегласцяў. Плеханаў на гэты бок дыалектыкі зварочваў мала ўвагі, разумеўшы дыалектыку ў агульным яе выглядзе, г. зн. сумарна. Вышэй было адзначана, што і гэта было значным крокам наперад, паколькі яно прапандавала марксызм, атакавала ворагаў марксызму на тэй гістарычнай ступені развіцця і служыла ў некаторай ступені фундаментам марксысцкай філосафіі, намячаўшы яе асноўныя рысы. З гэтага пункту погляду надзвычайна трапнай з'яўляецца Ленинская характарыстыка, дадзеная плеханаўскай праграме. „Этот проект, — пісаў Ленін, — дает не программу пролетариату, борущегося против весьма реальных проявлений, весьма определенного капитализма, а программу экономического учебника, посвященного капитализму вообще... Проект не достигает поэтому одной из главных целей программы: дать партии директиву для ее повседневной пропаганды и агитации, по поводу всех разнообразных проявлений русского капитализма“. (Ленін. сб. II, стр. 88-89).

Пры гэтым нельга забываць і другога ленінскага выказвання аб плеханаўскай спадчыне. Я маю на ўвазе заўвагу Леніна аб Плеханаве ў часы дыскусіі аб профсаюзах. Ленін тады сказаў: „В скобках, уместно, мне кажется, заметить для молодых членов партии, что нельзя стать сознательным, настоящим коммунистом без того, чтобы изучать, именно изучать, всё написанное Плехановым по философии, ибо это лучшее во всей международной литературе марксизма“ (т. XXVI, стр. 135).

Ці ёсць супярэчнасць у гэтых ленінскіх ацэнках плеханаўскай філёзофіі? Не, няма. Ленін ня раіць філёзофіі Плеханавы, як кіраўніцтва да дзеяння, ён раіць яе як больш сыстэматычна выкладзеную філёзофію марксызму. Філёзофію Плеханавы Ленін раіць вывучаць, як першапачатковую ступень, як першыя крокі аб вучэньні марксысцкай філёзофіі, паколькі яна дае аб ёй сумарнае ўяўленьне, паколькі яна зьяўляецца ўводзінамі, дае першыя ўстаноўкі разуменьня дыялектыкі. Загэтым Ленін у зноскы да гэтага палажэньня зазначаў, што філёзофскія творы Плеханавы „должны войти в серию обязательных учебников коммунизма. Во-вторых рабочему государству, по моему, следует требовать от профессоров философии, чтобы они знали изложение марксистской философии Плехановым, и умели передать учащимся это знание“. Гэта таму; што ў Плеханавы сапраўды ёсць першапачатковыя ўстаноўкі аб дыялектыцы з яго патрабаваннямі канкрэтнага дасьледваньня аб'екту, ўзаемасувязі, з яго шматлікімі паўтарэньнямі закону пераходу колькасьці, ў якасьці і наадварот, з яго вучэньнем аб скачкох адмаўленьне адмаўленьня і г. д. Зразумела, што, канкрэтным аналізе процэсаў Плеханаў сам адступаў ад сваіх абстрактных трактовак. Вядома, што ўсё гэта жорстка раскрытыкавана Леніным.

Загэтым, вывучэньне спадчыны Плеханавы павінна ісьці пад кутом ленінскай крытыкі і прадбачыць разуменьне сувязі яго ўзроўню ў разуменьні дыялектыкі з яго меншавіцкай практыкай, якая мае свой соцыяльны сэнс і сваю соцыяльную базу.

Філёзофскія працы Плеханавы, уяўляючы лепшае, што ёсць у марксысцкай літаратуры эпохі II Інтэрнацыяналу (за выключэньнем Ленінскіх), маюць у сабе шэраг адступленьняў ад ортодоксальнага марксызму. Крытычныя адносіны да Плеханавы заключаюцца ў тым, каб ускрыць унутраную лёгіку гэтых памылак і іх сувязь з меншавіцкай лініяй Плеханавы ў політыцы.

Нашай мэтай зьяўляецца выканаць, па мажлівасьці, гэту задачу ў галіне літаратуразнаўчай навукі.

Як навука, так і літаратура адлюстроўваюць і тлумачаць аб'ектыўны сьвет. Задачай літаратуры, як і навукі, зьяўляецца ўскрыць сутнасьці процэсаў і зьявішч, але толькі літаратура зьяўляецца сваяасаблівай формай пазнаньня. Аднак, паміж вынікамі навукі і вынікамі мастацтва не павінна быць разыходжаньня

пры ўмове правільнага мэтадалёгічнага дасьледваньня і наадварот—вынікі навуковага і мастацкага асэнсоўваньня рэчаіснасьці, аднаго і таго-ж кола зьявішчаў, павінны і могуць быць у адпаведнасьці.

Пазнаючы спэцыфічна рэчаіснасьць, мастак знаходзіцца увесь час пад непасрэдным уздзеяннем свайго сьветапогляду, ён паказвае сутнасьць аб'ектыўнай рэчаіснасьці, але спэцыфічна у вобразнай форме, у форме, якая зьяўляецца законам яснай сваяасаблівасьці гэтага зьместу, а не простаі знадворнай вопраткай. Адэкватнасьць вобразнага пазнаньня рэчаіснасьці пазнаньню лёгічнаму магчыма і неабходна пры адзіным мэтадзе дасьледваньня. Мэтадалёгія пролетарыяту—дыялектычны матэр'ялізм складае ўмовы для такой адэкватнасьці і робіць яе абавязковай.

Пролетарская навука і пролетарская літаратура карыстаюцца адным мэтадам—мэтадам адзіна-правільным. Дыялектычны мэтад зьяўляецца мэтадам рэволюцыйным, мэтадам марксызму-ленінізму—сьветапоглядам перадавой рэволюцыйнай клясы, і дасьледваньне рэчаіснасьці гэтым мэтадам, атрымоўвае найбольш адпавядаючыя аб'ектыўнай рэчаіснасьці вынікі.

Адсюль зусім зразумела, што гэта ўзгодненасьць ёсьць пачэўраджэньне літаратурай дадзеных навукі, ня гледзячы на розныя сродкі адлюстраваньня рэчаіснасьці. Адсюль можна зрабіць яшчэ адзін вывад, менавіта, што і навука, і мастацтва пролетарыату зьяўляюцца адзіна-правільнымі, таму што яны ў досьледах грунтоўна на законах, на рэальных сілах грамадзкага разьвіцьця.

І навука і літаратура, пры адным мэтадзе дасьледваньня атрымоўваюць адзіныя вынікі, чым зьнішчаецца прычына разыходжаньня паміж мысьленьнем у паняцьцях і мысьленьнем у вобразах, пры чым ні тут, ні там няма і не павінна быць ілюзіяў.

Марксызм-ленінізм, будучы тэорыяй самай паслядоўнай клясы, клясы, па словах Леніна, загадваючай гістарычным рухам разьвіцьця чалавечтва наперад, зьяўляецца адзіна правільнай тэорыяй і не стварае ніякіх меж у пазнавальных здольнасьцях пролетарыату, як гэта ставіць буржуазіі яе эксплёататарская сутнасьць. Пролетарыят, які зьяўляецца астатняй клясай, бясстрашна выкрывае ўсе клясавыя інтэрэсы і, такім чынам, вызваляючы сябе, ён сваёй дыктатурай кладзе канец клясаваму панаваньню наогул. Правільнае дапасаваньне дыялектычнага матэр'ялізму вядзе да адных вынікаў, дасягнутых досьледамі ў вобразах і досьледамі ў паняцьцях. Марксысты-літаратуразнаўца, гаворачы аб узаемадзеяньні літаратуры і іншых ідэолёгічных надбудоў, ня ўяўляе сабе гэта мэханістычна. Наіўна было-б думаць, што даволі выпусьціць некалькі дзесяткаў ідэолёгічна-вытрыманых кніжак, каб ўжо перамяніўся грамадзкі парадак. Аднак ніколі нельга адмаўляць таго вагromністага значэньня ў фармаваньні

грамадзкай думкі, супроць пэўнага грамадзкага ладу альбо за яго, якое адыгрывае літаратура. Ясна, што крушэнне не адбываецца само сабой, „от ничего, пожалуй, ничего и не бывает—от чего-нибудь—всегда“ (Ленин).

Гісторыя вучыць, што кожны пераварот у грамадзе папярэджаецца развіццём грамадскай думкі ў адпаведным кірунку, а ў выкоўванні гэтай думкі—літаратура займае далёка не астатняе месца. Толькі меншавік Пераверзеў мог сьцьвярджаць, што „литература ничего не может создать в политической системе“.

Мастак, так альбо іначай, зьяўляецца політыкам, веліч яго мераецца веліччу адлюстроўваемай ім рэчаіснасці і яе ідэйнай насычанасцю, якая ўплывае на класы, хвалюе людзей.

Нельга нічога зразумець у мастацкім творы, нельга яго растлумачыць без разумення грамадзкага жыцця, яго законаў, без разумення яго політыкі. Цесная сувязь паміж мастацкай творчасцю і навуковым тлумачэннем соцыяльнага жыцця, абумоўлівае ідэювышыню мастацкага твору і крытычную яго ацэнку. Будзе памылковым такое разуменне мастацкай творчасці, што нібыта мастак—мэханічна пераводзіць язык ідэі на язык вобразаў. Нельга ўяўляць сабе вобразы, як маскі ідэі. Выходным пунктам мастака зьяўляецца аб'ектыўная рэчаіснасць і гэта астатняе не залежыць ад волі мастака. Творчасць мастака прасякнута пэўнай ідэяй, сьветапоглядам аўтара, ідэяй, з якой ён падыходзіць да рэчаіснасці і абмалёўвае яе ў выглядзе наглядна-пачуццёвых вобразаў.

Зразумела, што паміж політыкай і літаратурай адбываецца ўзаемадзеянне, але гэта ўзаемадзеянне паміж рознымі політычнымі надбудовамі і адпаведнасць паміж літаратурай і політыкай не складаецца аўтаматычна.

Адносіны паміж політыкай і літаратурай Пераверзеў абгрунтоўвае наступнымі методолёгічнымі разважаннямі: „Здесь ничего не создается, взаимодействие есть только параллельный ряд. Здесь есть только сосуществование, здесь есть взаимная поддержка, есть единство, есть гармония, но здесь нет причинной связи“ („Родной язык“, №1 за 1928 г., стр. 92).

Нам незразумела такога роду ўзаемадзеянне паралельнага раду, якое адбываецца праз кітайскую сыяну. Незразумела, у чым-жа тут адзінства і адкуль бярэцца гармонія, і што гэта за ўзаемадзеянне, якое пакідае зьявішчы такімі, якімі яны былі.

У процілежнасць Пераверзеву мы сьцьвярджаем, што „раз возникнув, всякая идеология развивается в связи со всей совокупностью существующих представлений и подвергает ее дальнейшей переработке“ (Энгельс).

Марксызм не адмаўляе ўзаемадзеяння, але ўзаемадзеянне марксысцкае далёка ад пераверзеўскага, як неба ад зямлі. У Энгельса ўзаемадзеянне вызначаецца, як прычына, якая змя-

няе дзеянне, менавіта, літаратура служыць зброяй пэўных клясаў, з лёсам якіх яна звязана. Таму трэба быць Пераверзевым, каб сьцьвярджаць, што літаратура вольна ад клясавых інтэрэсаў, што мастакі не выражаюць ідэй, прадыхаваных, у канечным выпадку, клясавымі інтэрэсамі. Замест канкрэтнага аналізу фактаў у іх жывым жыцці, Пераверзеў блытаеца ў пустых абстракцыях. Зразумела, што ўсе надбудовы ўздыхаюцца над базісам. Аднак адсюль ніяк нельга вывесці правіла аб тым, што гэтыя надбудовы паміж сабой ізоляваны і не знаходзяцца ў прычыннай сувязі, таму што ўсякае ўзаемадзеянне бязпрычыннага ёсць пусты гук, ёсць тэалёгічны пункт погляду.

Позыцыя Пераверзева фактычна бярэ свае вытокі з плеханаўскага разумення клясавасці і партыйнасці навукі.

„Партыйная наука—пісаў Плеханаў,—строга говоря—невозможна. Но, к сожалению, очень возможно существование „ученых“, проникнутых духом партии и классовым эгоизмом. Когда марксисты презрительно отзываются о буржуазной науке, они имеют в виду именно учение этого рода“. (Плеханов, т. XI, стр. 60). Наадварот. Марксысты якраз маюць на ўвазе „учение не этого рода“. Ленін, у артыкуле „Социалистические партии и беспартийная революционность“ у 1905 годзе пісаў: „Беспартийность есть равнодушие к борьбе партии, но это равнодушие не равняется нейтралитету, воздерживанию от борьбы, ибо в классовой борьбе не может быть нейтральных... Равнодушие есть молчаливая поддержка того, кто силен, кто господствует“. (Ленин, т. VIII, стр. 415).

Няма ніякага сумнення, што гэта ленінскае палажэнне адносіцца ня толькі да пытанняў політыкі, але і да ўсіх пытанняў ідэалёгічнай барацьбы. Вядома, што дапасаванне прынцыпу партыйнасці ў галіне ідэалёгіі патрабуе ўліку спецыфічнасці і сваяасаблівасці дадзенай галіны, патрабуе ўліку характару і формы, у якіх тут адбываецца клясавая барацьба.

Ленін аб гэтым пісаў: „Беспартийность есть идея буржуазная. Партийность есть идея социалистическая. Это положение в общем и целом применимо ко всему буржуазному обществу, конечно, надо уметь применять эту общую истину к отдельным частным вопросам и частным случаям“ (Ленин, т. VIII, стр. 416).

Выходзячы з такой трактоўкі разумення навукі, мы ня можам спачуваць Плеханаву ў яго „сожаленні“ аб тым, што ў навуцы ідзе клясавая барацьба, што тут змагаюцца партыі. Плеханаў, знаходзячыся ў дадзеным выпадку цалкам у палоне буржуазнага аб'ектывізму, відавочна, лічыць, што наяўнасць тэорычнай „бесстароннасці“ і „аб'ектывасці“ зьяўляецца неабходнай і першай парукай сапраўднай навукі. Плеханаў, менавіта, гэтага патрабуе, калі ўстаўляе тэзыс ізоляцыі навукі ад клясавай барацьбы, тэзыс беспартыйнасці і апалітычнасці,

падзяляючы тут цалкам адну з догм II Інтэрнацыяналу. Марксызм-ленінізм сьцьвярджае клясавасьць кожнай навукі ў буржуазнай грамадзе ня толькі таму, што тварцы гэтых навуковых дысцыплін зьяўляюцца прадстаўнікамі пэўных клясаў, і што іх клясавое становішча ўплывае і ня можа ня ўплываць на пастаноўку і вырашэньне праблемы навуковых досьледаў, а яшчэ і таму, што сам унутраны зьмест навукі зьяўляецца клясавым, і ў гэтым апошнім крыецца больш глыбокі сэнс, да разуменьня якога не дайшоў Плеханаў, зьвёўшы партыйнасьць навукі к рэакцыйнасьці, альбо рэвалюцыйнасьці таго ці іншага вучонага.

Гэта значыць, што Плеханаў не разумеў унутранай арганічнай сувязі паміж навуковасьцю і рэвалюцыйнасьцю марксысцкай тэорыі, якая яднае іх у сабе, „і соединяет не случайно, не только потому, что основатель доктрины лично соединял в себе качества ученого и революционера, а соединяет в самой теории внутренне и неразрывно“. (Ленин, т. I, стр. 225).

Памылкова-б было думаць, што мы прывялі выпадковае выказваньне Плеханава аб партыйнасьці—гэты пункт погляду знаходзіць сваю рэалізацыю ў шэрагу крытычных артыкулаў Плеханава. „Научная эстетика,—піша Плеханаў,—не дает искусству никаких предписаний; она не говорит ему: ты должна держаться таких-то и таких-то правил и приемов. Она ограничивается наблюдением над тем, как возникают различные правила и приемы, господствующие в различные исторические эпохи (Плеханов, т. X, стр. 192). Ва ўнісон з гэтым Плеханаў у дакладзе „Искусство и общественная жизнь“ кажа:—„Я стремлюсь, по известному выражению, не плакать, не смеяться, а понимать. Я не говорю, современные художники „должны“ вдохновляться освободительными стремлениями пролетариата. Нет. Если яблоня должна родить яблоки, а грушевое дерево приносить груши, то художники, стоящие на точке зрения буржуазии, должны восставать против указанных стремлений“ (т. XIV, стр. 178).

Правільна, што буржуазны ідэолёг павінен „паўставаць“ супроць імкненьняў пролетарыату, аднак не па прычынах, узказаных Плеханавым, і калі Луначарскі ўпкінуў Плеханава ў лішнім аб'ектывізм па поваду гэтага месца, паказаўшы на тое, што мастака нельга аддаваць стыхійнай сіле буржуазных уплываў, Плеханаў адказаў, што ён гаварыў аб тым, што мастацтва буржуазнае зараз падае, а той, хто любіць мастацтва, сам павінен перайсьці на пункт погляду пролетарыату. „А это все, что можно требовать от реферата, посвященного рассмотрению вопросов искусства, а не изложению и защите принципов социализма“ (т. XIV, стр. 181).

Гэты апошні тэзіс зьяўляецца эмбрыёнам трацкісцкіх палажэньняў аб тым, што „методы марксизма—не методы искусства“.

(Троцкі). ці „художественная литература есть произведение искусства, а не является политической идеологией“ (Горбов, „Удар за ударом“, стр. 192).

Правільна крытыкуючы суб'ектывісцкую пастаноўку пытання ў мастацтве, б'ючы па „долженствованию“ і абсалютным ідэалам і крытэрыям у мастацтве, Плеханаў ня быў паслядоўным у гэтай барацьбе, а сам дапускаў меншавіцкі аб'ектывізм у пытанні ацэнкі мастацкага твору і мастака. Ня гледзячы на тое, што ён прызнае клясавы пункт погляду ў ацэнцы мастацтва, аднак і тут у яго працах маюцца ноткі меншавіцкага аб'ектывізму, якія пашыраюцца ў яго пазнейшых памылках.

Эвалюцыя Плеханава ішла да поўнага меншавіцкага аб'ектывізму ў яго поглядах на ацэнку мастацкага твору, дасягнуўшы бадай зэніту, у прадмове да трэцяга выдання зборніку „За 20 лет,“ дзе ён ў полеміцы з адным крытыкам, катэгорычна адвеў усе абвінавачванні, заявіўшы, што „для критика, как для такового речь идет не о том, чтобы „смеяться“ или „плакать“, а о том, чтобы понимать... У него (крытыка Плеханава-П. П.) вышло, что я разделяю похвалы или порицания, смотря по тому, подтверждает или нет данный автор своими сочинениями мой взгляд на значение общественной среды“ (т. XIV, стр. 119).

Вядома, што гэта плеханаўская традыцыя абаранялася Пераверзевым і яго школкай. Вядома, што гэта варожая марксызму-ленінізму пазыцыя. У процілегласць гэтаму мы высоўваем адчыненна клясава-партыйны пункт погляду на крытыку і літаратуру, не задавальнаемся яе „пониманием“, а шырока прапагандуем прыемлемую для пролетарыяту літаратуру і жорстка выкрываем варожую.

Плеханаў сьцьвярджае, што ацэнка эстэтычнага твору ляжыць за межамі навуковай эстэтыкі, гэта значыць партыйнасьць з навукі выключаецца, чым сьцьвярджаецца буржуазна-аб'ектывісцкая ацэнка, з якой змагаецца марксызм. „После 1830 года, некоторые романтики, не вдаваясь в рассуждения об общественной роли искусства, делают выразителями довольно неопределенных идеалов мелкой буржуазии, а другие проповедуют теорию искусства для искусства... И все правы по своему“ (т. X, стр. 288).

Плеханаў думаў, што калі погляды ідэолёгаў адпавядаюць грамадзкаму становішчу тых груп, выяўнікамі якіх яны зьяўляюцца, то значыць яны аб'ектывна „правы“. Аднак гэта далёка ня так. З таго, што абодвы пункты погляду народжаны аб'ектывна гістарычнымі ўмовамі, яшчэ далёка да таго, што яны аднолькава правільны. Стаўшы на адваротны пункт погляду (г. зн. на Плеханаўскі), трэба прызнаць права на існаваньне нацыянал-дэмакратычных тэорый у БССР і наогул клясава-варожых тэорый. Плеханаў сам разумеў гістарычную прогрэсыўнасьць пэў-

най плыні, аднак ня змог даць правільнай ацэнкі літаратурным фактам, ахрысьціўшы абодвы бакі законнанароджанымі і прызнаў правату абодвух бакоў. Пададзеныя разважаньні Плеханава імкнуцца па-меншавіцку адгарадзіць крытыку ад партыйнасьці.

Літаратура так сама партыйна, як партыйна і філёзофія. У сваяасаблівай форме літаратура можа расказаць аб вагromністых політычных процэсах, аб якіх гаворыць політыка нашай партыі. Літаратура павінна дасягнуць вышынь пролетарскай сьвядомасьці, найлепшым выяўніком якіх зьяўляецца партыя. Вось чаму пролетарская літаратура павінна выказаць партыйныя погляды—погляды авангарду рабочае клясы на спэцыфічным вучастку ідэолёгічнага фронту.

Няма сумненьня ў тым, што ў ўзаемадзеяньні ідэолёгічных надбудоў вядучая роля належыць філёзофскай і політычнай сьвядомасьці рабочае клясы. Перавага тэорэтычнага пазнаньня перад мастацкім зьяўляецца зусім відавочнай таму, што яно найбольш глыбока і найбольш ўсеагульна ахапляе рэчаіснасьць. Гэта тлумачыцца тым, што ў моц гістарычных умоў, тэорэтычнае пазнаньне пролетарыяту больш глыбока распрацавана і больш паспела, вось чаму яно кіруе пролетарскім мастаком у яго творчасьці і падцягвае літаратуру рабочае клясы да ўзроўню вышынь пролетарскай сьвядомасьці. Вось чаму тэорыя рабочае клясы ня можа ня мець прымату над пролетарскай літаратурай.

Будзем працягваць далейшы разгляд плеханаўскіх эстэтычных выказваньняў. У ацэнцы „прекраснага“ Плеханаў застаўляе месца для кантаўскага погляду, у тым сэнсе, што племя, народ-кляса ня кіруецца ўтылітарнымі мэтамі пры „суждении вкуса“. Асабовае-ж „суждение вкуса“, паколькі яно прасьледуе ўтылітарны пункт погляду, паколькі да яго „примешивается малейший интерес“—гэта „суждение очень партийно и отнюдь не есть чистое суждение вкуса“ (т. XIV, ст. 118).

Апошняе палажэньне Плеханаў лічыць правільным у дапасаваньні да асобнага чалавека. Прыкладам утылітарызму апошняга Плеханаў лічыць эстэтычнае яго здавальненьне на грунне таго, што ён можа прадаць адпаведную мастацкую рэч.

Тут выступае эклектычная пазыцыя Плеханава ў разьвязваньні пытаньня аб „прекрасном“. Плеханаўскае разуменьне „прекрасного“ характарызуе няправільнае разуменьне Плеханавым індывідуальнага, бо асобны чалавек так альбо інакш расцэньвае хараство той ці іншай зьявы, альбо процэса праз сваю ідэолёгію якая формавана клясай. Калі клясавасьць, партыйнасьць ня існуе праз асобных людзей, то незразумела наогул яе існаваньне на белым сьвеце. Калі „суждение вкуса“ „несомненно предполагает отсутствие всяких утилитарных соображений у индивидуума, его высказывающего“ (т. XIV, стр. 119), то

патрэбна разьбіць усе літары, не знайшоўшы аднак асобы, якую можна было-б падвесці пад гэта азначэнне. Зазначым, што утылітарызм Плеханаў таксама разумее некалькі вульгарна, прыцягнуўшы чамусьці ў якасці ілюстрацыі ўтылітарызму факт продажу.

Ленінізм стаіць за рэвалюцыйны ўтылітарызм мастацтва. Гэта зьяўляецца адзіна аб'ектыўнай ацэнкай, а „отсутствие утилитарных соображений“, роўна як і ўсялякае супроцьстаўленне аб'ектыўнасці політычнай мэтазгоднасці, зьяўляецца неразуменьнем сутнасці партыйнасці і нічога агульнага ня мае з ленінізмам таму, што яно ідзе па лініі меншавіцкага разуменьня аб'ектыўнасці, таму што яно дае тэарэтычную зброю ў рукі нашых ворагаў, таму, што яно перапярэе трацкісцкія ўстаноўкі аб тым, што наша партыя з мэтай політычнай мэтазгоднасці злоўжывае гістарычнымі фактамі („Тэорыя“ Міну).

У сьвеце ленінскага разуменьня партыйнасці літаратуразнаўчай навукі, сапраўдны паслядоўны навуковы аб'ектыўзм, арганічна звязаны з сапраўднай, паслядоўнай рэвалюцыйнасцю, і рашучай барацьбой за генэральную лінію партыі.

Плеханаў не зразумеў сапраўднай прыроды клясаў і клясавай барацьбы, клясавага характару літаратуры. Уплывы Фэербаха і кантыянства не далі мажлівасці яму да канца зразумець клясавы характар літаратуры і мастацтва і значэнне клясавай барацьбы.

Плеханаў абмяжоўвае мастацтва роляй пасыўнага адлюстравання рэчаіснасці, у той час, як на справе літаратура зьяўляецца адной з шматлікіх ідэалэгічных надбудоў, дзе, як і на іншых, адбываецца клясавая барацьба. Літаратура, у ўзячы з сябе зброю ўздзейнічання на грамадзкі процэс, ня можа быць ізалявана ад яго, яна можа павялічыць тэмп разьвіцця гэтага процэсу, альбо затрымаць яго хуткасць, альбо, дакладней кажучы, яна можа дапамагчы альбо перашкодзіць пролетарыату ў яго вызваленні, у яго змаганні з варожымі клясамі, у пабудове бясклясавай грамады.

Чым жа вызначаецца клясавасць твору? Клясавасць мастацкага твору вызначаецца ня тым, што пісьменьнік стыхійна выкладае інтэрэсы сваёй клясы, а тым, што кожны пісьменьнік у сваёй творчасці кіруецца, больш менш усьвядомленымі, больш менш яснымі ідэямі сваёй клясы.

Адстаўанне ў пролетарскай літаратуры сьветапогляду мастака ад узроўню партыйнай сьвядомасці, зьяўляецца адстаўаннем літаратуры ад тэмпаў соцыялістычнага будаўніцтва. Лінія найменшага супраціўлення, на якую сталі ліфрантэіцы, гэта тое, што яны ўзаконьвалі, узводзілі ў абсалют публіцыстычныя схэмы, аб'ектыўна хацелі адмахнуцца ад мастацкай творчасці.

„В различные эпохи общественного развития человек получает от природы различные впечатления, потому что он смотрит на нее с различных точек зрения. Действие общих законов психологической природы человека не прекращается, конечно, ни в одну из этих эпох, но так как в разные эпохи, вследствие различия в общественных отношениях, в человеческие головы попадает совсем неодинаковый материал (подкреслена мною. П. П.), то не удивительно, что и результаты его обработки совсем не одинаковы“ (т. XIV, стар. 22. Збор твораў Плеханава).

Плеханаў, як бачым, дае сваё саблівае вырашэнне суб'екту і аб'екту. Для таго, каб лепей уявіць сабе сутнасць і вытокі дадзенай памылкі Плеханава, зробім кароткі экскурс у гістарычныя погляды на гэтае пытанне.

Вядома, што пытанне ўзаемаадносін суб'екта і аб'екта, пытанне адносін мыслення да быцця, з'яўляецца цэнтральным пытаннем усякай філосафіі. Вядома яшчэ, што гэта пытанне Фэербахам было пастаўлена ў роўніцы двух людзей—я і ты і вырашана абстрактна, натуралістычна, г. зн. як праблема адзінства чалавечага арганізму, які звязваецца праз уласныя патрэбы з асяродзішчам. Фэербахаўскае адзінства ёсць адзінства натуралістычнае, біолёгічнае, антрополёгія Фэербаха не гістарычна.

Выходзячы з матэрыялістычнага прынцыпу адзінства суб'екта і аб'екта, мыслення і быцця, Фэербах метафізічна адрозніваў іх як пасыўнае і актыўнае, прыпісаўшы актыўнасць—созерцанию“, бачачы ўзаемадзеянне суб'екта і аб'екта ў пачуццёх, у нагляданні, у мысленні, не падняўшыся да разумення практыкі, да разумення „рэвлюцыйнай практычна крытычнай дзейнасці“ (Маркс), суняўшыся на прызнанні тэорытычнай дзейнасці і палічўшы яе за сапраўдна чалавечую дзейнасць.

А Плеханаў пісаў.—„Маркс быў не прав, калі упрекнуў Фэербаха в том, что тот не понимает практически-критической деятельности. Она была понятна Фэербаху“ (т. XVIII, стр. 176).

Гэтым сваім тэзісам Плеханаў зніжаў марксызм да ўзроўню Фэербахіанства. „Маркс і Энгельс,—пісаў Плеханаў у другім месцы,—подвергли материализм Фэербаха существенной переработке, правда, удержав его теорию познания, например, учение об отношении суб'екта к об'екту“ (т. VI, стр. 305).

Дыялектыка, як гаварыў Ленін, і ёсць тэорыя пазнання. Плеханаў абстрактную, не гістарычную, а значыць метафізічную тэорыю Фэербаха выдае ў дадзеным выпадку за марксысцкую. Вырашэнне пытання суб'екта і аб'екта Плеханавым яскрава сведчыць аб уплывах Фэербаха. Вось чаму Плеханаў ня бачыў розніцы ў атрымоўваемых чалавекам уражаннях, не заўважыўшы, што гэты новы матэрыял пападае ўжо ў новую галаву, і стаўшы фактычна на шлях адмаўлення гістарычнасці суб'екта.

Дзесяткі раз паўтараючы ў агульнай абстрактнай форме марксаву формулу „общественное бытие определяет общественное сознание“—Плеханаў, пусьціўшыся у досьледы, бездапаможна блытаецца паміж Фээрбахам і Марксам.

У зьвязку з гэтым патрэбна разумець словы Маркса, які пісаў: предмет искусства, а также всякий другой продукт создает понимающую искусство и способную наслаждаться красотой публику. Производство производит поэтому не только предмет для субъекта, но также и субъекта для предмета (падкарэслена мною—П. П.). („К Критике политэкономии“, стр. 17). Плеханаў не зразумеў, што „человек вовсе не есть абстрактное, вне мира прозябающее существо. Человек—это человеческий мир, это государство, общество“ („Архив Маркса и Энгельса“, кн. III., стр. 254). Плеханаў не разумеў чалавека, як істоты політычнай, як купнасьці ўсіх грамадзкіх адносін.

Адзінства суб'екта і аб'екта памылкова тлумачаць як супаданьне ў адной асобе абодвух азначэньняў як тое, што суб'ект сам і для сябе зьяўляецца аб'ектам для другога. На самай справе адзінства суб'екта і аб'екта дыялектычным матар'ялізмам разьвязваецца, як гістарычны процэс—у процэсе пазнаньня чалавекам аб'ектыўнай ісьціны праз сваю соцыяльную практыку.

У літаратурным творы адзінства суб'екта і аб'екта, як мы ўжо адзначалі вышэй, заключаецца ў тым, наколькі ў літаратурным творы дасягаецца адпаведнасьць рэальнай рэчаіснасьці, г. зн. наколькі ідэі мастацкага твору адбіваюць дзейнасьць людзей, зьявы, процэсы—у жывым жыцьці. Зразумела, што мера гэтай аб'ектыўнасьці абмежавана і суб'ектыўна (становішчам ведаў на дадзены час) і аб'ектыўна (гістарычным становішчам клясы, ідэалёгам якой зьяўляецца пісьменьнік). Ці трэба казаць аб тым, што наша разуменьне ідэі і разуменьне ідэі ідэалістамі—гэта далёка не адно і тое-ж. Калі ў ідэалістаў ідэя зьяўляецца фактарам, які параджае ў сваім разьвіцьці аб'ектыўны сусьвет, то для дыялектычнага матар'яліста ідэя зьяўляецца ня чым іншым, як прадуктам дзеяньня грамадзкага чалавека, формай сьвядомасьці народжанай яго практычнай дзейнасьцю ў змаганьні з прыродай і клясамым змаганьні.

Ленін вызначае ідэю як адносіну суб'екта да аб'екта. Гэта значыць канкрэтныя адносіны клясавага чалавека да ўспрымаемай ім аб'ектыўнай рэчаіснасьці.

Мера ўсьведамленьня аб'ектыўнай рэчаіснасьці не аднолькава ўласьціва ўсім клясам і нават зьмяняецца ў аднэй клясе ў процэсе яе (клясы) гістарычнага разьвіцьця, але ў тэй ці іншай меры ўласьціва кожнай клясе, паколькі кожная кляса ў большай ці меншай ступені апіраецца ў клясавай барацьбе на аб'ектыўную рэчаіснасьць.

II. ПРАТАСЕНЯ

У кожыы дадзены гістарычны момант, мера аб'ектыўнай каштоўнасьці клясавай культуры — вызначаецца соцыяльнай практыкай той клясы, якая яе творыць. Калі пролетарыату на дадзеным этапе разьвіцьця ўласьціва найбольшая ступень аб'ектыўнасьці ў пазнаньні рэчаіснасьці, то на адпаведнай ступені разьвіцьця самаго пролетарыату, калі ён быў яшчэ „клясам у сабе“, яна было значна меншай. Гэтым, паміж іншым, тлумачыцца разьвіцьцё ўтопічнай клясавай сьвядомасьці. „Фантастическое описание будущего общества является в свет в то время, когда пролетариат находится еще в очень неразвитом состоянии и представляет себе свое положение еще совершенно фантастически, оно возникает из его первого, полного предчувствия, порыва к всеобщему преобразованию общества“ К. Маркс и Ф. Энгельс. — „Комунистический манифест“, стр. 92.)

Буржуазіі на адпаведнай стадыі разьвіцьця была ўласьціва большая доля аб'ектыўнасьці ў сьвядомасьці. Быў час, калі буржуазія была рэволюцыйнай клясай. Гэта час, калі яна ішла да панаваньня, калі яна перамагала варожую ёй рэчаіснасьць, калі яна зрывава з яе ўсялякія маскі, у якія імкнуліся апрацуць яе ідэолёгі адміраючых клясаў. Тады быў вагромністы рост буржуазнай культуры, тады панаваньне буржуазіі саўпадала з аб'ектыўным ходам гісторыі: зараз гісторыя працуе супроць буржуазіі, буржуазія зьвярнулася ў рэакцыйную клясу. Суб'ектыўныя імкненьні буржуазіі увекавечыць сваё панаваньне ідуць у разрэз з ходам гістарычнага разьвіцьця. Гэтаму сьведкі—крызыс гаспадарчы, крызыс культурны, крызыс ідэолёгічны.

Вось чаму ў буржуазным мастацтве зараз пануюць „ложныя ідэі“, якія не выцякаюць з самой рэчаіснасьці, а ўносяцца ў яе і ёй супярэчаць. Гэта—ідэі містыфікацыі, ідэалізацыі і скажэньня рэчаіснасьці.

Вось чаму „современному художнику невозможно вдохновляться правильной идеей, если он пожелает отстаивать буржуазию в её борьбе с пролетариатом“ (Плеханов, т. XIV, стр. 160). Заўважым мімаходзь, што пераход пісьменьніка з пазыцыі адной клясы на пазыцыю другой уяўляе сабой поўны разрыў з сьветапоглядам рэакцыйнай клясы і яе адносінамі да сьвету і мяркуе аўладаньне ідэолёгіяй рэволюцыйнай клясы, таму што „никакой талант не превратит в истину того, что составляет её прямую противоположность“ (Плеханов, т. XIV, стр. 151).

Тады „когда ложная идея кладётся в основу художественного произведения, как же Плеханау, она вносит в него такие внутренние противоречия, от которых неизбежно страдает его эстетическое достоинство“ (т. XIV, стр. 153.). Гэта зусім правільна, але ня менш вносіць противоречия і сам Плеханау пры далейшай трактоўцы „ложной идеи“. Зразумела, што ў барацьбе клясаў—кляса гібнучая прыбягае да ўсялякіх мэтадаў нападу

і абароны, і калі яна скарыстоўвае мастацкую літаратуру, як сваю зброю, то адсюль лёгка выцякае, што, так званыя, ложныя ідэі могуць быць і звычайна бываюць тэмамі мастацкіх твораў.

З пункту погляду дыялектычнага матар'ялізму зусім няпрыемлемай зьяўляецца пропаведзь шчырасьці, як меры аб'ектыўнасьці і правільнасьці ідэі мастацкага твору. Нават тады, калі пісьменьнік пераконан і шчыра верыць у правільнасьць сваёй ідэі, але калі яна не зьвязана з аб'ектыўным ходам рэчаў, а супярэчыць ім, калі яна ідзе ў разрэз з сувязямі і тэндэнцыямі ў жывым жыцьці, тагды мастак у сваім творы, ня глядзячы на ўсю сваю шчырасьць, фальсыфікуе рэчаіснасьць (і з клясавага пункту погляду для нас асабовая пазыцыя мастака ў далёкім выпадку ня так важная), таму што якой бы ён шчырасьцю ні быў прасякнуты да сваёй ідэі, ён ніколі ня зробіць твору мастацкім, калі ідэя, пакладзеная ў аснову твору, супярэчыць аб'ектыўнаму ходу рэчаў, таму што аб'ектыўны процэс існуе незалежна ад таго—правільна, альбо няправільна пазнае яго мастак, але, нават, і творы, адбіваючы няправільна рэчаіснасьць, заключаюць у сабе некаторую долю ісьціны.

Сьцьвярджаць, што лзьве процілеглыя абрысоўкі рэчаіснасьці зьяўляюцца правільнымі, што адна кляса „воспроизводит“ рэчаіснасьць правільна па-свойму, а другая па-свойму, значыць скочваюцца на пазыцыі суб'ектывізму, у лагер супроцьлеглы дыялектычнаму матар'ялізму. Таму крытэрыі шчырасьці, як мера мастацкасьці, зьяўляецца няправільным крытэрыем і павінен быць адкінуты. Таксама ня можа быць крытэрыем ацэнкі мастацкага твору і ступень выражэньня клясавай ідэалёгіі пісьменьнікам у сваім творы. Ленінскія ацэнкі даваліся Талстому далёка не таму, што Талстой быў выяўніком ідэалёгіі сваёй клясы. Ленін цаніў Талстога за тое, што ён даў яскравую крытку соцыяльнага ладу, які ўступіў на шлях капіталістычнага разьвіцьця Расіі. Значыць, лічыць аб'ектыўным крытэрыем мастацкасьці ступень клясавай самасьведомасьці, выражанай ў творы (Нусінаў і інш.) зьяўляецца няправільным, таму што гэты крытэрыі падмяняе аб'ектыўны крытэрыі. менавіта, наколькі пісьменьнік раскрывае і пазнае аб'ектыўны сэнс рэчаў.

Бачыць крытэрыі мастацкасьці ў ступені клясавай сьведомасьці няправільна яшчэ і таму, што пісьменьнік адной клясы можа пераходзіць на пазыцыі другой клясы (прыкладам, больш рэвалюцыйнай), тады для гэтаму крытэрыю трэба сьцьвярджаць, што дадзены пісьменьнік, г. зн. яго творы пры пераходзе на пазыцыі другой клясы, трацяць усялякую мастацкую вартасьць.

Рэакцыйнасьць такой устаноўкі відавочна, яна перасьцерагае папутніка ад пераходу на рэйкі пролетарыяту.

Усваеньне буржуазнай спадчыны пролетарыятам прадугледжвае яе крытычную пераапрацоўку, пролетарыят бярэ ад буржу-

азнай спадчыныяе дэмакратычныя і соцыялістычныя элементы, як гэта сьцьвярджаў Ленін. скарыстоўваючы асобныя творы з спадчыны буржуазнай літаратуры ў змаганьні за новы лад. Найяскравейшым прыкладам служыць выкарыстаны таварышам Сталіным у змаганьні з опартуністамі гэроі чэхаўскага апавяданьня „Человек в футляре“.

Адсюль, бязумоўна, ніяк не выцякае, што кожны мастацкі твор, які ўзьнікнуў на адпаведнай клясавай глебе, можа быць скарыстаны другой клясай у яе соцыяльнай барацьбе.

Прынцыповая мажлівасьць такога скарыстаньня дзеяца фактам разыходжаньня ў меры аб'ектыўнасьці паміж мастацкім творам і мышленьнем яго аўтара, менавіта ў тым выпадку, калі першая больш астатняй. Гэта скарыстаньне адбываецца ў новых умовах, у новай абстаноўцы і з другімі мэтамі. Плеханаў абсалютызаваў гэту мажлівасьць, заявіўшы: „когда временное переходящее находит своё выражение в творчестве большого художника, оно становится непроходящим“ („Лит. наследство“, стр. 123).

У пролетарскага-ж пісьменьніка—узровень яго вобразнага тварэньня павінен адпавядаць узроўню яго філёзофскай політычнай сьведомасьці. Для гэтага ёсьць усе мажлівасьці.

Адмаўляючы абсалютны крытэрыі мастацкасьці, таму што ўсё мяняе, усё зьмяняецца, а разам з гэтым зьмяняецца і паняцьце людзей аб мастацкасьці, Плеханаў дае аб'ектыўны крытэрыі мастацкасьці: „Чем более соответствует исполнение замыслу, или, чтобы употребить более общее выражение, чем больше форма произведения соответствует его идее, тем оно удачнее. Вот вам и объективное мерило“ (т. XIV, стр. 180).

У гэтай формулёроўцы Плеханава відна ўнутраная супярэчнасьць, ясна, што „истинность“ мастацкага твору ў выглядзе адпавяданьня аб'ектыўнасьці, і якасьць выкананьня замыслу—рэчы розныя. Па сутнасьці Луначарскі правільна супярэчыў Плеханаву, сьцьвярджаючы, што „форма может вполне соответствовать и ложной идее“,—калі яна паложана ў мастацкі твор, і тады недахопы зьместу будуць недахопамі і формы. Аднак тут будзе адпаведнасьць, параўнаўча кажучы, „нізкай пробы“.

Не згаджаючыся з Луначарскім, Плеханаў гаварыў, што адлюстраваць ложную ідэю „в художественном произведении, значит, исказить действительность. А когда художественное произведение искажает действительность, тогда оно неудачно“. Зусім правільна—яно больш чым ня ўдачна, але адсюль зусім не выцякае неадпаведнасьць формы і зьместу. Гэта адпаведнасьць сама па сабе ня можа служыць аб'ектыўным крытэрыем мастацкасьці, таму што гэта ідэалістычны крытэрыі, які адрывае мастацтва ад зямлі, забываючы, наколькі мастацтва, як спэцыфічная форма клясавай ідэалёгіі, адпавядае аб'ектыўна гістарычнаму працэсу. Гэты крытэрыі адцягвае ўвагу ад соцыяльна-гістарычнай ацэнкі

ў бок чыстага эстэцтва. Аргументы-ж такія, як удаласьць выкананьня задуманай ідэі і мера адпаведнасьці формы і зьместу папыхваюць у некаторай ступені суб'ектывізм.

Калі ў ранейшых выказваньнях Плеханаў ложнай ідэяй лічыў ідэю супроцьлеглую рэвалюцыйным імкненьням пролетарыяту, дык пазьней ён пайшоў па шляху ўсё большай абстрактнай трактоўкі гэтай ідэі. Сыцьвярджаючы, што для мастацкага твору няпрыгодна ложная ідэя (г. зн. абстрактная, не ахапляючая большасьці бакоў канкрэтнай рэчаіснасьці), Плеханаў патрабаваў яшчэ ад ідэі, каб яна дапамагала „общению“ людзей. Нельга згадзіцца з разьвязваньнем гэтага пытаньня Плеханавым і яго ілюстрацыямі свайго палажэньня.

Плеханаў заяўляе: „Не всякая идея может быть выражена в художественном произведении... девушка может говорить о потерянной любви, но скряга не может петь о потерянных деньгах“ (т. XIV, стр. 138), мотывуючы гэта тым, што такая песьня ня можа „служыць средством общения между ним и другими людьми“. Чаму ня можа?—аднаму Плеханаву вядома.

„Теория становится материальной силой, когда ею овладевают массы“ (Маркс). Мы ня можам стаць на фаталістычны пункт погляду, што няправільная тэорыя (ложная ідэя) ня можа ніколі аўладаць масамі. Вядома, што „классов обмануть нельзя“ (Ленін). Аднак, ня выключана магчымасьць уплыву на масы „ложных идей“ тэорый і ідэолёгіі, якія няправільна адбіваюць рэчаіснасьць. У сьведкі да сыцьвярджэньня гэтага палажэньня можна прыцягнуць факт панаваньня рэлігійнасьці—„материальной силы“ буржуазіі. Адваротны пункт погляду прыводзіць ла Плеханаўскага сыцьвярджэньні: „Когда оно — (искусство) выражает тенденции падающего класса, оно не облегчает его борьбы за существование, но просто развлекает в его праздности“ („Литературное наследство“, кн. I, стр. 79). Вядома, што мастацтва і тады зьяўляецца сродкам клясавай барацьбы, таму што ніводная кляса ня зыходзіць са сцэны бяз бою. „Капитализм сам не упадёт, если его не столкнут“ (Ленін).

Цяпер па сутнасьці прыкладаў, падалзеных самім Плеханавым, і песьня дзяўчыны, і песьня скнары—роўнапраўны, нават у другіх умовах апошняя можа мець большы посьпех, чым першая, і можа „служыць „общению людей“, выклікаўшы спачуваньне ў шэрагу скар, яму падобных. Тут відавочнае неразуменьне гістарычнага падыходу, неразуменьне канкрэтнасьці ісьціны Плеханавым, столькі б ён ні паўтараў гэтага палажэньня ў абстрактным выглядзе.

Памылкова ацэньваць мастацкасьць твору па адзінстве формы і зьместу альбо па іх супярэчлівасьці,—калі ў аснове твору ляжыць „ложная ідэя“. Адзіным крытэрыем павінна быць аб'ектыўная рэчаіснасьць, і „ложная“ ідэя ў творы зьяўляецца і таму

П. ПРАТАСЕНЯ

і „ложнай“, што яна не адпавядае аб'ектыўнай рэчаіснасці, адгэтуль і твор ня можа быць мастацкім.

Ленін таму і гаварыў пра Льва Талстога, што калі перад намі сапраўды вялікі мастак, то ён ня мог не адбіць у сваёй творчасці таго ці іншага боку рускай рэвалюцыі, гэта значыць таго, што найбольш было актуальным ў яго час. Калі-б Талстой гэтага не зрабіў, ён ня быў бы вялікім мастаком.

Калі мастацтва зьяўляецца адпаведнай галінай асваення рэчаіснасці праз сацыяльна-класавую практыку, то застаецца адзіны крытэрыі ацэнкі мастацкага твору—менавіта ступень набліжэння да гэтай-жа рэчаіснасці, і ступень мастацкасці і пазнавальнай значымасці твору характарызуецца тым, наколькі гэты твор дапамагае змяніць рэчаіснасць—таму што практыка, змена, перабудова рэчаіснасці ёсць адзіны крытэрыі правільнасці пазнання самой рэчаіснасці. Такім чынам наш крытэрыі не формальны крытэрыі, а крытэрыі ідэёвай значнасці.

Само сабой зразумела, што гэта ацэнка выключае няклясавы меншавіцкі аб'ектывізм.

Найбольш мастацка пісьменьнік можа паказаць тое, што яму больш вядома, што ён „великолепно знает, пережил, передумал, перечувствовал“, а „когда автор свои рассказы посвящает теме ему неизвестной, выходит нехудожественно“ (Ленін, т. 2/, стр. 92).

Пролетарскі пісьменьнік павінен умець адрозьніць выпадковае (выпадковасць разумеецца аб'ектыўна) ад законамернага, другарадных рысы рэчаіснага процэсу—ад яго істотнага характару, не плаваць на паверхні зьяў, а ўскрываць іх сутнасць. Ня ўсякае адлюстраванне рэчаіснасці ў мастацкім творы будзе вартым увагі і будзе каштоўным. Найбольш мастацкімі зьяўляюцца творы, якія ўскрываюць істотныя рысы грамадзкай рэчаіснасці, толькі такое разуменне будзе адзіна-правільным, і пры такім разуменні мастацкага твору, мастак ня можа быць абмяжованы кітайскай сьцяной ад мысліцеля, як гэта няправільна рабіў Плеханаў адносна Талстога. Зразумела, што вартасць мастацкага твору вызначаецца ступенню адэкватнасці аб'екту. Аднак гэтым палажэннем яшчэ сказана вельмі мала, таму што можна звялікай дакладнасцю адмаляваць другарадныя рысы рэчаіснасці, заставіўшы не кранутымі яе істотныя бакі. Такі малюнак не дасць нам поўнага ўяўлення сутнасці законаў руху.

Унікнуць дробязяй, пайсці глыбей да раскрыцця сутнасці ў процэсах, да характарыстыкі істотных бакоў, да асэнсоўвання карэнняў процэсу—значыць паказаць рэчаіснасць метадам дыялектычнага матар'ялізму.

Толькі пры ўскрыцці сутнасці зьяў мы атрымліваем правільны малюнак рэчаіснасці, правільна пазнаем яе ў яе дыялектычным развіцці, і маем магчымасць актыўна на яе ўздзейнічаць і яе пераапрацоўваць.

Адваротны пункт погляду адкідаецца дыялектычным матар'ялізмам, бо ў сваёй паслядоўнасці ён прыходзіць да абсурду.

Наступны „ручаёк“ рэвізіі марксысцкага палажэння аб клясавасці мастацтва бярэ вытоку з плеханаўскага артыкулу „Искусство и общественная жизнь“ і ідзе па шляху замены клясавага профэсійным шляхам абасаблення мастака і яго творчасці ад клясавай ідэолёгіі, аддаўшы яго цалкам самому сабе, шляхам вынясення яго (мастака) за дужкі ўнутры-грамадзкіх клясавых супярэчнасцей, супроцстаўляючы яго, як профэсіянала, клясе, грамадзе, асяродзішчу.

Падзяляючы мастацтва на два тыпы: першае—утылітарнае (мастацтва для грамады) і другое—чыстае (мастацтва для мастацтва) Плеханаў так ахарэктарызаваў іх паходжаньне.

Першае—гэта значыць утылітарнае—нараджаецца там, дзе „есть взаимное сочувствие между значительной частью общества и людьми более-менее деятельно интересующимися искусством“, а другое—(чыстае) „возникает на почве безнадежного разлада их с окружающей средой“ (т. XIV, стр. 131).

Перад намі выступае асяродзішча, як нешта модалітнае, з аднаго боку, і мастак (плюс „люди более или менее интересующиеся искусством“) — з другога боку.

Плеханаўскае разьвязваньне пытаньня „аб мастацтве для мастацтва“ паслужыла вытокай сыстэмы памылак Горбавы, Варонскага і іншых, якія, ідучы паслядоўна за Плеханавым, сьцьвярджалі ізаляванасьць мастака ад клясавай барацьбы, ставячы яго над клясамі.

Непасрэднай падставай для іх служыла наступнае палажэньне Плеханава: „Склонность к искусству для искусства является и упрочивается там, где есть безнадежный разлад между людьми, занимающимися искусством, и окружающей их общественной средой. Этот разлад выгодно отражается на художественном творчестве, в той самой мере, в какой он помогает художникам подняться выше окружающей их среды“ (т. XIV, стр. 148).

Гэта палажэньне Плеханава—козыр у рукі ідэолёгам варожага пролетарыяту літаратуразнаўства, якія пераклалі гэты тэзыс Плеханавы на канкрэтную мову і імкнуліся ўзаконіць адыход мастака ад соцыялістычнага будаўніцтва, апраўдваючы гэта нараджэньнем „сапраўднага мастацтва“, якое магчыма „в той самой мере, в какой“ мастак можа пры лапамозе гэтага падняцця вышэй акаляючай яго пролетарскай „срэды“.

Об'ектыўна меншавіцкае палажэньне Плеханава адкінута практыкай разьвіцця пролетарскага мастацтва, давеўшага, што сапраўднае мастацтва расквітае толькі ў шчыльнай сувязі з прак-

тыкай рабочай клясы, і што ўсякі „разлад“ з акаляючым асяродзьдзем у нас“ адбівае рэакцыйныя настроі клясаў, якія ідуць да сваёй гібелі.

Найбольш правільна тлумачыць тэорыю „мастацтва да мастацтва“ з пункту погляду гістарычнага, адшукаўшы крыніцу яго нараджэння ў процэсе гістарычнага разьвіцьця грамады, менавіта, у характары грамадзкай вытворчасьці. Народжаная грамадствам адпаведная агульная і неабходная функцыя для свайго выкананьня патрабуе адпаведнай колькасьці людзей, якія ствараюць асобную галіну падзелу працы, і гэтая апошняя вызначаецца „относительной самостоятельностью“ у сваім разьвіцьці.

Людзям, непасрэдным выканаўцам гэтай працы, уяўляецца, што яны працуюць у зусім незалежнай ад эканомікі галіне. Гэта ўяўленьне такое, аб якім Маркс і Энгельс пісалі, што яно „может действительно вообразить себе, что оно нечто иное, чем сознание существующей практики. С того момента, как сознание начинает действительно представлять что-нибудь, не представляя чего-нибудь действительного, с этого момента оно оказывается в состоянии освободиться от мира и перейти к образованию „чистой теории“... (Маркс і Энгельс. „Архив“, кн. 1, стр. 221).

Памылкова тлумачыць Плеханаў зьмест ідэолёгіі індывідуальнай ідэолёгіяй мастака. Рэвалюцыйны разлад у грамадстве ідзе хутчэй не па лініі вызначанай Плеханавым, а па лініі суадносін клясаў—а ідэолёгія клясаў, як больш дальнавідная, прадбачаць гэты разлад. Імкнучыся адцягнуць увагу новай клясы (рэвалюцыйнай) ад непасрэдных задач клясавай барацьбы і давесцьці немажлівасьць скарыстаньня мастацтва у сваіх мэтах, надаючы яму ўнеклясавую трактоўку.

Плеханаў не зразумеў таго, у чым яго папракаў Ленін, менавіта, што ўсякае асобнае імкненьне пісьменьніка к мастацтву для мастацтва, калі ён сапраўды зьяўляецца ідэолёгам буржуазіі, ёсьць так ці інакш агульнае імкненьне дадзенай клясы. Ня глядзячы на тое, што па сваёй адукацыі і па свайму становішчу ў грамадстве ён (ідэолёг) можа быць, як неба ад зямлі, далёкі ад яе, але тэорычна ён прыходзіць да тых жа задач і лёзунгаў, на якія штодзённая практыка, матар'яльны інтэрэс і грамадзкае становішча штурхае буржуазію. „Таково вообще отношение между политическими и литературными представителями какого-нибудь класса и классом, который они представляют“ (Маркс, 18 брюмера Луи Бонапарта, стр. 9).

Плеханаў не зразумеў гэтага і скаціўся сам да ўнеклясавай трактоўкі гэтай тэорыі, заявіўшы: „она (г. зн. тэорыя мастацтва для мастацтва) как нельзя лучше соответствует равнодушию к общественным хотя бы и узко классовым интересам (т. XVI, стр. 160), даўшы гэтым самым узор рэалізацыі свайго разуменьня партыйнасьці навукі.

У буржуазнай грамадзе, падзеленай на клясы, падзел працы на разумовую і фізічную і супярэчнасць паміж імі—ёсць супярэчнасць паміж тэорыяй і практыкай, і соцыяльная разрыванасць тэорыі і практыкі з'яўляецца базай для разрыву тэорыі прызнання ад практычнага дзеяння. Таму тэорыя „мастацтва для мастацтва“ з'яўляецца вынікам гэтага разрыву. Аднак найўным з'яўляецца палажэнне аб самамэтным характары „мастацтва для мастацтва“, паколькі такое сцвярджэнне блытае суб'ектыўныя імкненні пісьменьніка (вучонага, мастака), які працуе ў сыстэме глыбокага падзелу працы, з грамадскім значэннем гэтай дзейнасці, як дзейнасці, маючай пэўнае практычнае значэнне у барацьбе клясаў.

„В социалистическом обществе,—піша Плеханаў—увлечение искусством для искусства, делается чисто логически невозможным в той же самой мере, в какой прекратится опошление общественной морали, являющейся теперь неизбежным следствием стремления господствующего класса сохранить свои привилегии“ (т. XIV, стр. 175).

Цалкам згаджаючыся з сцвярджэннем Плеханава адносна немажлівасці панавання тэорыі „мастацтва для мастацтва“ у соцыялістычнай грамадзе, мы паказваем на нелёгічнасць (чыста лёгічных) доказаў, высунутых Плеханавым. Вядома, што „общественной морали“, аб якой ідзе гутарка ў Плеханава, у клясавай грамадзе ніколі не існавала і ня ў гэтым патрэбна бачыць крыніцу сьмерці так званага „мастацтва для мастацтва“. Крыніца ляжыць у ліквідацыі той соцыяльнай прорвы, якая пануе у капіталістычнай грамадзе.

Заслугоўвае ўвагі ўстаноўлены Плеханавым закон „начала антитезы“. Яго механістычнасць адразу кідаецца ў вочы.

„Идеологи одной эпохи идут по следам своих предшественников, развивая их мысли, применяя их приемы, и только позволяя себе „соперничать“ с ними, или же они восстают против старых идей приемов, вступая в противоречие с ними“. („К вопросу о развитии монистического взгляда на историю“, стр. 186).

Гэта палажэнне Плеханава ілюструе неразумненне ім закону адзінства супроцьлегласцей, вядзе да падмены іх механістычнай зьменай супроцьлеглых велічынь, паслужыўшы ў далейшым крыніцай памылак шматлікіх яго паслядоўцаў. Гэта першапачатковая формулёўка закону „подражания и антитезы“ болей спрощана Плеханавым упазнейшых працах, дзе ён падмяніў усю складанасць развіцця ідэолёгіі простым перайманнем альбо аўтаматычным процілеглым накіраваннем іх развіцця (Плеханаўскае „наоборот“) пры процілеглай сыстэме соцыяльна-эканамічных інтэрэсаў.

Плеханаў, выкінуўшы дыялектыку жыццёлага працэсу, заяўляе, што пры наяўнасці супроцьлеглай розніцы ў соцыяльна-эканамічнай сыстэме ў ідэолёгіі „наоборот“ наступае само сабой.

„Да“ ідэолёгаў старых соцыяльна-эканамічных адносін зьмяняецца на „нет“ ідэолёгамі новых процілеглых, не заставіўшы месца сапраўднаму дыялектычнаму разьвіцьцю, якое ідзе ў моц унутраных супярэчнасьцей старой ідэолёгіі, якая носіць у сабе ў эмбрыональным выглядзе новую.

Плеханаў ня можа вытлумачыць нараджэньне новага інакш, як мэханічным супроцьстаўленьнем, як апрыорным сысьвярджэньнем, як ігнараваньнем якасьці мінулай і нараджаючайся ідэолёгіі.

Ня прыводзячы тут шматлікіх плеханаўскіх ілюстрацый закону „начало антитезы“, якія часам ідуць у разрэз з гістарычнымі фактамі, зазначым толькі, што мэханічнае перанясеньне гэтага закону ў галіну грамадзкіх зьяў, Плеханаў тлумачыў як „частный случай действия в общественной психологии дарвинового „начала антитезы“ (гл. т. XIV, стр. 12, 15, 16).

Ня глядзячы на тое, што Плеханаў прызнае, што ў аснове гэтай складанай дыялектыкі ляжаць факты грамадзкага характара, аднак-жа за імі ён пакідае толькі тое, што яны, забясьпечваюць пераход „возможности в действительность“, тых альбо іншых эстэтычных паняцьцяў, нахілаў, смакаў чалавечай прыроды.

„Раздвоение единого и познание противоречивых частей его... есть суть (одна из „сущностей“, одна из основных, если не основная, особенностей и черт диалектики... так именно ставит вопрос и Гегель. На эту сторону диалектики обычно (например у Плеханова) обращают „недостаточно внимания“ (Ленин, сб. XII, стр. 323). Прыкладам, такога „недостаточно внимания“ служыць атаесамліваньне Плеханавым дарвінавай антытэзы з Гегелеўскім „противоречием“.

Плеханаў так і заяўляе: Дарвіново начало антитезы (Гегелево „противоречие“) играет чрезвычайно важную роль (т. XIV, стр. 20).

У трактоўцы Плеханавым разьвіцьця ідэолёгічных напрамкаў ня ўскрыта адзінства супроцьлегласьцяў, не паказана ўзаемапрацікненьне. Замест гэтага дадзена знадворнае злучэньне супроцьлегласьцяў, і гэта эклектыка можа з такім-жа правам называцца „гегелеским противоречием“, як антагонізм адзінствам супроцьлегласьцяў. Замест дыялектычнага рашэньня праблемы Плеханаў дае формальна-лёгічны сурагат таму, што ён „берет формальные определения, руководствуясь тем, что наиболее обычно или что чаще всего бросается в глаза и ограничивается этим“ (Ленин).

Плеханаў бярэ эстэтычныя паняцьці, як раней дадзеныя, а іх выяўленьне ідзе па шляху „подражания“ альбо імкненьня к „противоречию“ (начало антытэзы). У сапраўдным разьвіцьці ідэолёгіі такіх чыстых зьмеі ніколі не наглядаецца.

Плеханаў нахштаіт Фэербаха не зразумеў усёй велічы і ва-
громністага значэння дыялектыкі. Ён не зразумеў таго, якое
месца яна займае ў тэорыі і практыцы марксызму, прагледзеўшы
ў філэзофіі Гегеля самае галоўнае, зьвеўшы дыялектыку да зна-
дворных узьдзеянічанняў.

Плеханаў не зразумеў ні марксызму, ні Гегеля, даўшы мёртвую
сухую канцэпцыю разьвіцця, як паўтарэння альбо як памян-
шэння і павялічэння, заставіўшы ў цені „самодвижение“, не
заўважыўшы барацьбы супроцьлегласцяў унутры цэлага, як
крыніцы руху, не заўважыўшы унутранай супярэчнасці эстэ-
тычных паняццяў адпаведнай класы, набліжаючыся такім чынам
да пазыцыі аб'ектывага ідэалізму ў трактоўцы эстэтыкі.

Дзе ж шукаў Плеханаў аснову руху эстэтычных паняццяў,
аснову іх механічнай зьмены? Гэту аснову Плеханаў падзяліў
паміж законамі псыхікі і біолёгіі, пры чым грамадзкімі адносі-
намі Плеханаў тлумачыў толькі ўплыў на зьмест эстэтыкі. Пле-
ханаў высунуў эклектычную трактоўку разьвіцця, дуалістычную
па сваёй сутнасці, якая прымушала Плеханова ў вырашэнні
сутнасці разьвіцця эстэтычных паняццяў кланяцца ў два бакі—
у бок біолёгіі і ў бок ідэолёгіі.

Плеханаў пры формулёўцы свайго закону адпраўляўся ад
Брунэтэра. Але ён імкнуўся надаць марксыцкае тлумачэнне
„рацыянальнаму зерню Брунэтэраўскай канцэпцыі, якая высоў-
вала галоўным фактам руху і зьмен у кірунках літаратуры—уплыў
адной літаратуры на другую.

„Что в развитии человеческой мысли, точнее сказать, соче-
тании человеческих понятий и представлений есть свои особые
законы и представления, этого, насколько нам известно, не отрицал
ни один из „экономических“ материалистов. Никто из них не
отождествлял, например законов логики с законами товарного
обращения. Но, тем не менее, ни один из материалистов этой
разнобидности не находил возможным искать в законах мышле-
ния последней причины, основного двигателя умственного раз-
вития человечества“ (Плеханов).

З нашага пункту погляду, гэта думка зусім прыемлема і на-
гадвае думку Энгельса аб адноснай самастойнасці надбудовы.
І далей Плеханаў падкрэслівае связь нязгоды з Брунэтэрам:
„Там, где Брюнэтэ́р видит лишь влияние одних литературных
произведений на другие, мы видим, кроме того, глубже лежащие
взаимные влияния общественных групп, слоев и классов; там,
где он просто говорит: являлось противоречие, людям захотелось
сделать обратное тому, что делали их предшественники,—мы
прибавляем—а захотелось потому, что явилось новое противоречие
в их фактических отношениях, что выдвинулся новый общест-
венный слой, или клас, который уже не мог жить так, как жили
люди старого времени“.

Неабходна да вышэйпаданага дадаць больш чоткую формуліроўку Плеханава, дадзеную ім у артыкуле „Французская драматычная літаратура і французская живопись с точки зрения социологии“, менавіта, што: у цывілізаваных народаў барацьба класоў ставіць в гэтым механізме адну з самых важных пружін. І толькі рассматривав гэту пружыну, толькі прыняў во увагу барацьбу класоў і вывучыў яе многаразныя перапыткі мы будзем у стане скажыць удзячнасцю аб'ясніць сабе „духовную“ гісторыю цывілізаванага грамадства: „ход яго ідэй“, гісторыю яго класоў і іх барацьбы адзін з другім“ (т. XIV, стр. 118).

Такую трактоўку мастацтва дае Плеханаў у другім месцы, чым ён фактычна супярэчыць некаторым папярэднім сваім сцвярджэнням. Аднак і ў дадзеным палажэнні клясавая барацьба толькі „адна з самых важных пружін“, поруч з якой дзейнічаюць яшчэ і другія. Вядома, што Маркс, Энгельс і Ленін клясавую барацьбу лічылі асновай руху. Плеханаў у вырашэнні гэтага пытання абмінуў асноўнае, менавіта, якім чынам гэтая барацьба праяўляе сябе ў барацьбе літаратурных кірункаў. Напамнім вядомыя словы Маркса:

„Трудность заключается не в том, чтобы понять—підка Маркс—что греческое искусство и эпос связаны с известными формами развития. Трудность заключается в понимании того, что они продолжают доставлять нам художественное наслаждение и в известном смысле сохраняют значение нормы и недостижимого образца“. („К критике политэкономии“).

Ясна, што гэта палажэнне Маркса зьяўляецца ня мёртвай догмай, а жывым мэтодалёгічным паказаннем. Маркс прызнаваў недастатковым зразумець сувязь мастацтва з вядомымі грамадзкімі формамі развіцця, г. зн. досьледы Плеханаўскай сацыялёгіі, якая спынілася толькі на тлумачэнні.

Маркс-жа патрабаваў дыялектычнага падыходу раскрыцця „істинной сущности“—якая заключаецца ў тым, што пазнаньне чалавека (чым зьяўляецца і мастацтва ў працэсе гістарычнага развіцця, у гэтай ці іншай меры набліжаецца да раскрыцця аб'ектыўнай ісціны. Грэчкае мастацтва менавіта таму і пастаўлена Марксам як прыклад, што яно блізка падыйшло да свайго аб'екту. У ім ёсць моманты аб'ектыўнага пазнаньня і ў гэтым сэнсе яно захоўвае сваё значэнне.

Маркс і Энгельс у „Комуністычным маніфэсце“ пісалі: „Общественное сознание всех веков, несмотря на все различие и на все разнообразие, вращалось до сих пор во всех известных общих формах сознания, которые исчезнут совершенно лишь с полным уничтожением противоположности классов“.

Літаратура уяўляе сабой адну з форм сьвядомасьці. Калі дыялектычны матэрыялізм „берет вещи и их умственное отражение главным образом в их взаимной связи, в их сцеплении, в их движении, в их возникновении и исчезновении“ (Энгельс), то разьвіцьцё форм сьвядомасьці іх зьмены мы павінны уяўляць не як калейдаскопічную (плекханаўскую) зьмену фаз, а як дыялектычнае разьвіцьцё.

Пры такім поглядзе, кожная клясавая культура уяўляецца як момант у разьвіцьці агульна-чалавечай культуры, адсюль, паміж іншым, вынікае і тое, што Плекханаў ня мог вырашыць пытаньня аб суадносінах пролетэрскай і буржуазнай культуры.

У артыкуле „Искусство и общественная жизнь“ Плекханаў паглыбляе сваё памылковае сьцьвярджэньне, дадзенае у пісьмах без адраса“ аб ролі біялёгічнага ў эстэтычных пачуцьцях: „Идеал красоты, господствующий в данное время в данном обществе, или в данном классе общества, коренится частью в биологических условиях развития человеческого рода... частью в исторических условиях возникновения и существования этого общества или этого класса“ (Плекханов, т. XVI, стар. 141).

І гэта сьцьвярджэньне падаецца, ня гледзячы на тое, што Плекханаў пісаў аб тым, што біялёгічны пункт погляду ня можа вытлумачыць ні зараджэньня, ні тым больш, разьвіцьця мастацтва. Адхіліўшы біялёгічны пункт погляду ў прыцыпе, Плекханаў зрабіў яму шэраг уступак, як толькі ўзяўся за практычнае вырашэньне паходжаньня мастацтва, ня даўшы пасьядоўнага матэрыялістычна-дыялектычнага тлумачэньня. І атрымалася, што эстэтычныя пачуцьці і смакі хоць і „частую“, але ёсьць сталае уласцівасьць чалавечай прыроды. Гэта адмаўленьне ад соцыяльнай абумоўленасьці мастацкага працэсу, адмаўленьне ад марксызму, адмаўленьне ад гістарычнага падыходу да мастацтва. Гэта вядзе да сьвярджэньня мастацтва як таковага. Адсюль вынікае, паміж іншым, клясавасьць самой біялёгізацыі і неабходнасьць барацьбы з ёю, як адным з распаўсюджаных мэтадаў ў рэвізіі марксызму.

Думкі Плекханава аб мастацтве—гульні—працы таксама давялі яго да ўступкі біялёгізму. Вынік, зроблены Плекханавым „труд старше игры“—зусім матэрыялістычны. Але згаджаючыся з агульнымі вынікамі яго дасьледваньня, мы ня можам прыняць асобных яго палажэньняў, таму што яны зьніжаюць ідэалёгічную значымасьць мастацтва, як сродку пазнаньня і перабудовы сьвету, зводзячы яго да гульні. Напіраючы на сувязь мастацтва з гульнію, Плекханаў не на многа падняўся ад тэорыі мастацтва—гульні (Канта, Спэнсэра, Шылера), даўшы шэраг няправільных палажэньняў, як адступное кантыянскай трактоўцы мастацтва. Плекханаў не заявіў на ўвесь голас аб ідэалёгічнай значымасьці мастацтва.

Кантыянскае разуменне мастацкасьці і біолёгізацыя зусім вяжуча з яго адрывам мастацтва ад лёгічнага мышленья. „Польза познається рассудком, красота—созерцательной способностью. Область первой—расчет; область второй—инстинкт... Главная отличительная черта эстетического наслаждения его непосредственность“ (Плеханаў, т. XXIV, стр. 119).

Асновай эстэтычнага ўспрымання высоўваецца „созерцательность“, „инстинкт“, непосредственность“, чым выкідаецца актыўны момант у эстэтычным успрыняцьці, адрываецца эмпірычнае ад рацыянальнага, адрываецца тэорыя ад практыкі высоўваецца падсвядомае узаконьваецца прымат біолёгічнага над соцыяльным. Змагаючыся з усялякімі праявамі рэвізіянізму, Ленін адначасова змагаўся з Плеханавым з яго грубейшымі памылкамі, якія былі не выпадковымі, не асобнымі, а адносіліся да галоўнага ў дыялектычным матар’ялізьме.

Плеханаў не разумеў дыялектыкі, як тэорыі пазнаньня супроцьставіў іх—у гэтым асноўная бяда Плеханава, асноўныя яго памылкі ў разуменьні марксысцкай філёзофіі, якія зьяўляюцца вынікам адрыву тэорыі ад практыкі, якія шчыльна звязаны з яго меншавізмам у палітыцы, з яго грубейшымі памылкамі ў тэорыі пазнаньня (іерогліфізм) з яго праявамі агностыцызму—уступкай кантыянству. Гэта абумовіла пазыцыю Плеханава ў змаганьні з Ленінскай тэорыі „отражения“

Плеханаў не зразумеў усеагульнасьці дыялектычных законаў, як законаў аб’ектўнага сьвету і чалавечага пазнаньня, таму ён нямінуха рабіў памылкі ў аб’ектўнай дыялектыцы, г. зн. у досьледах разьвіцьця прыроды і чалавечай грамады.

З неразуменьня ўсеагульнасьці дыялектычных законаў растуць і такія памылкі Плеханава, як пакіданьне ў дыялектычным матар’ялізьме мэтафізычнай і формальнай лёгікі, побач з лёгікай дыялектычнай.

Разрыў эмпірычнага і рацыянальнага, адрыў лёгікі ад эмпірычнага пазнаньня, адрыў пазнаньня ў цэлым ад практычнай дзейнасьці, што асабліва выявілася ў трактоўцы „мастацтва для мастацтва“, неразуменьне клясавага і партыйнага характару літаратуры і крытыкі—такі „букет“ асноўных памылак Плеханава.

Ленін, аднак, выдзяляў Плеханава ў філёзофскіх адносінах сярод другіх прадстаўнікоў другога інтэрнацыяналу. Гістарычныя заслугі Плеханава у справе пропаганды марксызму, яго барацьба з ідэалізмам народнікаў і адкрытымі філёзофскімі рэвізіяністамі знайшлі бліскуючую ацэнку ў ленінскіх выказваньнях.

Адначасова Ленін, сурова крытыкуючы і выкрываючы ўсё антымарксысцкае і рэвізіянісцкае, як у філёзофскім сьветапо-

глядзе, так і гісторыі і політыцы, выкрываючы опартунізм і меншавізм Плеханава ў яго адмаўленьні партыйнасьці навукі, у яго адрыве тэорыі ад практыкі, змог даць патрэбную партыйную ацэнку філёзофскай спадчыне Плеханава

Падводзячы некагорыя вынікі, мы бачым, што Плеханаў у цэлым патрабуе да сябе крытычнага падыходу. У працэсе нашага разгляду эстэтычнай спадчыны Плеханава мы выявілі яго буйныя мэтадолёгічныя памылкі аб'ектывісцкага, мэханістычнага і пазытывістыцкага характару.

Плеханаў сваёй творчай практыкай ілюстраваў геніяльнае палажэньне Энгельса аб тым, што „материалистический метод превращается в свою противоположность, когда им пользуются не как руководящей нитью при историческом исследовании, а как готовым шаблоном, по которому кроют и перекраивают исторические факты“ (Лит. насл., кн. I, стр. 8).

Да ўсяго вышэйсказанага патрэбна дадаць, што ні пытаньне адносінаў да спадчыны буржуазнага мастацтва, ні пытаньне распрацоўкі праблемы пролетарскага мастацтва ня было ні пастаўлена, ні вырашана Плеханавым. Гэтыя праблемы знайшлі сваё вырашэньне ў Леніна.

Па-за увагай Плеханава засталіся і такія пытаньні, як пытаньне нацыянальнай культуры і мастацтва, што бязумоўна дапаўняе агульную характарыстыку меншавіцкай эвалюцыі Плеханава.

Дасьледчыкі меншавіцкіх бакоў эстэтыкі Плеханава разьвілі паглыбілі яго памылкі, узброіўшыся меншавіцкай спадчынай Плеханава ў змаганьні з марксызмам-ленінізмам, затушоўваючы тым самым тое дататнае, што ў яго ёсьць.

Калі памылкі Плеханава, які імкнуўся вырашыць эстэтычныя праблемы з пункту погляду марксызму зьявіліся „в первый раз, как трагедия“, то, прыкладам, меншавіцкая канцэпцыя Пераверзева зьявіліся „во второй раз, как фарс“ (Маркс).

Вось чаму ўсялякае змаганьне за ленінскую мэтадолёгію, якое не паказвае адрозьніваньня яе ад плеханўскай тэорыі і мэтадолёгіі, затрымлівае далейшае разьвіцьцё марксысцкай навукі.

Задача марксысцкага літаратуразнаўства заключаецца ў тым, каб з пункту погляду ленінскага этапу ачысьціць „аўгівей канюшні“ Плеханўскай эстэтычнай спадчыны, адабраць усё, што можа увайсьці ў арсэнал марксысцка-ленінскага літаратуразнаўства.

Партыйны, бальшавіцкі, ленінскі падыход да Плеханава заключаецца ў тым, каб здолець забраць у Плеханава патрэбнае для нашай сёньняшняй барацьбы. Да Плеханава трэба падыйсьці

П. ПРАТАСЭНЯ

так, як партыя патрабуе падыйсьці да спадчыны мінулых дзён. Партыя патрабуе: „Историю этого вчерашнего дня увязать с генеральной линией партии, с теми грандиозными новыми задачами, которые стоят перед нами сегодня и которые будут еще стоять завтра“. (Кагановіч).

Трэба забраць у Плеханава і засвоіць яго мясьцінамі правільны падыход да разглядаемых фактаў, з клясавымі да іх адносінамі, змагаючыся супроць аполёгэтыкі Плеханава, супроць замены ленінізму ў літаратуразнаўстве „плеханаўскай ортодоксией“, супроць ня крытычных адносін да яго спадчыны. Так ставіцца пытаньне нашых адносін да плеханаўскай літаратурнай спадчыны. Усялякая другая пастаноўка будзе няправільнай і шкоднай.

Песьні Бэранжэ.

(Да сямідзесяціпяцігоддзя з часу яго сьмерці).

Творчасць Бэранжэ не вызначаецца рознастайнасьцю жанраў яго слава грунтуецца на тым, што ён зрабіў зброяй клясавай барацьбы адзін жанр—песьню. Оды, эклэгі, ідыліі ён пісаў у раньнім юнацтве, аддаўшы гэтым некаторую даніну чужому для яго стылю вышэйшых клясаў дарэвалюцыйнай эпохі. Яго юнацкая камэдыя „Гермафрадыты“ сьведчыць аб яго захапленьні Мальерам, пісьменьнікам, у якога ён вучыўся ненавідзець і высьмейваць вышэйшыя клясы за іх сквапнасьць, чопарнасьць і манэрнасьць, вучыўся ўменьню едка адзначаць рысы іх падзеньня. Але калі Мальер мог бачыць і ўяўляць у мастацкіх вобразах толькі пачатак гэтага падзеньня, то Бэранжэ прысутнічаў пры яго апале, калі поўнае падзеньне вышэйшых клясаў (эканамічнае, палітычнае і маральнае) было толькі часова прыкрыта апошняй спробай дваранства павярнуць ход гісторыі ў эпоху рэстаўрацыі (1815-1830). І ня толькі прысутнічаў пры гэтым паэта, але і быў самым сьмелым і самым небясьпечным для ўлады арыстакратаў барацьбітом, які падрыхтоўваў перамогу ліпеньскай рэвалюцыі, што канчаткова і назаўсёды зьніштожыла ўладу дваранства.

І так, пасля шэрагу спроб Бэранжэ адмовіўся ад усіх іншых літаратурных жанраў і захаваў для сябе толькі адзін род паэтычнай зброі—песьню (chanson). Ён сам называў сябе песьняром, шансонье. Гэты жанр меў у Францыі вялікія традыцыі, якія выходзяць з глыбіні сярэднявечаў. Гэта былі песенкі, што выконваліся на ўрачыстасьцях, у часы адпачынку, у карчомках, на сходах. Гэтыя песенкі мелі куплетную форму, г. зн. былі напісаны строфамі з аднолькавым ці крыху зьмененым прыпевам (капцоўкай), прычым гэтыя рэфрэны падхапляліся і выконваліся слухачамі. Ужо тое, што гэтыя песенкі выконваліся пры актыўным удзеле грамады, узмацняла іх сацыяльны уплыў, падвышала экспансыўнасьць прысутных, рабіла мастацкае слова асабліва магутнай зброяй барацьбы.

Многу было сказана, што гэтыя песенкі пісаліся строфамі, але гэта ня зусім так. Яны ня пісаліся, а ствараліся на пэўны

папулярны напеў, да якога падбіраліся словы і толькі пасля ўстанаўлення адпаведнасці між мелёдыяй і тэкстам яны маглі быць запісаны. Калі творы іншых лірычных жанраў спачатку пішуцца аўтарам і толькі пасля гэтага даходзяць да слухача (часцей да чытача), то тут парадак звычайна адваротны: шансонье—не літаратар у звычайным сэнсе гэтага слова, ён ня толькі тваор, але і выканальнік. Ён сапраўды—пясняр, які дэклamuе свае песьні не над сацыяльна роднай яму аўдыторыяй.

Такія шансонье існавалі ва Францыі здаўна. Здаўна ў іх поруч з матывамі непасрэднай жыццёвай выселасці, праслаўленнем віна, любоўнымі тэмамі, часта вельмі пачуцьцёвымі і не заўсёды прываітымі, гучэлі і ноты насмешкі, сатыры, абурэння. Славуты ў свой час адвакат Дзюпэн у сваёй прамове на судзе, дзе Бэранжэ сядзеў за свае песьні на лаўцы падсудных, адзначаў, што здаўна абсалютная манархія ў Францыі была абмяжована песьняй. Але „канстытуцыйная“ манархія вярнуўшагася да ўлады дваранства і духавенства хацела знішчыць гэтае абмежаваньне. Яна бачыла, што абмежаваньне ўлады манархіі песьняй становіцца небяспечным. Судовы абвінаваўца Бэранжэ Маршанжы быў, зразумела, па-свойму праў, калі гаварыў, што старажытная выселая французская песьня зьмянілася новай песьняй, якая падрывала асновы дзяржаўнага ладу і рэлігіі. Няправільна толькі супрацьстаўленьне песьні выселай і баявой. Бэранжэ, які вырас у выдатнага і палітычна-найбольш значнага паэту ў эпоху пятнаццацігадовай перамогі вышэйшай клясы дарэвалюцыйнай Францыі, быў выселым барацьбітом, упэўненым у перамозе сваёй справы. І якраз сваёй выселасцю, дасціпнасцю і нязьменнай бадзёрасцю ў барацьбе ён і быў дораг народнай масе, ад імя якой ён гаварыў; гэтым-жа ён дораг і нам.

З пункту погляду паэтыкі арыстакратычнага класыцызму песьня, у якой знаходзіў свой прытулак жарт, дзе раздаваўся сьмех, дзе атрымлівала сваё выяўленьне штодзённае жыццё, адносілася да другарадных відаў поэзіі. Бэранжэ працаваў над гэтым жанрам, здаўна блізім народнай масе, і ўзьвеў яго на ступень магутнай, страшнай для ворагаў зброі сацыяльна-палітычнай барацьбы. Вось чаму выконваючы ленинскі завет аб крытычным вывучэньні культурнай спадчыны, мы высоўваем у гісторыі літаратуры імя Бэранжэ на адно з першых месцаў. Вось чаму мы лічым вывучэньне яго творчасці адной з актуальных задач савецкага літаратуразнаўства.

Бэранжэ пражыў доўгае жыццё (1780—1857) і прайшоў даволі складаны творчы шлях. Вырасшы ня столькі ў роднай сям'і, столькі ў выпадковых добрых бедных людзей, ён прабаваў стаць майстрам гадзіннікаў, працаваў наборшчыкам у друкарні, але слабы зрок прымусіў яго пакінуць гэтыя прафэсіі. Ён атрымаў пасаду экспэдытара ва ўнівэрсытэцкай канцэлярыі, што давала

яму вельмі скромны заробак, але і яго ён з цягам часу быў пазбаўлены за свае палітычныя песьні. Але яго поспех як песьняра, яго літаратурны ганарар даў яму магчымасьць пражыць астатнюю частку жыцця хаця-ж і бедна, але без пасады. Шэраг выгадных прапаноў, якія яму некалькі разоў рабіліся, аж да абрання ў акадэмікі, ён адхіляў, ганаручыся сваёй беднасьцю, як умовай незалежнасьці ад улады.

Яго першыя песьні прагучэлі ў час ўсхаджэньня Наполеона і ў эпоху Імпэрыі. Яны прымыкалі да тэй лёгкай анакрэонтычнай паэзіі, якая культывавалася яшчэ да рэвалюцыі вышэйшымі клясамі. Ня гледзячы на сваю залежнасьць ад гэтай літаратуры, Бэранжэ ня быў і ў гэты пэрыяд сваёй дзейнасьці простым пераймальнікам.

Традыцыйныя матывы так званай лёгкай паэзіі прасякнуты ў яго свачасаблівай свавольнай грацыяй (напрыклад ў вершах „Вясна і восень“, „Мая рэспубліка“, „Шчаслівая пара“) і маюць зусім іншую сацыяльную сутнасьць.

Калі ў дваранскай паэзіі гучэлі матывы бесклапотнага пражываньня часу з прыяцелямі, з каханкай, то гэтыя матывы эпікурэйскіх уцекаў ад шырокага жыцця былі абумоўлены распадам клясы, жаданьнем яе адыйсьці ад вялікай дарогі гісторыі, якая вяла дваранства да нямінчай пагібелі. У Бэранжэ апяваньне скромнага, але прасякнутага бадзёрасьцю і вясёласьцю жыцця беднякоў, што жывуць шчырымі пачуцьцямі, што ведаюць сапраўднае каханьне, гучыць як дробна-буржуазны матыў, накіраваны супроць багачоў, у жыцці якіх пануе прагнасьць да грошай, прадажнасьць і якія з прычыны гэтага ня ведаюць ні сапраўднага шчасця, ні сапраўднага каханьня, ні сапраўднай вясёласьці (верш „Беднякі“). Бэранжэ, дэмакратызуючы традыцыйныя матывы анакрэонтычнай паэзіі, апявае жыццё бедных, якое аднак не пазбаўлена скромнай матар’яльнай задаволенасьці, праўда, вельмі няўпэўненай і ненадзейнай. Ва ўсякім выпадку беднасьць, якую апявае Бэранжэ,—хаця-ж і ня поўная беднасьць, але рэальная, а не літаратурна-выдуманая. Таксама каханка Бэранжэ, якую ён апявае,—не міталёгічная Дэльія ці Дяфна, але рэальная Лізэта. Гэта — грызэтка, г. зн. зарабляючая сабе кавалак хлеба мадыстка, швэя ці прыказчыца, вольная палруга мастака ці пісьменьніка. Яна ня жонка,—Бэранжэ асьмейвае ліцамернае шлюбнае каханьне, часта зьвязанае з матар’яльнымі інтарэсамі, Лізэта—ідэалізаваны вобраз грызэткі, заўсёды шчырай ў сваім пачуцьці, але лёгкадумнай, ветранай, якая можа здрадзіць свайму прыяцелю, але ня здольна прадаць сваё каханьне. Грызэтка, што стала за грошы каханкай багатага чалавека,—ужо не Лізэта, якую апяваў паэта, ён ня мае з ёй нічога агульнага (верш „Гэта—не Лізэта“).

Да разгледжаных маральна-пабытовых і любоўных матываў патроху далучаліся ў Бэранжэ і матывы палітычныя, накіраваныя супроць заваявальнай і дэспатычнай палітыкі Наполеона (верш „Кароль Івэто“).

У гэты першы пэрыяд сваёй дзейнасьці Бэранжэ належыць да аб'яднаньня паэтаў „Паграбок“, якія пісалі, галоўным чынам, застольныя песьні. Кірунак „Паграбку“ Бэранжэ супроцьстаўляе кірунку Акадэміі (верш „Акадэмія і Паграбак“). Паграбок гэта—шчырая, сапраўдная вясёласьць у коле прыяцеляў, Акадэмія гэта—афіцыйная параднасьць, высокапарная нуда багатых людзей, вышкаленасьць пэдантаў. Бэранжэ ганарыцца тым, што ён ніколі ня піў малака школьных муз. Супроцьстаўленьне вясёласьці і шчырасьці ўсякаму рэзанёрству і пэдантызму—адна з улюбёных тэм Бэранжэ. Так у вершы „Уваскросшы мярцвяк“ чытаем наступнае (падаем у перакладзе В. Курачкіна):

Когда мне попалась педанта статья,—
Справляйте поминки: я умер, друзья.
Когда-же при мне без напыщенных слов
Читают строфу задушевных стихов,
Слава богу—я жив и здоров.
Слава богу—я жив и здоров.

Першы, бескланотна вясёлы пэрыяд творчасьці Бэранжэ заканчваецца вершам „Мая, быць можа, апошняя песьня“, напісаным калі ў Парыж уввайшлі варожыя (расійская, аўстрыйская і пруская) арміі, каб зноў навязаць Бурбонаў францускаму народу. З гэтага дня муза Бэранжэ робіцца больш сур'ёзнай і, калі ён піша, што „для ворагаў бацькаўшчыны ня будуць гучэць нашыя галасы“, то ён мае на увазе тыя вясёлыя анакрэонтычныя песенкі, майстрам якіх ён быў.

У час кароткатэрміновага звароту Наполеона (у час 100 дзён) ён піша верш „Палітычны трактат для Лізэты“, у якім дае парады Наполеону імкнуцца да народнага шчасьця, ня думаць аб заваёвах, паважаць народную свабоду. Пасьля візлажэньня Наполеона, калі сіламі агульна-эўрапейскай рэакцыі была адноўлена ўлада Бурбонаў, Бэранжэ перарастае ў яскрава-палітычнага паэту. Ён парывае з паэтамі „Паграбка“ і ідзе шляхам, аднолькава далёкім як ад антыкізуючага багапалучча клясыкаў, так і ад экзотыкі, гістарызму, філёзофскай лятучэнасьці рамантыкаў; асабліва адштурхоўнаецца ён ад пэсымізму ў зьмесьце і ад лексычнай экстравагантнасьці ў форме, ад штучных мэтафар, надуманых гіпэрбал і нэалёгізмаў. Яго паэзія, не парываючы зусім і з матывамі першага пэрыяду творчасьці, атрымлівае цяпер яскрава сатырычны і палітычна-злабадзены кірунак. Бэранжэ ўступае ў гурток левых пісьменьнікаў „Зграмаджэньне апосталаў“ і ўдзельнічае ў варожым Бурбонам друку.

Як успрымала рэвалюцыйна-настроена дробная буржуазія рэстаўрацыю дваранскай манархіі, аб гэтым лепш за ўсё можна судзіць па песьнях памфлетах Бэранжэ. Ганебнае аднаўленьне Бурбонаў на прэстоле з дапамогай ворагаў Францыі, нізкапаклоньніцтва дваранства перад манархічнай ўладай, выпрошваньне сабе страчаных прывілеяў, іх зьдзекі над народнымі масамі паказаны песьняром у шэрагу вершаў. Адзначым з іх верш „Прозьба пародзістых сабак аб дазvole ім вольнага ўваходу ў Тюльерыйскі сад“, у якім маюцца на ўвазе эмігранты, што імкнуліся пасьля падзеньня Наполеона і рэстаўрацыі Бурбонаў вярнуць сабе ранейшае становішча пры каралеўскім двары.

За эту милость обещаем
Все, кроме глупых пуделей,
На бедняков бросаться с лаем
И прыгаты в обруч для властей.
Тирана нет,—пришла пора
Вернуть нам милости двора.

У вершы „Маркіз де Караба“ малюецца памешчык, які пасьля рэстаўрацыі вярнуўся ў свой замак і зварачаецца з ганарлівай прамовай да сялян. З прычыны сьвяткаваньня раялістамі гадвіны ўзяцця Парыжу ворагамі Бэранжэ напісаў поўны яду верш „Белая какарда“.

Нямала ўвагі аддадзена ў вершах паэты і духавенству, адноўленаму ў сваіх ранейшых прывілеях і, ня гледзячы на сваё ліцамер'е, ледзь скрываўшаму сваю злосьць. З прычыны дагавору канкардату каралеўскай ўлады з каталіцкай царквой напісаны верш „Сьпевакі царкоўнага прыходу“, дзе паэта кажа:

Заживем теперь богато
Мы во славу конкордата,
Времена теперь пришли—
В хор вступают короли.
Если станет в глотке сухо,
Пей, пока вмещает брюхо:
Слава в вышних богу сил:
Конкордат он возвратил.

Езуітаў, якія атрымалі пры рэстаўрацыі ў свае рукі пачатковыя школы, Бэранжэ паказаў у вершы „Прэпадобныя айцы“, які заканчваецца наступнай страфой (верш напісаны ў выглядзе прамовы „прэпадобных айцоў“):

Души многих между вас
В наших видах уж развиты:
Будут скоро раи нас
Школы светские закрыты.
Все то, что ваше, мы берем,—
Зачем мы четки нам даем!,
Как наша кличка?—Иезуиты.
О, трепещите перед ней:
Мы будем сечь,
Да, снова будем сечь детей...

А. І. БАРЫЧЭЎСКІ

Сувязь духавенства з вышэйшымі клясамі яскрава паказана ў вершы „Капуцыны“:

Пусть голодают эти хаты,—
Нас благочестье сохранит,
Помещик снизойдет богатый
И на просфоры подарит.

Накіроўваў стрэлы сваіх вершаў Бэранжэ і ў саміх каралёў, асабліва ў Карла X. З прычыны яго каранацыі ў Рэймсе, з аднаўленьнем усіх старых фэодальных звычаяў, звязаных з гэтым абрадам, Бэранжэ напісаў верш, у якім ускрыў, што хаваецца за гэтай бліскачай дэкарацыяй (верш „Каранацыя Карла Простага“, які адыграў нямалую ролю ў судовым працэсе супроць паэты).

Нямала вершаў прысьвячана розным бакам рэжыму рэстаўрацыі: бюрократы, суду, цензуры, парлямэнту, буржуазіі, якая прыстасоўвалася да новых ўмоў. Асаблівай дасьціпнасьцю вызначаюцца вершы, прысьвячаныя характарыстыцы дэпутатаў, якія даюць сваім абіральнікам справаздачу... ў папраўцы свайго здароўя і ў міністэрскіх абедрах, на якіх яны прысутнічалі (верш „Пузаты ці справаздача аб сэсіі 1818 году“ і „Пузаты на выбарах 1819 году“).

Супроць усіх больш менш выдатных зьяў рэстаўрацыі, падтрыманай агульна-эўрапейскай рэакцыяй, накіроўваў свае песьні на працягу дваццатых гадоў мінулага стагодзьдзя Бэранжэ, падрыхтоўваючы тыя пераможныя стрэлы, якія раздаліся на ліпеньскіх барыкадах.

Калі Карл X паслаў армію ў Гішпанію для ўсьмірэньня паўстаньня, Бэранжэ напісаў верш „Новы загад“, у якім заклікае салдат не ваяваць. Верш атрымаў вялікае распаўсюджаньне ў арміі перад ліпеньскай рэвалюцыяй. Даём з яго ўрывак:

Салдаты, слушайте приказ.
Воюйте без победы,
Какую знали деды.
Солдаты, слушайте приказ.
Не до победы нам сейчас!
— А что мы выгадаем эгим?
— Да... палки прежние в войсках.
Мы, по обычаю, отметим
Герсев в крупных лишь чинах.
Усилим, кстати, дисциплину,
Простых от знавших отличим;
Одним назначим палки... в спину,
И палки маршалов—другим!

На працягу ўсяго свайго жыцьця Бэранжэ падкрэсьліваў сваю незалежнасьць ад улады і людзей, блізкіх да яе. Асабліва яскрава гэта зроблена ў вершы „Прыдворнае адзеньне ці візыт да

яго сьветласьці". У гэтым вершы паэта апавядае аб тым, як ён, будучы запрошаны да вельможнай асобы, пашыў сабе новае адзеньне, але па дарозе трапіў на вясёлае сьнеданьне сваіх прыяцеляў, потым на шлюб свайго старога сябра і, нарэшце, на чардак да сваёй Лізэты. Ён зразумеў, што незалежнасьць яму даражэй за ўсё.

У сувязі з гэтым вершам стаіць і другі верш „Маё адзеньне“ (у рускім перакладзе — „Мой старый фрак“), у якім ён зьвяртаецца да свайго старога адзеньня, з якім зьвязана так многа ўспамінаў:

Ты весь истерг, но, несмотря на это,
Друзья у нас—все прежние друзья.
Их не стыдит истертый фрак поэта.
Мой старый друг, не покидай меня.

У сваіх вершах Бэранжэ не абмяжоўваецца адмаўленьнем існуючага, але выяўляе і свае станючыя ідэалы і сымпатыі. Так „Сьвяшчэннаму Саюзу“ эпохі эўрапэйскай рэакцыі, саюзу каралёў ён супроцьстаўляе саюз народаў (верш „Сьвяшчэнны саюз народаў“). Ён выражае свае спачуваньне грэцкім, а потым польскім паўстанцам. Ён прысьвячае вершы сваім прыяцелям, прымушаным карацёўскай ўладай пакінуць межы бацькаўшчыны (верш, прысьвячаны паэту Арно „Птахі“ і верш „Выгнаньнік“).

Імкнучыся паказаць мізэрнасьць эпохі рэстаўрацыі, Бэранжэ зварачаецца ўспамінамі да эпохі Наполеона, калі Францыя хістала прэстолы ўсёй Эўропы. Надаючы паэтычны арэол войнам Наполеона, Бэранжэ вораг заваявальнай і дэспатычнай палітыкі імператара, уступае у супярэчнасьць з самім сабой. Але неабходна памятаць, што ў Бэранжэ гэтая ідэалізацыя мела сэнс антытэзы „каралеўству пігмэяў“, што для ўлады Бурбонаў і тых, хто падтрымліваў яе, гэтыя вершы былі ядавітымі ўкусамі, ад якіх яны сьвірапелі тым больш, што некаторыя з бонапартысцкіх вершаў паэты вызначаюцца высокімі мастацкімі якасьцямі (вершы „Стары сэржант“, „Два грэнадэры, „Народная памяць“, „Стары капрал“).

Нядзіўна, што Бэранжэ двойчы трапляў на лаўку падсудных. У судзе ў дзень працэсу народу было так многа, што некаторым судзьдзям прыйшлося ўлезьці ў салю праз вакно, а старшыня суду некалькі разоў пагражаў публіцы ўдаленьнем з салі за выражэньне свайго спачуваньня падсуднаму. У турме паэта ўвесь час атрымліваў падарункі ад сваіх чытачоў і слухачоў, так што, па яго словам, ён ніколі ў жыцьці так добра ня еў і ня піў, як у турме, а дзя пакрыцьця наложанага судом непасільнага штрафу была аб'яўлена народная падпіска.

Асабліва ў Бэранжэ гэтага, другога пэрыяду трэба вучыцца нашым паэтам надзвычайна вострым, заўсёды прасякнутым моцным пачуцьцём прыпевам, што ў кожнай страфе гучаць па-

новаму, ня гледзячы на іх часта поўнае слоўнае саўпадзеньне, уменьню пісаць вершы не ад свайго імя, а ўклалаючы мову ў вусны ворагаў, угадваючы іх тайныя думкі і жаданьні і гэтым выкрываючы іх, і, перш за ўсё і больш за ўсё, трэба вучыцца бадзёрасьці, радасьці і непарушнай вясёласьці ў барацьбе. Я назваў Бэранжэ вясёлым барацьбітом. Менавіта, да Бэранжэ другога пэрыяду гэтае азначэньне падыходзіць цалкам. У першы пэрыяд вясёлосьць Бэранжэ яшчэ ня была выстарчальна ваяўнічай, ён быў барацьбітом яшчэ хутчэй у патэнцыі, чым у рэчаіснасьці. У трэцім пэрыядзе ён хаця і застаўся барацьбітом але, ня гледзячы на сваю непарушную веру ў сьветлую будучыню чалавецтва, у некаторай меры страціў ранейшую здольнасьць да вясёлай атакі, імправізацыі і зладзённасьці.

Застановімся на гэтым трэцім, апошнім пэрыядзе яго творчасьці. Рэвалюцыяй 30-га году барацьба з дваранствам была закончана. Ахвярам гераічных дзён гэтай рэвалюцыі Бэранжэ прысьвяціў адзін з сваіх найлепшых вершаў „Ліпеньскія могілкі“, дзе шэраг урачыстых малюнкаў барацьбы апавіты наступным прыпевам:

Июльским жертвам, блузникам столицы
Побольше роз, о дети. и лилей!
И у народа есть свои гробницы
Славней, чем все могилы крестов.

Але ўлада дасталася ня той парыжскай беднаце, якая зрабіла рэвалюцыю і якую апеў Бэранжэ. Для гэтага яна была не выстарчальна арганізавана, а пралетарыят яшчэ ня вырас у самастойную сілу. Улада трапіла ў рукі прамысловай і фінансавай буйнай буржуазіі, якая была для Бэранжэ ня менш ненавісна, чым дваранства і духавенства. Бэранжэ сустракае прыход гэтай буржуазіі да ўлады вершам „Бондзі“ з наступным прыпевам:

Всяких званий господа,
Эмиссары
И Корсары,—
К деньгам жадная орда,—
Все сюда!
Сюда!
Сюда!

У цэлым шэрагу вершаў Бэранжэ малюе той культ грошай, тое імкненьне да нажывы і багацьця, якія характарызуюць буржуазію, прышоўшую да ўлады (вершы „Галубы біржы“, „Сьлімакі“, „Мары нашых паненак“).

Паэта пакідае пасля рэвалюцыі горад і пасяляецца ў вёсцы. Ён памылкова думае, што разам з юнацтвам ён губляе і дар песняў. Свой ад'езд з Парыжу ён разглядае, як сваю адстаўку ў паэзіі. Аднак-жа працягвае пісаць. Але калі ў эпоху рэстаўрацыі ён быў перш-за ўсё палітычным паэтам, то цяпер яго

творчая ўвага ўсё больш застаўліваецца на тэме матар'яльнай няроўнасці, сацыяльна-эканамічнага прыгнёту, і толькі часам адклікаецца ён і на палітычныя здарэнні.

Яго адыход ад палітычнай злабадзённасці тлумачыцца тэй апатыяй, якая ахапіла шырокія масы, калі на касцёх рэвалюцыянераў ліпеньскіх барыкад была створана манархія Люі-Філіпа, якая з'явілася палітычнай формай перамогі буйнай буржуазіі.

Шэраг вершаў гэтага трэцяга перыяду прысьвячаны бедняком. („Рыжая Жанна“, што паказвае жыццё беднай сялянкі, муж якой пасаджаны ў турму за паляванне на зямлі памешчыка, „Стары брадзяга“, у якім блізкі да сьмерці бядняк выражае сваё самаадчуванне, „Жак“, у якім выведзен селянін з шасцю дзяццмі, што павінен для уплаты падатку аддаць сваю апошнюю маёмасць) Асаблівай сілай і праніклівайсцю вызначаюцца вершы, дзе паказана становішча ў буржуазнай грамадзе жанчыны, акружанай пакланеннем, пакуль яна маладая і прыгожая, і асуджанай на жабрацтва і голад, калі прыходзіць старасць („Пяць паверхаў“ і „Жабрачка“). Гэта група вершаў—іх можна было-б назваць рэалістычнымі балядамі—звычайна мае пэўны сюжэт і дае драматычны малюнак усяго жыцця таго ці іншага чалавека.

Нярэдка думка паэты, у апошні перыяд яго дзейнасці, зварачваецца да будучыні чалавецтва. У двух вершах ён прадсказвае пагібель у будучым усіх каралёў. У вершы „Прадсказанне Нострадамуса на 2000-ы год“ ён малюе мізэрнага патомка калісці моцных каралёў; верш „Патоп“ мае страфічнай канцоўкай радок: „Властители! Проглотит вас потоп“. Верш „Безумцы“ прысьвячаны сацыялізму Сэн-Сімона, Фур'е і Анфантэна. Сваю веру ў лепшую будучыню чалавецтва Бэранжэ выявіў і ў вершы „Чатыры гістарычных эпохі“; аднак-жа ў гэтым вершы моцна казаўся тэстычны ідэалізм яго сьветапогляду. Наогул трэба адзначыць, што Бэранжэ, які вёў смелую барацьбу з каталіцкай царквай і яе служкамі і пісаў вершы супроць саміх пап, усё-ж не пазбавіўся ад досыць цьмянага і нявыразнага тэізму, які выяўлены ў некаторых яго вершах.

Значнае мейсца ў трэцім перыядзе творчасці паэты займаюць чыста-лірычныя вершы. Некаторыя з іх звязаны з матывамі вясковага ідылізму. Часта ўспамінае ў іх песьняр сваю маладосць. З іх асаблівай увагі заслугоўвае „Чардак“, верш, які кідае рэтраспектыўнае сьвятло на першы перыяд дзейнасці паэты, на тую жыццёвую абстаноўку і тое самаадчуванне, з якім гэтая дзейнасць была звязана. Наогул лірычных вершаў ня мала ва ўсё перыяды творчасці паэты. Іх асаблівай сардэчнасцю, шчыльнай сувязь з жыццём, што пазбаўляе іх усякай літаратурнай штучнасці.

А. І. БАРЫЧЭЎСКИ

Да канца свайго жыцця не здрадзіў Бэранжэ рэвалюцыйным імкненням сваёй маладосці і адхіляў усе спробы як улады Луі Філіпа, так і Наполеона III, наблізіць да сябе яго, народнага любімца-бунгара.

Яго папулярнасць была настолькі вялікай, што, калі ён памёр, урад Наполеона III, разумеючы, што пахаваньне паэты нямінуча будзе мець шырокі народны характар, знайшоў для сябе мэта-згодным, аб'явіць Бэранжэ вялікім нацыянальным паэтай, зрабіць яго пахаваньне дзяржаўнай справай, у якой прынялі ўдзел бюракратыя і войскі, а жандармэрыя назірала за парадкам. Такім чынам, народная маса была адсунута ад гроба свайго песняра. Усякія прамовы над магілай былі забаронены. Яго цела апусьцілі ў зямлю пад матыў яго вершу „Народная памяць“, каб выпукліць прыемны для ўлады Наполеона III бонапартысцкі момант творчасці паэты.

Прышоўшыя ўслед за Бэранжэ народныя шансонье пісалі ўжо ў эпоху, калі пралетарыят фармаваўся як сіла, якой належыла будучыня. Песню, адшліфаваную рукамі Бэранжэ, магутную зброю народных мас супроць вышэйшых клясаў, яны павінны былі ўдасканаліць. Для гэтага патрэбна было выявіць тое, што было для рабочых паэтаў няпрыймальнага ў спадчыне Бэранжэ і супрацьпаставіць гэтаму няпрыймальнаму нешта другое, новае, пралетарскае.

Няпрыймальным у Бэранжэ быў яго банапартызм, нярэдка звязаны з нацыяналізмам. Бэранжэ, праўда, ніколі не васхваляў Наполеона ў дні яго ўлады, але Бурбонам, атрымаўшым уладу дзякуючы разгрому Францыі, усёй ганебнай эпохе рэстаўрацыі, паэта супрацьстаўляў былую гераічную эпасу Наполеона, які зніштожыў падваліны фэадалізму ў Эўропе. Гэтаму матыву банапартызму, якім між іншым прасякнуты вядомы верш „Два грэнадэры“, шансонье рэвалюцыі 48-га году П'ер Дзюпон супроцьстаўляе свой верш „Два таварышы“, у якім пяецца:

Я Бонапарта перавышу,
Мне імя—пролетарый.

Няпрыймальны быў таксама для прышоўшых за Бэранжэ рабочых шансонье і другі матыў яго поэзіі (праўда, знікшы ў апошні пэрыяд), гэта васхваленне беднасці, як бесклапотнага і простага жыцця, што гучыць, напрыклад, у наступным прысёве да вершу „Беднякі“:

Вессла жывеця
Нашим голякам,
Любится, поется,
Слава беднякам!

Рабочы поэт Клеман піша верш пад тэй-жа назвай „Беднякі“ і супроцьстаўляе трактоўцы матыву беднасьці ў Бэранжэ іншую трактоўку:

Плохо, ах, живется
Бедным голякам!
Если-б жили дружно,
Было-б лучше нам!

І, нарэшце, трэцяе, што было няпрыймальнага ў спадчыне Бэранжэ, гэта тое, што ён зварачаўся з сваімі песнямі ня толькі да бедных, але і да багатых, разьлічваючы абудзіць у апошніх сумленьне і спачуваньне. Гэта дробна-буржуазная рыса песень Бэранжэ, яго сантымэнтальны гуманізм, зьвязаны з ідэалістычным сьветапоглядам, канчаткова зьнікае у суровых, прасякнутых акрэсьленай клясавай пралетарскай сьвядомасьцю песнях паэтаў Парыскай Камуны, з аўтарам „Інэрнацыяналу“ Эжэнам Поэе на чале. Такім чынам, францускія рабочыя паэты вучыліся ў Бэранжэ, але і перамагалі яго слабасьці, якія былі слабасьцямі тэй дробнай буржуазіі, пачуцьці і сьвядомасьці якой ён выяўляў. Але ня было ў Францыі XIX стагодзьдзя рэвалюцыйнага паэты, які-б ня лічыў Бэранжэ сваім папярэднікам і настаўнікам і які ня помніў бы таго, што казаў Бэранжэ зварачаючыся да паэтаў рабочых у сваім вершы „Фея рыфмаў“

Как богачи ей жадно смотрят в очи!
Но, их минуя, предпочтет она
Скупой огонь в простой семье рабочей,
Где песнь её, как хлеб и соль, нужна.
Пусть прост обед и темный угол тесен,
Чтоб здесь жилось бедняге веселей,
Она его из пригоршни своей
Поит вином и дерзким хмелем песен.

П'ер Дзюпон напісаў да Бэранжэ прасякнуты захапленьнем верш, які падаём у перакладзе на рускую мову С. Заяцкага.

О, Бэранже, наш предводитель древний!
Мы каждою строкой ему должны,
Уж тридцать лет в столице и в деревне
Его повсюду песенки слышны.
На голове его сверкют розы,
За песни он достоин стал венца,
Где в лавр вплелись и виноград лозы.
Друзья, споем про старого певца!

Дитятей знал он небо грозное,
Восемьдесят девятый год... Бой!
Живя меж нас, он помнил все былое
И охранял традиции свои!
Он победить себя обману не дал,
С ним тридцать лет боролся до конца,
Он никог а хозяина не ведал
Друзья, споем про старого певца!

Он пел все то, что было величаво,
Им был воспет Ватерлоо герой...
Уснувшая в гробу свинцовом слава
Проснулась вдруг на звuki песни той!
Но ныне он замолк... Его молчанье
В те дни, когда так громок крик глупца,
Оценят внуки пусть, как порицанье!
Друзья, споем про старого певца!

Коль дед его, портной, кроил кафтаны,
Он с них срывал галун их золотой...
О, судьи, ваши он вскрывал обманы,
И вам в лицо он хохотал порой!
Вы на скамью его сажали,
Его судили вы, как наглеца,
Но эти песни вам бессмертье дали!
Друзья, споем про старого певца!

Когда с Тартюфа он срывал личину,
Тот в ярости весь город обходил,
И, сокрушенную соорив мину,
О съвятотатстве всюду голосил!
Религии мишурный плащ срывает,
И на него он ополчал сердца...
Пусть в наготе своей она блистает!
Друзья, споем про старого певца!

Еще прославим добродушие это,
Что будет живо много, много лет.
На память нам приходит вновь Лизетта,
С которой он нарисовал портрет.
Как весел он подчас бывал и кроток
За столиком с бутылкою вина.
Он воспевал народ свой и красоток...
Друзья, споем про старого певца!

Друзья, того безумца не забудем,
Который свет в грядущем прозревал,
Который предрекал блаженство людям
И осушить их слезы так мечтал!
Да, Беранже свое прославил имя,
Нам не збыть великого бойца!
Звездою он сияет меж другими!
Друзья, споем про старого певца!

Далёкія ад Бэранжэ па свайму напрамку рамантыкі, нават такія рэакцыйныя, як Шатобрыян, цанілі яго сваясасаблівую чыста французскую паэтычную індывідуальнасць, але літаратурна-рэвалюцыйнае значэнне Бэранжэ выходзіць далёка за межы яго бацькаўшчыны. Апрача Дзюпона, другі поэт другой рэвалюцыі 48 га году, немец Георг Гервег, таксама васьпеў Бэранжэ ў поўным запалу вершы, які прыводзім у перакладзе расійскага паэты Б. Пастэрнака.

Весна! Весна! Перо подобно крыльям.
Блаженством даже кажется напасть!
Весна! Весна! Карандаша усилюм

Могу я чуть ли не миря потрясти
И днем, и ночью душу песнью нежу.
Но в этом непрерывном кутеже
Красивейший венок и самый свежий
Я ныне сплел седому Берапже.

Он все свободы обнял в колыбели,
Все с плачем до могилы проводил.
Глаза побед в глаза ему глядели,
Он всех восстаний гюмы разбудил.
Свободе отданы его седины.
Нас не пугает, если сед уже
Главой напоминающий лавину.
Душой с вулканом схожий Берапже.

Краев всех выходцы, вы, чей на фразы
В отечестве потрачен был бы пыл,
И вы, царя редчайшыя алмазы,
Что от воров в Сибири он укрыл,
Ты, сулиот, предавший жизнь тревогам,
Ты, турок, чьи мечети в мятеже,
Делите свой восторг меж вашим богом
И тем, монм, чье имя—Берапже!

Кто назовь пал,—не приподнял кого бы?
Чье сердце слишком мало для певца?
Вокруг какой заброшенной труппы
Не сплел он лучезарного венца?
„Бродяга старый“, с молодой досадой
Уже бредущий к гробовой меже!
Хвала, хвала и слава трижды сряду
Клюке дорожной старца Берапже!

Весна. Весна. Ты жаждешь роз, природа!
Но первые тому певцу готовы,
Кто, воспевав, как соловей, свободу,
Отождествил с свободой любовь.
Пусть только к вольности стремят объять,
Пусть страсть влечет нас к этой госпоже,
И мы почтим мечом, до рукояти
Увнтым роз гирляндой, Берапже!

Высока ставіў творчасьць Бэранжэ і старык Гётэ. Ён любіў гаварыць аб яго вершах і шмат з іх ведаў на памяць. Яго адносіны да Бэранжэ былі вельмі складанымі. З многіх водзваў Гётэ аб Бэранжэ прывядзём тут (з гутарак нямецкага паэты, запісаных Экерманам) па-перш яго ацэнку мастацкага боку песьняў Бэранжэ: „Ён ніколі не вучыўся ні ў класычнай школе, ні ва унівэрсытэце, але ў яго песьнях бачна дасьпелая асьвета; яны поўны грацыі, досьціпу і танчэзнай гіроніі; у іх такая мастацкая закончанасьць і высокая апрацоўка мовы, што яму дзівіцца ня толькі Францыя, але і ўся адукаваная Эўропа“... Застанаўліваўся Гётэ і на палітычным значэньні Бэранжэ. „У сваіх палітычных песьнях“, сказаў Гётэ аднойчы, „Бэранжэ зьявіўся добрачынцай свайго народу. Пасьля прыходу саюзнікаў французы знайшлі ў ім найлепшага выявіцеля сваіх цяжкіх пачуцьцяў.“

Ён многімі ўспамінамі прымусіў іх думаць аб славе аружжа пры імператары, памяць аб якім была яшчэ жыва ў кожнай хаце, і вялікія якасці якога паэта любіў сам, хаця-ж і не жадаў працягу яго дэспатызму. Цяпер, пры Бурбонах, ён адчувае сябе дрэнна. І сапраўды, гэта—аджыўшы род.“¹⁾

Нямалае значэнне меў Бэранжэ і для расійскіх паэтаў-шэсьцідзсятнікаў, паэтаў расійскай рэвалюцыйнай дэмакратыі, адзін з якіх, В. Курачкін, даў высока-мастацкія пераклады Бэранжэ на рускую мову, часам, праўда, для цензуры паслабляўшыя сацыяльную завостранасць арыгіналу, але часам даваўшыя вельмі трапнае дапасаванне вершаў Бэранжэ да расійскіх умоў, напрыклад, верш „Знатный приятель“, што разгортвае тэму аб прыгнечаным, пазбаўленым усякай годнасці самаадчування, дробнага чыноўніку, ці верш „Господин Искариотов“, дзе дадзены вобраз ліцамера і шпіёна пад маскай патрыёта.

Але значэннем Бэранжэ для развіцця рэвалюцыйнай паэзіі XIX стагоддзя ня вычарпана роля яго песьняў. Яны застаюцца і ў нашы дні блізкімі рабочым чытачом і ва многіх адносінах узорнымі для новых паэтаў.

Агромністае значэнне набывае ў нашы дні і самы жанр, што культываваў Бэранжэ,—жанр, у якім адчуваюць вялікую патрэбу наша масавая эстрада і харавыя гурткі.

¹⁾ Характэрна, што адмоўныя і пегардлівыя адносіны да Бэранжэ, як да „вульгарнага“ паэты, сустракаем у Флёбэра і Лёконтэ Ліля, прыхільнікаў, безасабовага і „чыстага“ мастацтва.

П. Скокаў

Камсамол—на кінофронт

...„Из всех искусств для нас важнейшим является кино“ (Ленін)

У барацьбе за пабудову сацыялізму. пад кіраўніцтвам партыі, ленінскі камсамол вырас у шматмільённую арганізацыю, якая зараз зьяўляецца лепшым памочнікам партыі. Непамерна ўзрасла роля камсамолу, як ініцыятара сацыялістычнага спаборніцтва і ўдарніцтва, арганізатара працоўнай моладзі на выкананьне задач партыі. Пад непасрэдным кіраўніцтвам камсамолу працоўная моладзь умацавалася, вырасла, як колькасна так і якасна, на ўсіх вучастках сацыялістычнага будаўніцтва—у прамысловасьці, сельскай гаспадарцы, на транспарце, на вучастку культурнай рэвалюцыі і інш. Зараз у арсэнале камсамольскага руху шмат гераічных прыкладаў барацьбы за сацыялізм. Наша будаўніцтва мае вялікую колькасьць камсамольскіх мартэнаўскіх печаў, домен, машынатрактарных станцый, лепшых вытворчых брыгад на фабрыках, заводах, у калгасах і саўгасах. Гэта—узорная справа маладых ленінцаў.

Акрамя гэтага, фронт культурнай рэвалюцыі, асобныя яго вучасткі—навука, літаратура, мастацтва, мае вялікую колькасьць работнікаў, якіх выхаваў камсамол пад кіраўніцтвам партыі. У літаратуры мы маем камсамольска-маладзёжных пісьменьнікаў увяўленчым мастацтве—камсамольцаў-мастакоў, у тэатральным—камсамольскія маладзёжныя колектывы (Трамы), ёсьць шэраг музычных і ізо-гурткоў, агітбрыгад, якія праводзяць шырокую палітыка-выхаваўчую работу сярод моладзі і працоўных мас.

Моладзь, якая разгортвае работу на вучастках мастацтва, будзе сацыялістычную культуру, крытычна скарыстоўваючы веды і культурныя каштоўнасьці, якія былі створаны ў часы эпох папярэдніх эпосе пралетарскай рэвалюцыі. Ідзе крытычная перапрацоўка каштоўнасьцяў старае культуры. На сёньня па гэтай лініі атрыманы вялікія дасягненьні.

Аднак, па лініі стварэння камсамольскай кінокарціны, удзелу камсамолу ва ўсёй рабоце нашай кінематаграфіі ў нас асабліва ва ўмовах БССР,—вялікі прарыў. У нас на экране кіно не паказана гераічная барацьба камсамолу на ўсіх вучастках, не паказаны вобраз камсамольца-ўдарніка вытворчасці, вузory лепшай работы камсамольскіх ячэек, брыгад.

Дастаткова сказаць, што за апошнія гады зроблена куды менш дзесятка кінокарцін пра камсамол і моладзь. Адсутнічаюць хронікальныя, агітацыйна-масавыя кінокарціны па пытаннях юнацкага руху, у прыватнасці па гісторыі камсамольскага руху ў БССР. Няма, таксама, мастацка палітычных фільмаў аб працы з камсамольцамі-навічкамі, навуковых маладзёжных фільмаў, якія-б дапамагалі камсамольцам і моладзі павышаць свой ўзровень навукова-тэхнічных ведаў.

Узяць хоць-бы такія тэмы, як праблема быта рабочай моладзі, каханьне, канфлікты паміж „асабістым“ і „грамадзкім“ жыццём і інш. У большасці трактовак гэтых праблем сцэнарысты, апэратары і рэжысёры дакаціліся да дробнабуржуазнай мелёдрамы, перанесенай ў асяродзьдзё камсамолу і насычанай авантурным, нерэальным паказам камсамольскай і маладзёжнай рэчаіснасці.

Нават выпушчаныя карціны, як па лініі „Саюзкіно“, так і па лініі „Белдзяржкіно“ не адпавядаюць тым запатрабаванням, якія зараз высоўвае перад мастацтвам і ў прыватнасці перад пралетарскай кінематаграфіяй камсамол і працоўная моладзь.

Для прыкладу возьмем некалькі фільмаў пра камсамол і моладзь. Ну, хоцьбы наступныя: „Дзяўчына з далёкай рэчкі“, „Токар Аляксееў“, „Песьня аб першай дзяўчыне“. „Хто яна“ „Пуцёўка ў жыццё“ і інш.

Пошлым падыходам да нашай рэчаіснасці, скажэннем рэчаіснасці, апашленьнем ленінскага камсамолу—вось чым характэрны фільм „Дзяўчына з далёкай рэчкі“. Галоўны герой фільму—дзяўчына па прозьвішчу.—Чыжок—у паказе аўтараў фільму, гэта найўна-романтычная асоба. З „глухого паўстанка“ яна марыць трапіць у Маскву, туды яе цягне ліст таварышкі, у якім яна піша: „Прывітаю, Масква чароўная“. Ад „радасці“ Чыжок разбівае апарат Морзэ, на якім у часе атрымання ліста працуе. Леніна Чыжок уяўляе сабе старым барадачом, падобным на яе старога дзеда. Але, вось—Масква... Чыжок на яе шумных вуліцах... І ў творчым пляне аўтараў фільму—начныя бульвары, бяспрытульныя, хуліганы, прастытуткі, тлустыя нэпманы, напудраныя дамы, магазыны, кіно, кафэ-растараны залітыя сьветам. Змораная дзяўчына спакойна засыпае на адной з вуліц. Каля яе праводзяць вясёлыя камсамольцы. Яны не заўважаюць новага госьця, які так доўга марыў аб Маскве, уяўляў яе ў ружовых хварбах, захапляўся яе кіпучым жыццём. У дзень Першага мая дзяўчына трапляе на парад. Настойліва рвецца на трыбуну. Яна

хоча штосьці сказаць, але што?!.. Ні аўтары фільму, ні глядач ня ведаюць, што хоча казаць дзяўчына. Рантам ёй прывешваюць значок Кіму. Нашліся людзі, якія адразу прынялі яе ў камсамол, не правярыўшы, хто яна, нават не паглядзелі на ніякія кандыдацкія стажы...

Такі мастацкі падыход і паказ дэмабілізуе клясавую пільнасьць камсамольцаў, не дапамагае разьбірацца ў якасьці людзей, якіх трэба прымаць у камсамол. Галоўны герой фільму Чыжок з пачатку і да канца мастацкага паказу застаецца прэтэнцыёзна-рамантычным тыпам, з якім камсамолу не па шляху.

Акрамя гэтага, у фільме няма паказу Масквы, як Сацыялістычнага цэнтру Саюзу ССР,

У фільме „Токар Аляксееў“ (рэж. Шастакоў) з камсамолам інакш. Тут галоўную ролю адыгрывае стары рабочы токар Аляксееў. Аляксееў любіць камсамол, рабочую моладзь. Але рэжысэр робіць памылку—ў яго сьціраецца роля камсамолу як ініцыятара і арганізатара сацпаборніцтва і ўдарніцтва сярод рабочай моладзі. У фільме камсамол расплываецца ў масе беспартыйнай моладзі, не адчуваецца, як кіраўнік і арганізатар.

Прыход у камсамол вясковай дзяўчыны паказаны у фільме „Песьня аб першай дзяўчыне“. Дзяўчына Саня зноў такі паказана рамантычнай асобай. Энтузіязм барацьбы ў пэрыяд грамадзянскай вайны і барацьбы з дэзэртырамі ня ўзяты аўтарамі фільму ў цэнтр увагі. Саню любяць камсамольцы, але за што?!.. За тое, што яна адразу ў ячэйцы сябе стала трымаць „правадыром“? Юнак камсамалец кахае Саню, але гэтае каханьне паказана патэтычна. Абставіны складаюцца так, што ў каханьне Сані ўмешваецца кулацкі сын. Уся ячэйка яго называе „галоўнай гнідай на пралетарскім целе“. Пачынаецца барацьба. Якая? Клясавая?!—Не! Пачынаецца барацьба паміж добром і злом. Калектыў ячэйкі настройваецца супроць Сані—галоўнай віноўніцы непаладкаў. Саня, прыдушаная, адыходзіць, і пасля нядоўгага часу едзе ў горад.

Глядач бачыць, як аўтарамі фільму сацыяльная барацьба падменьваецца барацьбой „добра“ і „зла“, як сацыяльныя матывы трактуюцца ў авантурным пляне. У гэтым—галоўны недахоп фільму „Песьня аб першай дзяўчыне“ Гэты фільм не дае правільнага разуменьня ролі камсамолу ў выхаваньні прапоўнай моладзі. Аўтары фільму не разгарнулі паказу шматлікіх форм і метадаў выхаваньня камсамолу і моладзі праз сацыялістычную практыку.

Фільм „Хто яна“ не прэтэндуе на назву камсамольскага, але па колькі гэта карціна вытворчасці „Белдзяржкіно“ і закранае адну з актуальнейшых праблем—праблему будучай вайны, на ёй варта спыніцца.

Сцэнарыст В. Кацінаў і рэжысэр Анці-Палаўскі, ствараючы фільм аб будучай вайне, галоўным чынам згуртавалі ўвагу на

II. СКОКАЎ

шпіянажы, забыліся што: „у будучай вайне будучь удзельнічаць два асноўных фактары-машына і чалавек“ (Варашылаў). Аўтары фільму ў процівагу поглядам т. Варашылава, сьцьвярджаюць, што асноўным фактарам будучай вайны зьявіцца жанчына-шпіенка, тэрарыстка. Такое разьвязваньне праблемы будучай вайны да немагчымасьці анекдотычна, ні больш ні менш.

Больш таго. Аўтары фільму робяць зусім няправільны паказ Чырвонай арміі. На працягу паўгадзіны, глядач бачыць на экране тупаючыя ногі чырвонаармейскіх частак, бачыць, што людзі кудысьці ідуць, сьпяшаюцца, а куды?—ніхто ня ведае.

Па шашы, насустрач браневікам, матацыклам, коньніцы крочыць Ягора (шпіёнка, накіраваная з-за мяжы), яна спыняе чырвонаармейцаў, распытвае іх, адкуль і куды рухаюцца часткі... Байцы спакойна указваюць кірунак свайго руху, падрабязна спыняюцца на тым хто яны, якой часткі і г. д. У сапраўднасьці гэта зусім ня так. Нашы чырвоныя байцы не з такой клясавай пільнасьцю, якую пастараліся стварыць і паднесці глядачу аўтары фільму „Хто, яна“. Па аўтарох фільму выходзіць, што Чырвонай арміі не патрэбны вышэйшыя формы апэрацыйнага кіраўніцтва. Таксама, не ўдалося аўтарам глыбока паказаць разлажэньне капіталістычнай арміі. Фільм павінен быў сваімі мастацкімі сродкамі мабілізаваць глядача, а атрымоўваецца наадварот.

Усім вядомы гукавы фільм „Пуцёўка ў жыцьцё“ (рэж. Н. Экк, кампазытар Я. Столяр), які імкнецца вырашыць праблему бяспрытульнасьці, выхаваньня бяспрытульнікаў у дусе камунізму. Трэба сказаць, што рэжысэрам больш удала ўжыты ўсе мастацкія сродкі для разгортваньня асноўнай ідэі фільму. У аснову работы над фільмам пакладзены матар’ялы барацьбы з бяспрытульнасьцю. У гэтым—фактычная і мастацкая вартасьць карціны, якая разьлічана на дарослага ці арганізаванага юнага глядача. Але ня толькі ў гэтым каштоўнасьць гукавога фільму „Пуцёўка ў жыцьцё“. У фільме ўжыты мстацкія сродкі ў такой паступовасьці, і чаргаваньне кадраў адбываецца так пасьлядоўна, што гэтыя якасьці надаюць фільму сілу мабілізацыі эмоцый глядача. У галоўным героі фільму Мустафе, сканцэнтраваны вобраз тых людзей, якія ў дні нашага сацыялістычнага сёньня становяцца актыўнымі будаўнікамі, парываюць з навыкамі і звычкамі бяспрытульнікаў. Паказаны добра мэтыды перавыхаваньня бяспрытульнікаў, арганізацыя іх у працэсе сацыялістычнае працы.

Аднак, не паказана яскрава—адкуль выходзіць выхаваньне бяспрытульнікаў, хто гэтай справай кіруе непасрэдна, а вядома вялікая роля ў гэтым належыць ленинскаму камсамолу. У „Пуцёўцы ў жыцьцё“—няма камсамолу, які пад кіраўніцтвам партыі арганізуе бяспрытульнікаў на будаўніцтва сацыялізму. У карціне ёсьць паасобныя вельмі няясныя намёкі, але ясны паказ адсугнічае. У гэтым—галоўны недахоп фільму „Пуцёўка ў жыцьцё“.

Акрамя паданых намі фактаў, ёсць яшчэ рад карцін, якія так ці іначай набліжаюцца да камсамольска-маладзежных. Напрыклад, фільмы; „Нашы дзяўчаты“ (рэж. Браун, сцэн. Усціновіч), „Дзеньнік адной камуны“, „На гэтым сьвеце“ (рэж. Казачкоў). Гэтыя фільмы зроблены ў правінцыяльным тоне, часта з грубымі скажэннямі камсамола, яго ролі ў арганізацыі працоўнай моладзі.

Без асаблівых цяжкасцяў глядач упэўніваецца ў тым, што выпушчаныя карціны, як па сваёй колькасці, так і па сваёй якасці, ні ў якой меры не задавальняюць тых запатрабаваньняў, якія высоўвае зараз камсамол і працоўная моладзь перад нашым кіно. Выпушчаныя фільмы па сваіх мастацкіх вартасцях стаяць на вельмі нізкім ўзроўні.

У чым прычыны адставаньня нашай кінематаграфіі ў выкананні запатрабаваньняў моладзі? Па-нашаму, прычыны хаваюцца перш за ўсё ў тым, што сцэнарысты і рэжысэры недастаткова сур'ёзна падыходзяць да пастаноўкі маладзежных фільмаў, ня вывучаюць быт, работу і задачы камсамолу і моладзі.

Нашы кінофабрыкі, якія ажыццяўляюць адміністрацыйна-ідэолёгічнае кіраўніцтва, не аддаюць яшчэ належнай увагі выпуску кінокарцін пра камсамол і моладзь. Акрамя гэтага, трэба з усьёй рашучасцю адзначыць пасыўныя адносіны камсамольскіх арганізацый да кінематаграфіі, да пытаньняў камсамольскай тэматыкі і працэсу вытворчасці маладзежных фільмаў. Асабліва ва ўмовах БССР, камсамол зусім ня прымаў непасрэднага ўдзелу ў творчай рабоце па пастаноўцы таго альбо іншага фільму. Нават камсамольскія ячэйкі кінофабрыкі „Савецкая Беларусь“ у Ленінградзе і кінотрэсту „Белдзяржкіно“ ў Менску не палічылі сваім абавязкам абгаварыць кожны сцэнары і кожны фільм, які выпушчаецца, на сваіх сходах, не вялі змаганьня з памылкамі дапушчанымі ў большасці фільмаў выпуску „Белдзяржкіно“ і ў прыватнасці фільмаў пра камсамол і моладзь. Камсамольскія арганізацыі кіновытворчасці і кінаўстаноў БССР не забяспечылі неабходны паварот твараў да вытворчасці, не садзейнічаюць таму, каб кіно падпарадкаваць задачам большавіцкага выхавання моладзі.

Задача камсамольскіх арганізацый заключаецца ня толькі ў тым, каб мабілізаваць грамадзкасць навокал таго альбо іншага маладзёжнага фільму, каб прымацаваць да паасобных фільмаў больш моцных таварышоў з творчых кадраў. Асабліва зараз, камсамольскія арганізацыі павінны ўзяцца за разгортванне кінорамаўскага руху ў нас у БССР. У нас да апошняга часу ніхто не займаецца пытаннем арганізацыі сярод камсамольцаў і моладзі кінорамаўскіх гурткоў, брыгад (па прынцыпу Трамаў у тэатральным мастацтве). А між тым, арганізацыя кінорамаў

па СССР стала рэальным фактам, неад'емным абавязкам камсамолу і моладзі на вучастку кінематаграфічнай работы.

Задача кінорамаў заключаецца ня толькі ў тым, каб арганізаваць рабочую моладзь для скарыстання кіно ў мэтах марксысцка-ленінскага выхавання моладзі, выхаваць бальшавіцкі крытычны падыход да кінопрадукцыі. У задачу кінарамаў павінна ўваходзіць тры асноўных галіны работы: палітыка-выхаваўчая работа сярод маладых глядачоў, арганізацыя работы па кінапрадукцыі камсамольцаў і моладзі, і работа кіновытворчых калектываў на прадпрыемствах.

Палітыка-выхаваўчую работу сярод моладзі кінорама пра-водзяць праз кінатэатры, кіноклубы рабочай моладзі, скарыстоўваючы для гэтага адпаведныя фільмы. Камсамольскія ячэйкі павінны мець свой дзень, у які неабходна арганізаваць тое альбо іншае мерапрыемства, з прыцягненнем вакальных канцэртных сіл.

Кінорама сумесна з клубамі павінны арганізаваць выезды ў раёны, на прадпрыемствы, скарыстоўваючы прапагандыстскіх кіраўнікоў. На прадпрыемствах кінорама мабілізуюць шырокія масы рабочай моладзі, у калгасах і саўгасах—калгаснай і саўгаснай, на арганізацыю крытыкі і творчага аналізу ўсёй маладзёжнай кінапрадукцыі, каб выпрацаваць адпаведную ацэнку і дапамагчы ў творчай рабоце камсамольска-маладзёжнаму сцэнарысту, рэжысэру, апэратару

Акрамя ўсяго гэтага, ва ўмовах БССР, камсамол Беларусі павінен умацаваць творчыя кадры „Белдзяржкіно“ лепшымі камсамольцамі, якія добра ведаюць работу ЛКСМБ і будуць з бальшавіцкай напорыстасцю весці змаганьне супроць руціны, буржуазных традыцый у кіномастацтве. Неабходна даць лепшых камсамольцаў у ўстановы па прасоўваньню фільмаў у масы, падрыхтаваць высока-кваліфікаваных кінамэханікаў. На творчую работу на кінофабрыку „Савецкая Беларусь“ у Ленінградзе павінны быць зараз-жа накіраваны лепшыя прадстаўнікі ЛКСМБ для стварэння поўнакроўнага, высокамастацкага фільму пра камсамол Беларусі. Неабходна рашуча разьбіць недаацэнку, якая мае месца з боку „Белдзяржкіно“ і з боку кіраўніцтва кінофабрыкай „Савецкая Беларусь“, у справе падрыхтоўкі беларускіх пралетарскіх кадраў для кінематаграфіі.

С. Шушкевіч

Кавалачак з аўтабіяграфіі паэта Разекі

І сказала мне залатая дзеванька:

— „Сход майго сэрца зачынены, твая кандыдатура правалілася“.

І пашоў я за катафалкам суму і гора хаваць свае балючыя надзеі...

Мая кандыдатура правалілася...

А каб вынесці з цёмнай глыбіні душы гэты цяжар, каб вынесці гэты боль і паказаць сусьвету, а не таіць у сабе, я запаліў сьвечку сьлязьлівага натхненьня, памачыў пяро ў атруту няўдалых спатканьняў і пачаў пісаць...

Пісаў я спачатку прозаю. Нудна нягнуліся чорныя радкі, нудна скрыпела пяро. Скэптычна бранчэлі мухі ля пабітай шыбы майго гонару і славы, скэптычна моргала сьвятло ў газьніцы маёй будучыні.

І аднойчы, калі зьбіралася навальніца нейкай дыскусіі ў Доме пісьменьніка, калі бліскалі слоўныя малавкі маладых, але гарачых прамоўцаў,—акрыліліся раптам мае пачуцьці рытмічнасьцю і глыбокай лірыкай.

Я стаў пэтам...

— „Залатая дзеванька і няўдалае каханьне штурханулі мяне на цяжкі шлях літаратурнай работы,—прызнаўся я задумённаму крытыку Калупіцкаму, чытаючы яму аднойчы невялічкі кавалачак лірычнага слова сэрца.

І падскочыў Калупіцкі на мяккай канапе спакою і лянівасьці, быццам бы я яго дыялектычна-матэрыялістычную сыстэму калупінуў шылам аджытага ідэялізму.

Голас яго стаў бразгучым і нявыразным, як у некаторых сьпевакоў з музычнага тэхнікуму, але грозным і дыдактычным, як у мудрага Саламона:

— „Ты крывіш аб'ектыўную рэчаіснасьць, твой чоўн творчасьці пачаў адплываць ад берагоў бясклясавага каханьня, твой ворг мэтад калупаецца ў сьмецьці коўзкай непасьлядоўнасьці,

завод і фабрыка ў цябе зьяўляюцца толькі фонам для разгортвання абстрагаваных падзей і г. д.“

І пачуў я сябе абсцёбаным пугаю крытычных заўваг бадзёрага крытыка Калупіцкага.

Раіў ён мне вучыцца ў старэйшых паэтаў і пісьменьнікаў, якія прайшлі агонь, ваду і медныя трубы палітрэдакцый, галаўліту і г. д. і г. д. ...

Як хмара, навісла нада мною мая вучоба і пачала цярусіць маё невуцтва дожджыкам шырокіх поглядаў, дожджыкам глыбокіх аналізаў і паслядоўных разважанняў.

Накупляў я ў кнігарні Дз. В. Б. прэзічных і паэтычных томаў і томікаў, і ўзброіўшы свой мозг мікраскопам настойлівага паслядоўнага вывучэння, засеў за кнігі Лявоннага, Буравея, Хацкевіча, Ананьева і інш.

І так з мяне стаў паэта ня толькі, які бранчыць лёгенькімі крыльцамі павярхоўнасьці, а які глыбока ўклеіўся ў глыбокія праблемы, які пачаў вывучаць лепшыя даямэнты на выбоістым шляху паэзіі.

Як асінавыя лісьцікі ў ціхую пагоду, затрэсьліся мае пальцы, калі я расчыніў кнігу Юркі Лявоннага „Стала і мужа“.

Аўгіні Абрамаўне Гольбэрг—прачытаў я на першай старонцы гэтай кнігі. Прачытаў і вохнуў.

Мне ўспомнілася залатая дзеванька, што сказала мне: — „Сход майго сэрца зачынены. Твая кандытатура правалілася“...

І знайшоў я ў гэтым лірычным напластаванні нейкую душэўную чыстату і ганарлівасьць:

Я ганарлівы, што ў палкіх гадах
Імкненьні свае не запэчкаў.

І хацелася мне ўзносіць на парнаскае ўзвышша кожнае слова паэты, нават ня слова, а нешта іншае, бо сам аўтар зазначае:

У мяне
Ня слоў прыгожых гарнец...

І раптам (на гэтым месцы) я спалохаўся за лёс паэты, аж сэрца маё здрыганулася, як трамвай на раптоўнай астанойцы.

А што будзе, ціснула мяне да немажлівасьці думка, калі даведаецца „Палата вягі і мерак“, што паэта мерае сваё „моўнае нешта“ гарцам. Гэта мерка даўно ўстарэла, даўно ўжо ўведзены мэтрычныя меркі. Ах, якое няшчасце!..

І чаму паэта старасьвецкі гарнец, а можа яшчэ і са старасьвецкім кляймо, не замяніў на літар.

А праз гэту пасудзіну можа быць шмат няпрыемнасьцяй, нават міліцыя гатова ўмяшацца.

Як мора перад навалніцаю, ціха ўздымаліся мае пачуцці, часам разьбіваліся аб скалу майго сэрца, часам прарываліся праз грэблю маіх грудзей і разьліваліся чорным атрамантам дум на сьветлай паперы.

Лявонны мяне ўсхваляваў.

Лявонны мяне натхніў.

Заядла скрыпела маё пяро, мілагучна шаласьцелі кволяы радкі першых сапраўдных вершаў.

І стала мне ў маім пакоі чадна і душна. Як з гарадзкой лазьні выскачыў я на вуліцу, каб хапіць кавалачак здоровага паветра.

На вуліцы спаткаў віхрыстага крытыка Се-вумнага.

Я чуць не абамлеў ад радасьці.

За апошні час ува мне так шмат напладзілася ня вырашаных пытаньняў, што галава трашчэла, як капіталістычная сыстэма.

Се-вумны з гонарам паведаміў мне, што нясе ў Дзярж. Выдавецтва „Пісьменьнік, альбо як наўчыцца правільна пісаць лісты“, і з націскам дадаў, што можа мяне надзяліць сваімі парадамі і тлумачэньнямі.

І хадзілі мы з ім па ломаных тратуарах заходняй літаратуры, чапляліся за антычныя руіны Афін і Рыму, а часам шпарка імчаліся па рэйках пралетарскай літаратуры.

І калі прышоў я дадому, дык кінуўся няжывым да ложка і заснуў моцным, але неспакойным сном.

І прысьніўся мне дзіўны і страшны сон. Здаецца крытык Се-вумны ўлажыў мне ў нос саломінку і пачаў дзьмуць моцна і спакойна.

І пачала мая галава расьці, падымацца, як мыдзяная бурбалка. Вось чую, што галава вырасла большаю за мой пакой, вось чую, што яна зрабілася большай за дом Ураду.

І нарэшце пачуў, што галава ўперлася ў залаты месяц, што задумённа плыў над Менскам.

Мне здалася, што яна цяпер трэсьне і толькі залатыя кропелькі ападуць шэрым туманам на зямлю.

Але галава толькі ўгнулася і спыніла свой рост. Цяпер пачалі расьці вушы. Яны шпарка прабіраюцца паміж бліскучых зорак і, нарэшце, пахіліўшыся наўскос, уперліся ў залатое ўзыходзячае сонца.

Сонца раптам пахінулася на бок, задрыжэлэ, як цялушачка на бойні, і ўсім сваім вялізарным гарачым целам лягнулася з трэскам аб зямлю.

І ад шуму і трэску я прачнуўся.

Бадзёрасьцю і радасьцю палала маё цела, розум прасіўся на прагулку паміж залацістых кветак паэзіі.

Я ціха і радасна разгарнуў кніжку Хацкевіча—„Налівайся, колас“.

І вышчырыліся з гэтай кніжкі чорныя радкі глыбокадумнасьці
маладога паэты:

У ілбы ўпартыя б'юць факты—
Пацьвярджаюць думкі ў галаве...

І зноў мне прыпомніўся сон.

Што-б было, каб у часе майго сну была ў мяне такою цьвяр-
дою і ўпартаю галава, як у Хацкевіча. Яна-б яшчэ і дагэтуль
расла ў бязмежную прастору і зьвярнула-б на сваім шляху ня
толькі месяц і сонца, але ўся плянэтная сыстэма ператварылася-б
у нейкі хаос, у нейкі шум і гвалт.

Гэта-б была не плянэтная сыстэма, а сапраўдны польскі сойм.

І лепш за роднага бацьку, лепш за жыцьцё падабалася мне
паэзія Ананьнева.

А сама найлепш падабаўся арыгінальны мэтад змаганьня
з клясамым ворагам:

Давайце... Давайце хутчэй тэlescope,
Убачу я чорную зраю.

Няхай ведае кожная гідра, што цяпер яна не ўцячэ з-пад
вока Ананьнева, ўзброенага тэlescopeм.

І падабалася яго паэзія яшчэ таму, што яна мае нейкую
арганічную сувязь з маім сном, што яна таксама блукае
ў міжплянэтной прасторы і шукае сабе моцнага пункту апоры.

Так цягнулася мая вучоба.

Так цягнуліся мае худзенькія дні за заежджанай сошкай працы,
так пачыналі абрастаць маладым пер'ем мае зялёныя крылейкі
для палёту ў будучыню.

І аднойчы, калі сьмяялася залатое сонейка над адзінотаю
апошняга рамізьніка ў Менску, калі вераб'і вясёла цырыкалі
ў вялізарных шчылінах Дому пісьменьніка, я, нагрузіўшы сябе
адвагаю і сваімі творамі, увайшоў у Дзяржаўнае выдавецтва.

Мяне ласкава прынялі, папрасілі нават прысесьці. Пасьля
яшчэ ласкавей папрасілі прысьці праз два тыдні даведацца пра
вынік прагляду рэдактара.

Праз два тыдні мае творы былі забракаваны. Праз тыдзень
я прынёс яшчэ адзін зборнік. Праз два тыдні і гэты зборнік
зрабіўся ахвяраю нячулага рэдактара. І так я насіўся са сваім
зборнікам цэлага паўгода, а карысьці з гэтага як са старой
разьбітай канапы ў гэтым-жа самым Выдавецтве.

Залатая дзеванька!

Ты сказала мне: „Сход майго сэрца зачынены, твая кандыта-
тура правалілася“...

І боль майго чулага сэрца пачаў шукаць выйсьця з пакрыў-
джаных грудзей маёй адзіноты.

Я хацеў паказаць сьвету гэты вялікі жаль, гэту вялікую крыўду.

Я хацеў паказаць, залатая дзеванька, тваю беспадстаўную адмену маёй кандыдатуры.

О, ліхія рэдактары! Вы стапталі чорнымі нагамі маладую рунь маёй славы, маіх імкненьняў. Вы ня далі магчымасьці мне акрыліцца.

Ды ня толькі стапталі маю рунь...

Я чуў, што вы пачынаеце заціскаць нават маіх настаўнікаў— Лявоннага, Ананьнева, Хацкевіча...

Лявонны меркаваў у гэтым годзе выпусьціць каля двух дзсяткаў томікаў, а вылушчылася з вашай апекі толькі паўдзсятка.

О, якая жорсткасьці!

Дык ведай, сьвет, я кідаю пісаць цяпер вершы. Хай сорамам зацьмяцца вочы вашага сьветапогляду, хай мышы згрызупь ваша сумленьне.

Буду прыходзіць толькі часамі ў Дом пісьменьніка, каб ціха прысесьці на канапе спакою і пазяханьня, каб даць сваёй памяці волю блукаць па апуштошаным „паэзіяй“ і „настаўнікамі“ розуме, і ня толькі блукаць, а шукаць дарагіх сьцежак, па якіх прыйдзе будучыня і залатая дзеванька.

БІБЛІОГРАФІЯ

М. Пасьлядовіч „Марсэль” (аповесць)—ДВБ 1931 г. 144 стар. Цана 65 кап

Аповесць М. Пасьлядовіча „Марсэль” зьяўляецца першаю спробаю аўтара перайсьці да паказу больш шырокіх палацён нашай рэчаіснасьці. Гэты пераход сам па сабе зьяўляецца крокам наперад у творчым разьвіцьці аўтара.

Аповесць „Марсэль” грунтуецца на сапраўды існаваўшым факце: у аповесці раскрытае дзікая эксплёатацыя кулаком Зяньковічым францускага батрака Марсэля, які трапіў у СССР па сканчэньні імперыялістычнай вайны. На працягу 10 год, дзякуючы таму, што ў сельсавеце былі „свае людзі”, Зяньковічу ўдалося захаваць батрака ад улічэньня ў арганічэ ўлады, як эксплюатуемай рабочай сілы.

Побач з гэтым аўтар паказвае, як расьлі іншыя кулацкія элемэнты за кошт эксплёатуемай рабочай сілы (Янкоўскі). Аўтар ускрывае, якімі шляхамі разбагачаеў Янкоўскі. Гэтымі шляхамі зьявілася паглыненьне бядняцкіх гаспадарак шэрагу гаспадароў вёскі, якія былі ўмела ўведзены Янкоўскім у запазычанасьць яму, у выніку чаго, яны прымушаны былі прадаваць свае гаспадаркі, бо ня было магчымасьці выплаціць пазыку.

Побач з гэтымі формамі росту капіталістычных элемэнтаў на вёсцы аўтар падае так званую „культурную гаспадарку” гаспадара з выразным контррэвалюцыйным мінулым, разглядаючы гэтую гаспадарку, як прыкрыты сродак росту капіталістычнай гаспады кі, багаслаўляемай і падтрымліваемай былым нацдэмаўскім кіраўніцтвам Наркамзему.

Такім чынам, разьвязаньне рук „культурным”, а па сутнасьці—кулацкім гаспадаркам з вязанаеца з пэўнай палітыкай Наркамзему. Нам характар гэтай палітыкі відомы. Аўтар на характар гэтай палітыкі пралічвае некаторыя сьветлі ў галіне культурнага будаўніцтва, падаючы тып такога „вучонга”, які імкнуўся, даведаўшы, што беларускі народ найздальнейшы над другімі народамі Усім ім супрацьстаўляецца камуністы Варакса—работнік с/савету.

Такім чынам, выходзячы з асноўных пэрсанажаў і агульнай ідэявай накіраванасьці твору трэба меркаваць, што ў задачу аўтара ўваходзіла падаць растапоўку клясавых сіл на вёсцы і іх узаемадзеяньне на розных этапах разьвіцьця сацыялістычнага будаўніцтва на вёсцы. Гэта значыць, што ў задачу аўтара ўваходзіла.

паказаць, як рабочая кляса з асноўнымі масамі сялянства, пад кіраўніцтвам камуністычнай партыі, змагаўся за ажыццяўленьне сацыялізму на вёсцы на розных этапах клясавай барацьбы.

У сувязі з выкрыцьцём фігуры „культурнага гаспадара” паказаць, выкрыць палітыку Наркамзему, як палітыку растаўрацыі капіталізму на вёсцы, як праяўленьне агульнай палітыкі контррэвалюцыйнага нацыянал-дэмакратызму, накіраванай на зьвязьваньне Савецкай ўлады. Выкрыцьцё „навуковага работніка” з Наркамзему, які праводзіў нацыянал-дэмакратычную палітыку ў навуковых працах прымушае аўтара выкрыць шкодніцкую палітыку ў галіне культурнага будаўніцтва. Паказ таго, да чаго імкнуўся нацыянал-дэмакраты, якія хацелі прадаць беларускага рабочага і селяніна ў кабалу імперыялістычэ, ператварыўшы Беларусь ў калёнію замежнага капіталу.—лепшы сродак паказу самым шырокім масам працоўных, асабліва той частцы сялянства, якая яшчэ ня ўступіла на шлях калектывізацыі,—правільнасьці палітыкі партыі, пад кіраўніцтвам якой мільённыя масы працоўных СССР будуць сацыялізм.

Мы ведаем, што ўся работа па сацыялістычнаму будаўніцтву, па выкарчоўваньню капіталістычных элементаў на вёсцы праводзілася і праводзіцца пад непасрэдным кіраўніцтвам камуністычнай партыі праз нізавыя зьвеньні партыі — партыйныя ячэйкі. Што трэба было паказаць аўтару ў аповесці, каб унікнуць стыхійнасці, выпадковасці і г. д. Каб дань поўнакроўнае мастацкае адлюстраванне партыйнай работы на вёсцы? Трэба было даць паказ партыйнай работы на вёсцы, работы па правярэнню лініі партыі, даць дадатныя і адмоўныя бак работы партыяйкі, паказаць поўнакроўна вядучую ролю партыі.

Што-ж мы маем ў аповесці? У якім святле выступае тут партыйнае кіраўніцтва? Ші дадзены тут паказ партыйнай работы?

— Зусім не. А там дзе і гаворыцца аб партыйнай ячэйцы, там гэта носіць зусім выпадковы характар. Так, у прыватнасці, аб існаванні партыяйкі мы даведваемся з двух момантаў: з гутаркі кулакоў між сабою — „Цяпер ячэйкаю запраўляе Варакса. Жыццё ўжо ня будзе“, ды з допісу сельгора ў рэдакцыю газеты, які пытаецца, „Што робіць партыйная ячэйка?“

Але, як-жа пададзена работа Вараксы? яго барацьба ў сельсавеце?

Першае, што кідаецца ў вочы, поўная яго адарванасць і ад Райкому і ад ячэйкі. Яго ўяўляеш, як чалавека, які сам сабе ячэйка, сам сабе і кіраўнік і выканаўца. Яго ні на адну хвіліну не ўяўляеш, як члена ячэйкі КП(б), у яе калектыве, у партыйным катле.

Аўтар тут пайшоў па лініі грубога скажэння рэчаіснасці, па лініі недапушчальнага схематызму.

Гэты не прашчальны схематызм, паўзучы эмпірызм мы заўважаем і ў другім важнейшым моманце падачы клясавай рэчаіснасці — у барацьбе супроць прышчэпаўшчыны, супроць нацыянал-дэмакратызму. У асноўным правільна разглядаючы рост кулацкіх гаспадарак, рост так званых „культурных гаспадарак“, дзякуючы палітыцы Наркамзему, як палітыку, якая спрыяе росту капіталізму на вёсцы, аўтар затрымліваецца на паўслова і канчае справу паказам эканамічных зрухаў, не паказваючы клясавага значэння гэтых эканамічных зрухаў. Аўтар не выкрывае дастаткова таго, што работа нацыянал-дэмакратаў была накіравана на падрыхтоўку Інтэрвэ цыі, аўтар не разглядае гэты момант, як адно з зьвеньняў работы контррэвалюцыйнага нацыянал-дэмакратызму на карысць замежнаму капіталу, на зьвяржэнне Савецкай улады.

Адсюль шмат заганаў аповесці. У прыватнасці, нечаканым, здзіўным гучыць стрэл кулакоў у Вараксу. А чаму? Таму што ён вынікае выключна з эканамічных Інтэрвэ кулацтва, таму, што аўтар не паказаў кулацтва, як клясу, якая эмагавецца за сваю буржуазную ўладу супроць саветаў, таму, што аўтар ня выкрыў, дастаткова нацыянал-дэмакратычнай палітыкі прышчэпаўшчыны, якая была накіравана на падрыхтоўку да зьвяржэння дыктатуры пралетарыяту.

Яскравейшым доказам гэтага палажэння зьяўляецца той факт, што аўтар двуатрыма словамі (кажу фігуральна) угробіў зачыншыкаў стрэлу і на гэтым кончыў з імі справу (суд прысудзіў іх расстраляць).

Нарэшце цікава адзначыць, што на працягу ўсяго твору аўтар канцэнтруе ўвагу на фізіялэгічных перажываннях Марсэля — холад, голад і г. д.

Перадача сацыяльных перажыванняў Марсэля — дробная, выпадковая. Сацыяльная натура Марсэля поўнасьцю ня ўскрыта.

Гэта бяздапаможнасць аўара — не выпадковасць. Варта ўспомніць, як праддзены прыход Марсэля ў саўгас і адлюстраванне яго сацыяльнага нутра тут. Марсэль, які амаль да апошняга часу знаходжаньня ў больніцы з недаверлівасцю адносіўся да людзей, якія яго запрашалі на працу ў саўгас, зьявіўшыся ў саўгас, адразу становіцца зусім не падобным да ранейшага Марсэля. Аўтару не ўдалося падрыхтаваць гэты пераход, паказаць паступовы працэс нараджэння новага ў Марсэля, паказаць барацьбу двух тэндэнцый у Марсэлі да таго, каб гэты паказ быў больш поўнакроўным. Тут аўтар прыбягае пераважа да зьяў, да апісанняў (праца ў кузьні), расказу аб тым, што Марсэль набыў зубную шчотку, касцюм і г. д.

БІБЛІОГРАФІЯ

І вось таму, што аўтар, карыстаючыся прыроднымі і рэчавымі зьявамі, не спалучыў іх з думкамі, з выказваньнямі Марсэля ў належнай ступені, а не выпадкова, мы неяк ня верым таму, што Марсэль можа што-небудзь сказаць на сходзе. Мы дрыжым самі за Марсэля. Мы ў новых абставінах пазналі Марсэля мала, слаба, непераканаўча.

Нельга не заўважыць, што, калі аўтар падаваў Марсэля да ўступленьня ў саўгас, мы мелі паказ Марсэля, але ж аб Марсэлі пэрыяду жыцця ў саўгасе прэвалюе рыскізі аб ім, а не паказ. Вось дзякуючы гэтаму расказу, дзякуючы фізыалёгізму і схэматызму саўгасны пэрыяд у жыцьці Марсэля гучыць слаба, не пераконваюча, куды слабей, чым паказ Марсэля ранейшага пэрыяду.

Вось шэраг хібаў, якія маюцца ў гэтым творы. Чым-жа выдуманьне гэты фізыалёгізм, гэты эмпірызм, гэты схэматызм. Гэта «кажэньне рэчаіснасьці, гэта няўменьне перадаць дыялектычны працэс разьвіцьця рэчаіснасьці? Гэтыя недахопы вынікаюць з неразуменьня таго, што для паказу жыцьця поўнакроўным трэба падаць жыцьцё ўва ўсіх яго апсэрднічаньнях, ва ўсіх яго сувязях і супярэчнасьцях, падаць працэс перарастаньня зьяў у сутнасьці і наадварот, па партыйнаму перадаць дыялектыку рэчаіснасьці. Недастатковы пак з партыйнага кіраўніцтва, слабое ўскрыцьцё палітычнай сутнасьці нацыянал-дэмакратызму, частковае скажэньне рэчаіснасьці патрабуюць ад аўтара паглыбленай работы над аўладаньнем дыялектыка-матэрыялістычным творчым мэтам.

Ці-ж мае твор пры ўсіх гэтых недахопах каштоўнасьць? Трэба сказаць,—беспрэчна мае. У творы ярка малюецца кулацкая ненасытнасьць чужой працай. У праўдзівых рысах падаецца бязьлітасная, дзікая эксплёатацыя рабочай сілы кулаком. Гэтыя малюнкi пераконваюць чытача ў неабходнасьці ліквідацыі кулацтва як класы на базе суцэльнай клектывізацыі. Аўтару нельга адмовіць у веданьні вёскі, у вызначаных намi рамках.

Падсумоўваючы гэтыя выказваньні пра аповесьць Пасьлядовіча трэба сказаць, што аўтар больш апраўдаў першую частку эпіграфа з Леніна: „Кулакi—самыя зьверскіі, самыя грубыі, самыі дзікіі эксплёататары“, ніж другую яго частку— „якіі ня раз аднаўлялі ў гісторыі іншых краінаў ўладу абшарнікаў, цароў, паноў і капіталістаў“

П. Алёшы

